Bazilio Kudryak
Vitali Tyronimeo

ЧЕРНІГІВКА

БУВАЛЬЩИНА XVII ВІКУ

НАПИСАВ М. КОСТОМАРОВ

ПЕРЕКЛАД

З ПЕРЕДМОВОЮ Б. ГРІНЧЕНКА

*

ВИДАННЯ ДРУГЕ

ВИДАВНИЦТВО „РАТАЙ“

КИЇВ—ЛЯЙПЦІҐ

Передрук з видання т-ва „Просвіта" у Київі

Друковано в друкарні К. Ґ. РЕДЕРА, тов. з обм. порукою в ЛЯЙПЦІҐУ.

ПЕРЕДМОВА.

Украї́нському народові поганий був і нестерпучий той польсько-панський лад, що завели на вкраї́нській землі поляки тоді, як Украї́на була частиною польської держави. Через те ввесь український народ став під гетьманську булаву Богдана Хмельницького і мало не шість років боровся з польським панством, що хотіло вдержати на нашій землі свій лад, аж поки року 1654-го Украї́на відрізнилася від Польщі, і Богдан Хмельницький, разом з козацькою радою, пристав під високу руку московського царя, піддаючи під його зверхність увесь край з його народом.

На Вкраїні тоді панів уже не було зовсім, увесь народ став вільний. Вибраний гетьман, укупі з радою старшин і козацькою військовою радою, порядкував усім краєм, нікого иншого не питаючи. Такий порядок склався за ті шість років, що Вкраїна боролася з Польщею. Пристаючи до Москви, украї́нці хотіли, щоб цей лад задержався й далі: щоб Украї́на була під рукою в московського царя, але сама собою порядкувала як знала. Московський царь пристав на „всі права й вольности“ вкраїнського народу, але разом тим до Києва прислано московського во-

їводу з добрим військом. Прислано його наче б то на те, щоб обороняти Вкраїну, і збудовано за-для його окрему кріпость у Київі. Справді ж то сидів той воївода там на те, щоб пильнувати гетьмана та й усього краю. Гетьманові він не корився. Як умер Богдан Хмельницький, настали инші гетьмани, — почали з Москви присилати воївод і в инші городи.

У Московщині був тоді зовсім инший лад, ніж на Вкраїні: там народ був під панським правом, у кріпацтві, ніяких вільних порядків не було. Московські бояре хотіли, щоб і на Вкраїні скасувати вільні порядки і помалу завести такий лад, як і в Московщині. На те посилано й воївод, щоб помалу опанувати військом край і перевертати лад його по своєму.

Треба ще сказати, що воїводи ті були здебільшого народ грубий, задерикуватий, робили вони украінцям усякі кривди та здирства. Звісно, у себе дома вони часом ще й гірші бували, та там народ московський уже так ізвик до своєї долі, що корився мовчки воїводському порядкуванню; а на Вкраїні народ, недавно добувши собі волю тяжкою боротьбою, не хотів тому коритися. Та ще ж воїводи й воїводські люде згорда позирали на „хохловъ“, глузували, а часом і знущалися з мови й звичаїв наших, а це ще більше дратувало народ.

Уже Богдан Хмельницький сперечався за це з московськими боярами. Та він скоро (1657) вмер і після його смерти все не було ладу між Україною та Москвою. Гетьмани Іван Виговський та Юрко Хмельницький прóбували

навіть поладнати знову з Польщею, сподіваючися, що тепер уже навчила її біда, оханеться вона й не ламатиме прав українського народу. Та з того ніякого добра не було. Повстала тільки нова колотнеча: Україна поділилася: правобічна (по правий бік Дніпра) зосталася з Польщею, а лівобічна—з Москвою. Лівобічна Україна вибірала сама собі гетьмана, а правобічна—сама собі. Польща все хотіла вернути собі всю Україну, як було до Богдана Хмельницького. Польське військо раз-у-раз ходило по Вкраїні, щоб підбити її під Польщу. Так саме й Москва хотіла привернути назад правобічну Україну та й собі посилала туди своє військо. Була безперестанна війна: раз-у-раз то польське, то московське військо ходило по країні, люде гинули або розбігалися, добро їх пропадало, руйнувалося, край пустошився і занепадав через те лихо.

Року 1665-го на правобічній Україні став гетьманом Петро Дорошенко, давній козак родом з Чигирина, добрий воїн, чоловік освічений та розумний. Бився він у війнах з поляками ще за Богдана Хмельницького, прислужився не раз Україні, їздивши вибраним депутатом то до Варшави, то до Москви, бував у козацькому військові на всяких урядах і вже багато років полковникував. Знав він добре козацьку справу, дуже любив рідний край і хотів йому добра. Від Польщі він не сподівався того добра і хотів, щоб уся Вкраїна була вкупі. Через те, ставши гетьманом, намагався знов одірвати правобічну Вкраїну від поляків та й з'єднати увесь край докупи під протекцією московського царя але так, щоб Україні забезпечено було всі її вольности і щоб ніхто не міг їх ламати.

На лівобічній Україні був тоді гетьманом нікчемний і поганий Бруховецький. Він спершу, поки не був гетьманом, підлизувався до простого народу, а як уже взяв булаву в руки, то став инший. Народ його ненавидів. Дорошенко став закликати лівобічних українців пристати до його та й сам перейшов Дніпро й уступив у лівобічну Україну. Може б і пощастило йому об'єднати під своєю булавою обидві половини нашої землі, та тут трапилася річ, що перешкодила йому в тому.

Дві держави, що змагалися за Вкраїну, Москва й Польща, побачили вже, що кожна з їх по одинці нічого не вдіє з Україною: все буде колотнеча. Через те кожна держава прислала своїх послів, ті з'їхалися в селі Андрусові та й склали там і 30-го січня (января) 1667-го року підписали умову між двома державами, а в умові тій було написано, що держави діляться Вкраїною: увесь край по лівий бік Дніпра та ще Київ буде Москві, а вся правобічна країна без Київа — Польщі. Так поділено Україну на дві частки, і Дорошенко таким робом знов опинився під поляками, а народ по правий бік Дніпра знову повинен був піти в роботу на польське панство. Ще попереду Дорошенко пробував був умовлятися з польським королем про більші права українському народові, та ні до чого не договорився. Польська держава не хотіла давати українцям прав, а вони не хотіли їй коритися. На при кінці 1666-го року польський регіментарь Маховський прийшов з польським військом на Вкраїну. Він усе руйнував і пустошив, а людей, що не хотіли коритися Польщі, вибивав до ноги. Дорошенко зібрав козацьке військо, наняв частину кримської

татарської орди, побив і прогнав Маховського і з початку 1667-го року сам з військом увійшов у Польщу. Поляки злякались і на якийсь час помирилися з Дорошенком. Та видко було, що мир цей не надовго, що вони ось-ось кинуться знову на Вкраїну. Дорошенко послав до Москви, просючи помочі. Царь Олексій Михайлович, додержуючи андрусівської умови, відказав йому, щоб він „зоставався вірним підданим королеві польському".

Було дуже скрутно правобічній Україні. Польща хотіла завести там давній, нашим людям немилий, лад. Одбиватися від поляків знеможеному народові було дуже тяжко, і мабуть поляки таки подужали б наших. Помочі від Москви не можно було сподіватися. Ні до кого було податися Дорошенкові і зоставалося тільки одно: пошукати допомоги й захисту в третього нашого сусіди—в турків.

З турками та з турецькими підданцями татарами була в українців давня справа. Татари раз-у-раз набігали на Вкраїну, палили, руйнували, грабували її, убивали людей або забірали їх у неволю та й продавали в рабство в Турцію. Мстючися за те, козаки нападали на татар у Криму, а то їздили чайками Чорним морем аж у Турцію; вони так саме били, руйнували й грабували турків та татар та визволяли з неволі українських та инших невольників *).

А часом наставав мир, злагода у нас із татарами й турками. Тоді татари допомагали

---

*) Хто хоче більше довідатися про все це, той хай прочитає книжку М. Драгоманова: „Про українських козаків, татар та турків".

нам воюватися: напр., вони допомагали Богданові Хмельницькому в боях з поляками, подавали помочі гетьманам Виговському, Юр. Хмельницькому та й самому Дорошенкові. Ці сусіди татари були такі, що і на лихе й на добре: сварися з ними, — поруйнують, ладнай з ними—часом і допоможуть. Дорошенко так собі міркував, що коли поладнати з Турцією та піти під її захист, то тоді Турція не дозволить уже татарам набігати на Вкраїну, і наш народ збудеться цього лиха—татарських нападів. Воно правда: турки й татари були не християнської віри, але ж українці вже зазнали від християн такого, що не страшні їм були турки. Та й під турками жило дві несамостійні християнські державки: Молдавія та Волощина; кожна мала собі свій лад і свого господаря (князя) і якось вони жили, і віри їхньої турки не займали. Та й не новина була спілка з Турцією: ще Богдан Хмельницький хотів піти під турецьку зверхність і давав Турції данину до смерти. Поладнавши з Турцією, поставивши правобічну Україну під зверхність турецького султана, Дорошенко таким способом дуже добре захищався від Польщі: Турція була дужча за Польщу, не змогла б Польща відняти в неї України і скінчилось би навіки польське на нашій землі панування. Але й думка про те, щоб таки злучити докупи обидві частки України, не покидала Дорошенка. Він міркував так: од Польщі московський царь не може приняти правобічної України, бо пристав на андрусівську умову, але коли б правобічна Україна пристала попереду до турка, та вже од його відкинулась до Москви, то прийняти її це не було б проти андрусівської умови. Дорошен-

ко сягав оком далеко і міркував так, що може й це трапитися.

Дорошенко почав умовлятися з Турцією. Поки це діялося, на лівобічний Україні сталася така подія.

Лівобічний гетьман Бруховецький спершу сам дуже підлизувався до московських бояр, сам прохав присилати воївод на Вкраїну, а потім, не поладнавши з ними, став року 1668-го, вигонити їх з України та воюватися з московським військом. Народ ненавидів Бруховецького, заворушився і покликав Дорошенка. Дорошенко рушив на лівобічну Україну. Бруховецький стояв табором на Сербинському полі. Як Дорошенко приїхав туди, народ кинувся на Бруховецького і вбив його, а Дорошенка оповістив гетьманом і на це пристали й деякі лівобічні полковники, що в той час поз'їздилися туди. Таким робом Дорошенко досягав своєї мети: він єднав під своєю булавою обидві половини України.

Та щоб вибір на гетьманство був законний, треба було зібрати повну раду, а як тая рада вибере, то треба ще було, щоб згодився на той вибір царь. Коли це прийшла до Дорошенка звістка, що дома в його трапилось нещастя. Дорошенко на час поїхав додому, а замісць себе зоставив наказним гетьманом чернігівського полковника Демка Многогрішного. А цьому самому хотілося гетьманувати хоч над половиною України,—він і зрадив Дорошенка. Тим часом князь Ромодановський увійшов з московським військом на Вкраїну і став під Черніговом. Многогрішний погодився з ним та з своєю козацькою старшиною, і його вибрано лівобічним гетьманом року 1669-го.

X

Так знову розбилася Україна на дві половини. Дорошенкові тепер неминуче було кінчати умову з Турцією. Того ж року 1669-го тую умову складено і на неї пристала козацька рада під Корсунем. Турція приймала козаків під свою протекцію.

Тим часом поляки, ненавидючи Дорошенка, стали підбурювати проти його людей і таки зробили те, що західні полки: уманський, кальницький та брацлавський одкинулись од Дорошенка та й вибрали гетьманом уманського полковника Михайла Ханенка, польського попихача. Але Дорошенко прогнав його, а року 1672-го, за Дорошенковою намовою, султан турецький прийшов з військом на Вкраїну, взяв Кам'янець та й примусив польського короля Михайла зректися України і давати данину Турції.

Зоставшися Дорошенко єдиним гетьманом на правобічній Україні, знову запитав Москву, чи не згодилась би вона, щоб злучилися докупи обидві половини краю. Тепер уже андрусівської умови не було, то московський уряд прихильно озвався до Дорошенка та й згожувався прилучити правобічну Україну до лівобічної. Але йому не подобався сам Дорошенко, бо він вимагав таких прав і вольностей Україні, яких московський уряд не хотів їй давати. Ото ж, щоб забрати правобічну Україну, Москва взялася иншого способу. З року 1672-го замісто Многогрішного лівобічним гетьманом був уже Іван Самойлович на прізвище—попович. Самойлович оповістив себе гетьманом обох сторін Дніпра, і його військо, разом з московським, починає ходити на правобічну Україну, підгортаючи її під московську зверхність. Тим часом і поляки

таки не хотіли випускати з рук правобічної України. От і завелася між трьома державами колотнеча за Вкраїну. Турки, татари, поляки, москалі раз-у раз ходють по краю, руйнують городи й села, хто борониться, — того вбивають, зганяють людей і женуть до себе в полон та й сами люде тікають од такого лиха на лівий бік Дніпра. За три-чотирі роки багаті й людні колись городи Ладижин, Умань, Брацлав, Черкаси, Паволоч, Корсунь, Канів та инші збезлюділи, лягли руїною. Та й уся правобічна Україна стала великою руїною, ввесь край зробився пустинею.

Це лихо зламало нарешті й Дорошенка. Десять літ він боровся, не дбаючи за своє добро, а всю свою силу повернувши на те тільки, щоб визволити рідний край з лиха, удѐржати й забезпечити його цілість, його права й вольности. Та не пощастило. Міцна й загартована була душа в цього могучого чоловіка, та против його стала непереможна сила. Один за одним одкидалися від його помішники й прихильники та й переходили до Самойловича, ласючися на краще життя в його. У знеможеного, збезлюдженого краю не було вже сили боротися.

Дорошенко зачинився серед пустині в Чигирині, в єдиному городі, що зоставався йому вірний. Там він сидів зо жменькою війська і бачив, як зруйнувалися, розвіялися всі його надії...

Він нарешті зважився зректися гетьманства. Він оповістив про це московський уряд і скликав на при кінці року 1675-го в Чигирині раду, запросивши на неї запорожців з кошовим запорозьким Іваном Сірком. На тій

раді він положив булаву перед запорозьким товариством,—здав її тому народові, що від його приняв її.

Але московський уряд не задовольнився з цього: він вимагав, щоб Дорошенко здав гетьманство московському начальникові і гетьманові Самойловичеві. З початку 1676-го року Самойловичеви козаки та московське військо приступили до Чигирина, вимагаючи, щоб Дорошенко скорився.

Са́ме в цей час і починається та справа, що про неї оповідає Костомаров у своїй „Чернігівці“.

Б. Г.

Чернігівка.

I.

Року 1676-го в місяці червні повернувся з Батурина до Чернігова полковник чернігівський Василь Кашперович Борковський; а в Батурин його викликав гетьман за військовими справами. Полковникову колясу везло четверо коней, а по обидва боки коляси їхало верхи два козаки з його полку. Коляса переїхала міст через річку Стрижень і в'їхала в дерев'яну браму з баштою зверху; браму було пущено в шанцях, насипаних круг усього замку. Поверх шанців був сторчовий паркан з паль; одразу видко було, що паркан той збудовано не дуже давно. Ударено в дзвона на башті і тим оповіщено, що пан полковник вернувся. Коляса в'їхала в один двір поблизу церкви св. Параскеви і стала перед ґанком дерев'яного будинку, обсаженого кругом молодим деревом; кожну деревину обгорожено було круглим тинком, щоб не пошкодила скотина. Тим часом полкова старшина — обозний, суддя й писарь — почувши, що вдарено в дзвона на башті, вже поспішалась у полковницький

*) Росказану тут подію узято з „Дѣлъ Малороссійскаго приказа", що бережуться в Московському Архиві Міністерства Юстіції, кн. 46, кар. 221—228.

двір. Полковник вийшов з коляси, зійшов на ґанок та й стояв з-пишна, дожидаючи старши́ну, що швидко вже йшла двором до ґанку, заздалегідь скидаючи шапки. Полковник на їх здоровкання тільки трохи підняв шапку, нічого не сказав, тільки позирнув на їх та й пішов до себе в будинок. Старши́на пішла за їм слідком, несучи в руках шапки. З будинку повибігали слуги та й метушились коло коляси, виймаючи звідтіля подорожні клунки. У сінях зостріла полковника його сем'я: жінка, син і дві дочки. Нічого й їм не промовивши, полковник озвався до писаря:

— Пане́ писарю! швидче біжи і пиши универсалні листи до всіх сотників: нехай незабаром з'їздяться до Чернігова з виборними козаками зо своїх сотень. Поход буде. Припиши ще: котрий забариться і не прибуде на термін, той не втече значного військового карання. А вас, панове суддя й обозний, я покличу. Розмова з вами буде. Пан гетьман ординує наш полк у Задніпря на Дорошенка.

Старшина пішла. Полковник із сіней увійшов у простору світлицю, обставляну попід стінами лавами, критими чорною шкурою, кількома кріслами з високими спинками та двома столами, понакриваними квітчастими килимами. Слуга зняв з його кунтуш. Тоді полковник поцілувався з жінкою, потому з дітьми, а ті, підходючи до батька, сперш у кланялись йому в землю, а тоді цілували його в руку. Полковник звелів слузі подати собі люльку і сів на крісло біля столу.

Полковниця, огрядна жінка літ більше як сорока, в парчевому кораблику на голові та в зеленій сукні, сріблом гаптованій, спитала чоловіка: чи не звелить подати чого по-

поїсти або випити. Полковник трохи зморщивсь, сказав, що в дорозі вже попоїв, а вечеря ще не скоро; а потім, подумавши, попрохав тернівки. Служебка внесла йому на таці. Полковник випив, поставив срібну чарку на тацю та й спитав жінку:

— Був хто у нас без мене?

— Новий воївода приїздив, — сказала полковниця.

— Який же він з виду? — спитав полковник.

— Так собі чоловічок, — одказала полковниця, — не дуже старий, не дуже молодий, лице йому червоне, трохи дзюбане. А хто його зна, що воно таке єсть. Я спитала його, чи гаразд йому домівка здалася; він одвітив, що добра, і зараз почав сам себе вихваляти. Зо мною, каже, уживетесь, бо я чоловік простий і правдивий і з душі, каже, полюбив народ ваш малороссійський. Дай Бог, щоб ви мене так полюбили, як я вас. Потім почав говорити по божественному, про церкви роспитував, хвалив тебе, що усердствуєш божій церкві і храми будуєш.

— Вони, — сказав полковник, — усі такі ласкáві, як до нас приїдуть, а обживуться, так і не такими стануть.

— А я вже, — сказала муляючись полковниця, — і про сього прочула не дуже добрую річ.

— Що таке прочула? — спитав пильно полковник.

— Кажуть: через день після того, як сюди приїхав, став допитуваться які у нас у Чернігові єсть чарівниці, і вже одну, кажуть, приводили до його стрільці москалі з тих, що тут зоставались після прежнього воїводи.

Полковник не сказав на те нічого, мов би й не чув, що жінка казала, і заговорив про инше, росказав, що їх полк посилають укупі з иншими на Дорошенка змушувати його, щоб їхав, як попереду обіцявсь, на лівий бік Дніпра класти гетьманську булаву перед князем Ромодановським та перед гетьманом Іваном Самойло̀вичем. Полковник жалівся, що йому не дають доробляти початі будівлі в Чернігові та раз-по-раз беруть його до иншого діла Борковський дуже кохавсь у будуванні. Багато церков у Чернігові він полагодив, подобудовував до їх нове, а які то й усі побудував. І тепер він був заклопотаний, будуючи чернечу трапезну в Єлецькому манастирі і приручав жінці, як би довелося йому од'їздити, доглядати початого діла, умовлятися з мулярами й малярами і велів їй у всьому слухатися поради отця архимандрита Іоаникія Галятовського. Під час цієї розмови з жінкою були тут і діти стоючи з шанобою біля стіни: хоч синові був уже двадцятий рік, а старшій дочці сімнадцятий, але вони без батькового дозволу не сміли перед їм сісти і говорити могли тільки тоді, коли він сам до їх озветься. Та й з жінкою Борковський хоч був і ввічливий, та раз-у-раз поважний, і жінка, до його принатурюючись, розмовляла з їм так, що тільки слухалась того, що він надумає й звелить їй.

Як розмовляв полковник з жінкою, увійшов слуга сказати, що йде новий чернігівський воївода. Полковник зараз устав і пішов до дверей, що в їх увіходив гість. Це був червонощокий, з невеликою круглою русявою борідкою, невисокий чоловік, убраний у оксамитовий каптан блакитний з великим комі-

ром сторчовим, злотом гаптованим. Каптан застебнуто на всі ґудзики срібні, мов грушки покарбовані. В руці в воїводи була гостроверха шапка. Звали його Тимофій Васильович Чоглоков. Вишкіряючись поклонився він полковникові, доторкаючися пальцями до долу, і сказав:

— Земно и низко кланяюсь высокочтимому господину полковнику! Я новый черниговскій воевода, недавно прибылъ въ вашъ городъ по указу царскому на урядъ. Челомъ бьемъ и усердно просимъ любить насъ и жаловать и быть къ намъ во всѣхъ дѣлахъ милостивцемъ! *)

І воївода ще раз уклонився, торкнувшись однією рукою пальцями до помосту.

— І нам, недостойним царським слугам і підніжкам царського престолу, просимо бути ласкавим і щирим оборонцем перед царським пресвітлим величеством,—сказав полковник, і собі кланяючись. — Це моя господиня, — додав Борковський, підводючи до воїводи жінку, —а це мої діти, їх же мі даде Бог.

— З панею твоєю бачилися ми, — сказав вишкіряючись воївода, — як приїхав я в Чернігів — перша справа була піти тобі поклонитися, а твоєї вельможности тут не було, то я господиню твою ласкаву бачив і привітав її.

Кланяючися воївода в пояс полковниці й дітям, так позирнув на старшу дочку Борковського, що досвідчений чоловік зараз би вгадав, що пан воївода тяжко охочий до гарненьких жіночих обличчів.

---

*) Воївода скрізь говорить по московському, та далі ми його мову перекладатимемо по нашому, тільки подекуди зоставляючи цікавіші слова. *Перекл.*

Жінка й діти вийшли. Полковник посадовив воїводу в крісло та й почав з ним розмовляти. Трохи згодом пані Борковська вернулася знову зо служницею. що на срібній таці несла карафку з горілкою та павидло. Полковниця прохала воїводу контентуватиея, бо вона сама наливала горілку на ягоди, сама й павидло варила.

Воївода, випивши, поцілувався, як звичай велів, з господинею, а тоді промовив до хазяїна:

— Воістину видно благословення боже на господі твоєї вельможности! Жона твоя яко лоза плодовита і діти твої яко гроздіє круг трапези твоея.

— А в твоєї милости, пане воїводо, з тобою тут твоя господиня? — спитався полковник.

— Нема, — сказав воївода, — молодим оженили були мене, та жінка, проживши зо мною три роки, вмерла.

— То що? пан воївода ще не старий. Може Бог пошле йому другу дружину, — сказав полковник.

— Я тобі скажу, пане вельможний полковнику, от що, — казав воївода з поважним та пісним обличчам, — я справді ще не старий, та дознав марність життя земного. Про спасення душі хочу думати, а не про тілесні ласощі.

Полковник позирнув на жінку неймовірно і спитався воїводи:

— Твоя милость у нашому краї вперше на воїводстві, чи й попереду був у якому нашому городі?

— У малоросійських городах довелось вперше бути у вас у Чернігові воїводою, а в Сло-

бідських полках був воїводою в харьківському полку в городі Чугуїві; там трохи зазнайомився з вашими людьми. І скажу твоїй вельможності по щирості: так улюбив ваш народ, що жалкую—чому не народився вашим чоловіком. Такі у вас добрі, боговгодні люди, од їх же перший і найлуччий пан полковник чернігівський: про його слава далеко гуляє. І в Москві всі говорють про його щиріcть до краси церков божих і про те, який він до всього священного діла тямущий і охочий.

— Я послідній і найхудіший за багатьох,—одказав Борковський.—Робимо в поті лиця свого, як Бог дає, да в день судний заступленіє імами од пресв'ятия Богородиці.

— Був я,—казав воївода,—у преосвященного Лазаря і в отця архимандрита Іоанникія і в отця ігумена Зосими. Які то шановні особи! які розумні вчені филозофи! Істино у нас у Московській землі таких не знайдеш, хоч усю землю виходи. І вони в єдин глас про вельможність твою добре слово кажуть та хвалють чесність твою.

— Держимось на світі молитвами оних боговгодних мужів,—сказав Борковський.

Увійшов полковий писарь з паперами.

— Уже написано?—сказав полковник.—То добре, бо пильно треба. Усім сотникам?

— Усім,—одказав писарь.

Полковник гукнув, щоб йому подано каламаря, і підписав один за одним усі шіснадцять наказів сотникам Чернігівського полку. Писарь, забравши папери, пішов. Зараз по тому слуга доповів, шо коло ґанку дожидає сотник чернігівської сотні. Борковський звелів покликати його.

Увійшов молодий, літ тридцятьох, чоловік ставний, білолиций, чорновусий, з високим гарним лобом, з великими очима. То був тодішній сотник чернігівської полкової сотні Булавка. Уклонившися полковникові, озирнув своїми великими очима світлицю і на мить спинився поглядом на гості, мов би хотів спитати полковника: чи можно при йому говорити про те, чого прийшов; потім, поміркувавши, почав до полковника казати:

— Вашої вельможности прийшов спитати: буде поход, як зараз прийшов лист од твоєї вельможности,—то чи можно мені оставити в гòроді і не брати в поход швагра мого, козака Молявку-Многопіняжного, бо він заручився і йому треба весілля справляти.

— Того ніяк не можно!—сказав гостро полковник.—Коли твого швагра зоставити за-для весілля, то й инші козаки почнуть собі просити, щоб їх зоставили. Хто за-для весілля, хто за-для похорону, а хто вигада собі инше що нèбудь... Не позволю: не прохай! нехай твій швагер підожде; вернеться з походу,—тоді й весілля справить. Де твій швагер заручився?

— У козака Пилипа Куса,—сказав сотник,—одиниця дочка у батька. Коли жодною мірою не можно зоставити мого швагра, так чи не можно тепер, у Петрівку, повінчати його, а весілля справляти тоді, як Бог дасть з походу вернуться?

— То вже не наше козацьке діло, а церковне,—сказав полковник.—Нехай просить владичнього розрішення у преосвященного Лазаря, а я, полковник, од себе противности не маю. Нехай собі вінчаються, коли владика дозволить. Тільки ми - в поход виступаєм у

неділю, а після завтрього субота. Швагер твій мусить бути в поході.

— Як то? хиба це у вас можно?—запитався воївода.—Ви ж, здається, православної віри! Як же то? в Петрівку весілля справляти?

Полковник одказав:

— Власне забороняється в пісні дні весільна гулянка, а щоб повінчати їх, на те треба тільки розрішення од архирея; коли архирей знає, що празника весільного і гулянки в піст не буде, то й розрішить. У нас, пане воїводо, такий є звичай з дідів і прадідів, що муж з жоною живуть і уважаються перед усім світом у брачному союзі, або як у нас говориться у малженстві, тільки з того часу, як справиться весілля у молодої і в молодого, по нашому звичаю, як воно ведеться в народі нашому, а до тієї пори молода ходить як дівиця і головою світить, і ніхто її за мужатую невісту не уважає, аж поки на весіллі покриють. Тим то у нас архирей може розрішити вінчання в піст, аби тільки знав, що до кінця посту не будуть справувати весілля.

Під час, як полковник це все росказував сотник Булавка стояв похнюпившись, але зрідка цікаво позирав на воїводу, а той жалібно слухав полковника.

— Дивні для нас, русских московських людей, речі росказуєш ти, пане полковнику,—сказав воївода.—Такого нічого не робиться у нас у Московській землі. Одначе й те правду кажуть добрі люде: кожен край має свій звичай. На мою думку, тут нема гріха. У вас так здавна повелось, а в нас не так, а віра в нас таки одна, хоч, бач, у вас архиреї таке дозволяють, а в нас про це ніхто й просити не посміє до архирея піти. У вас,—додав він

уже до сотника, а не до хазяїна,—може й на вінчанні таке діється, що в нас його нема?

—Не знаю,—сказав Булавка,—я в Московщині не бував і не знаю, як у вас там діється.

— Конче піду до церкви подивитись, як вінчатиметься козак, швагер цього сотника,—казав воївода до Борковського.—Звели, пане полковнику, сповістити мене, я піду.

— Сам з твоєю милостю піду,—сказав Борковський.

Сотник хотів іти, але полковник звелів йому зостатися. Воївода зрозумів, що полковник хоче сказати щось сотникові на самоті, попрощався з хазяїном, господарь випроводив його в сіни і він пішов у свій двір, що був од полковницького сажень на сто.

Вернувшися в світлицю, Борковський сказав:

— Пане сотнику, узнай ти мені, яку се чарівницю кликав до себе сей воївода, як кажуть,

— Мені узнавати сього не треба, вельможний пане,—сказав Булавка,—бо я вже знаю. Приходила до його Хвеська Білобочиха, а приводив її стрілець Лозов Якушка. А зачим її звано, того не знаю.

— Поклич її зараз до себе, а як прийде, пришли з козаками вартовими до мене.—сказав полк вник.

Сотник не гаючись пішов. Борковський звелів покликати обозного, суддю й писаря, розмовляв з їми про справи полкові та про похід. Нарешті слуга доповів, що козаки привели бабу Білобочиху.

Обозний, суддя й писарь, почувши про бабу, усі засміялися.

— Що ви, панове, смієтесь?—спитав полковник, гостро глянувши.

Суддя сказав:

— Вибачай, вельможний пане, либонь яка справа точиться соромотна. Баба та Білобочиха відома зводниця в Чернігові.

— Еге ж! Добре, панове, що ви лучились,— сказав Борковський,—увійдіте в другий покій і слухайте там, що стане казати мені ся Білобочиха.

Обозний, суддя й писарь увійшли в иншу світлицю, що була зараз біля тієї, де розмовляли. Увели козаки бабу Білобочиху. То була невисока, короткошия жінка, літ їй було з п'ятдесят, мала маленькі простодушні, та разом і лукаві очі.

Полковник підійшов просто до неї, дуже гостро та суворо дивлючись, і сказав:

— Бабо! чаклуєш! чарівничиш! людям шкоди робиш! Ось я тебе пошлю до владики, щоб на тебе покуту накинув та в манастирь на працю заслав років на два або й на довше.

— Я нікому шкоди не діяла—казала баба. хитаючи головою та одважно дивлючися на полковника.—А коли хто покличе пособити в якій болісті, то не одмовляюсь, і твоя милость коли покличеш, то прийду і все подію, що можно і як Бог поможе.

— Брешеш!—сказав полковник.—Чого ти ходила до воїводи.

— А присилав кликати, тим і ходила,—сказала Білобочиха.

— А нащо присилав по тебе? Чого від тебе хотів?—питав полковник.

— Та,—заникуючись казала баба,—казав про якусь хворобу, а я таки гаразд не втропала, що він там по московськи мені казав;

я йому одвітила—нічого не знаю, та й пішла од його.

— Брешеш, бабо!—сказав полковник.—Не за тим тебе кликано, не те воївода казав тобі, не так ти йому одвітила. Гей, козаки!—озвався полковник до тих козаків, що привели Білобочиху,—виведіть сю бабу на двір та й спишіть їй спину дротянкою-нагайкою.

— Пане вельможний,—скрикнула Хвеська,—я не стану доводити себе до нагайки. Скажу й без неї. Воївода питав мене, чи не можно добути йому дівчину красовиту, бо, каже, одинокий я чоловік, скушно спати,—таку, каже, дівку, щоб до його вночі ходила.

— А ти йому що на те сказала?—спитався полковник.

— Я сказала—не знаю... За таке діло ніколи не бралась,—одказала Білобочиха.

— Брехня! Не те йому ти одвітила,—сказав Білобочисі полковник, а тоді промовив до козаків: Покропіть їй нагайками плечі!

— Пане вельможний!—скрикнула Білобочиха,—змилуйся! Всю правду скажу, тільки не виказуйте мене воїводі; він мене тоді з світу зжене, бо він звелів нікому того не виявляти, що мені казав.

— Моє полковницьке слово, що не скажу,—одповів полковник,—і бити не буду, аби тільки правду сказала. Кажи, та не тайся! Що одвітила? На яку дівку показала?

— От же всю правду повідаю,—сказала Хвеська.—Питав мене воївода: яка тут у Чернігові красовитіша дівка? А я йому сказала, що як на моє око, так нема кращої над Ганну Кусівну, що оце, кажуть, засватано за козака Молявку. А воївода каже: Где-б мені

її увидіть? А я йому кажу: а де-ж? У церкві. А він казав, щоб я довідалась, у якій церкві буде та дівчина, так він туди пійде, щоб її побачити. От і все. Більше розмови у мене з воїводою не було. От вам хрест святий!—і Хвеська перехрестилась.

Полковник, розмовляючи з ким, з очей і з голосу дуже добре вмів угадувати, чи правду йому кажуть, чи брехню. Цього разу він помітив, що Білобочиха не бреше, то він більше нічого в неї й не випитував і пустив її. Хвеська чим дуж кинулася в ноги, радіючи, що визволилася від страшної її плечам дротянки.

— Чули, панове?—спитав полковник обозного, суддю й писаря, що повиходили з другого покою.

— Чули, все чули,—одказали ті.

— Так мовчіть поки до часу, а як час прийде, тоді ми заговорим і може здасться те, що тепер чули.

II.

Багато квіток є по садах у заможного козацтва, та нема в світі квітки над тую рожу-троянду.

Каже про неї народня пісня, що краща і над хрещатий барвінок, і над запашний васильок тая рожа повнесенька прекрасна.

Отак же са́ме: багато в городі Чернігові красного дівоцтва, та нема кращої над Ганну Кусівну, Пилипову Кусову козацьку дочку. Багато письменників уславляло в своїх писаннях красу жіночу, так багато, що як-би позбірати докупи все, що написано по всяких

краях та всякими мовами про жіночу красу, то нема такого палацу царського, щоб змістив у собі усе те написане. Та правду мовивши, коли б змогти прочитати все про жіночу вроду написане,—то не дуже багато знайшлось би там такого, що було б краще над одну справжню красуню, що не в книгах є, а живе на світі.

Тим то й я не буду оповідати яка краса була Ганна Кусівна, а скажу тільки, що от уже три роки в Чернігові кого ні спитай —яка з чернігівських дівчат найкраща,—кожне скаже, що нема краснішої над Ганну Кусівну; хиба той тільки не сказав би цього, хто вже иншу покохав, бо завсігди закоханому найкраща на світі—його мила. Багато залицялося до Ганни, та й щасливий же був той, кому подала красуня своє слово. А така доля щасна судилася козакові Яцькові Молявці-Многопіняжному.

Ходе красуня в своєму рутяному садочку, стелеться козак перед нею хрещатим барвіночком, запашним василечком; ясним соколом лине козаченько крізь калинові віти, упіймати хоче пташечку співочу, понести в своє тепле гніздечко. Крізь віти зелених дерев мигтить опівнічне небо незліченними зорями, зіходить ясний місяць—та й уподобав одну зірочку за всі зірочки, женеться за нею, хоче її пригорнути. Отак козак Яцько Молявка-Многопіняжний з усіх дівчат чернігівських уподобав над усіх красну Ганну Кусівну та й хоче привезти її господинею в свою господу.

А в хаті в козака Пилипа Куса мигтить лампадка і сидить там немолода Кусиха зо свахою—жениховою матіррю та з молодою дочкою Ганною. Вони дожидаються старого

хазяїна козака Куса з його молодим нареченим зятем: удвох пішли вони до владики Лазаря Барановича і вернуться з його присудом про Ганнину долю. Прислухаються нетерпляче мати й дочка до кожного руху за вікнами, в дворі й на вулиці, мало що й говорють,—все тільки слухають. Аж ось нарешті скрипнули ворота, хтось уїхав у двір Ганна припала до вікна, вдивляється в двір, місяшним світом освічений і турботно скрикує:

— Матінко, се наші!

Увійшли в хату козак Пилип Кус та козак Яцько Молявка-Многопіняжний.

Зазнаймося тепер з кожним по одинці.

Козакові Пилипові Кусові було вже більш як сорок років, був він плечистий, білявий, з лоба лисий, волосся де-не-де прóсиве. Обличча без зморшок, очі веселі та спокійні, —видко було, що не зазнав цей чоловік за життя ні великого нещастя, ні тяжкої журби. Бо й справді-ж—зазнав він тільки небагато прикростей, без яких не буває ніколи людське життя, а то в усьому судилася йому така доля, що під той час на козацькій Україні такої міг зазнати і геть то не всякий козак. Народився Кус у Чернігові, де й тепер жив, народився в сем'ї не дуже багатій, та й не дуже бідній; у Кусового батька, та й у діда Кусового завсігди було що їсти й пити і хóроше походити та й старцеві за спасіння душі подати. І в сього Куса так саме життя повелося. Разів зо троє довелося йому ходити в похід з иншими козаками свого полку, та ні разу його не поранено; тільки й зажурився він, як убито в потúчці з поляками тестя його, козака Мурмила. Та хиба ж це нещастя в козацтві, коли кожен козак змалку

знає, що або сам наложить головою, або хтось із рідних у бої поляже! Оженився Пилип, як йому було год із двадцять, узяв за жінкою віно—в Седнівській сотні поля днів на тридцять та й жив із жінкою любенько в згоді. Ще була в його й своя земля, батьківщина, верстов вісім од Чернігова —там був і гай, а в гаю стояла його пасіка; і собі ставало землі, ще й людям з половини давав Кус. Було в Кусів четверо дітей, та троє ще малими повмірали, тільки й зосталась жива найменша дитина, дочка Ганна, що оце тепер лагодились батько й мати заміж оддавати.

Жених у Ганни Кусівни був не з козацького роду і в Чернігові зайдою був. Дід його Хведір Молявка жив у Брацлаві і позичав людям гроші за процент; за це якийсь дяк продражнив його Многопіняжним, то так уже й стали звати ввесь рід його. Хведоровим синам, разом із тим прізвищем, досталася й прихильність до батькового діла, були вони на гроші дуже заздрі і через те скрізь слава йшла про незліченне багатство їх.

Одного разу козацькому гетьманові Павлові Тетері дуже треба було грошей, він і причепився до одного з братів, до Хвеська Хведоренка, вимагав од його грошей; Хвесько по неволі дав йому те, чого не міг заховати, та й присягався тяжко, що вже більше в його нічого нема; тоді Тетеря почав його мордувати, то Хвесько з того і вмер. Незабаром одначе Дрозд звоював і вигнав Тетерю з України. Але й Дроздові треба було грошей так саме, як і Тетері, то він і заходився коло Хвеськової вдови, списав їй спину нагаями, допитуючись, де вона поховала чоловікови

гроші, та нічого не допитавсь і замкнув її в тюрьму. Поминув після того місяць, Дорошенко звоював Дрозда, звелів одвести в Чигирин і там розстріляти. Хвеськова вдова визволилася з тюрми, та боялася, щоб і Дорошенко не зробив з нею того, що робили Тетеря й Дрозд; не гаючись, викопала вона з землі червінці, що ще чоловік її закопав, та вкупі з сином та з дочкою перейшла на лівий бік Дніпра. Два Хвеськови брати ще попереду перейшли туди з жінками та й поселились десь у Слобідських полках,—тоді туди, мов у землю обітовану, ринули пересельці з того боку Дніпрового. Удова Хвеськова Молявчина-Многопіняжна не пішла шукати собі оселі далеко, послухалась поради від родичів своїх та й притулилась у Чернігові: випрохала собі двір та й поставила там хату як треба. Дочку віддала за Булавку, що потім став сотником у Чернігівській полковій сотні; син був за сестру на кільки років молодчий, —вона віддала його вчитися письменства, а як зріс,—записано його в козаки. Не всі козаки були тоді письменні, одначе письменство поважали, тим і Молявка-Многопіняжний через те вже, що знав письма, міг сподіватися дослужитися чогось у козацькій службі.

Йому йшов уже двадцять і перший рік, як він побачив Ганну Кусівну та й намислив оженитися з нею. Яцько був до пари Ганні,— чорнобривий, кучерявий, ставний, гарний, як намальований; люде казали, що й не бідний: у Чернігові був у його тільки двір, але поміж народом ішла чутка, що в його матері були гроші, а скільки са́ме було, того ніхто не казав, та й син не міг сказати. Зазнавши стільки лиха через ті гроші, стала його мати

скупою та за ритню́ю. Тільки почне хто з нею говорити, зараз уже вона бідкається та жаліється, що така вона бідна, що так тяжко вдові жити,—ніхто не оборонить; кожному росказувала, як Тетеря одняв у її чоловіка гроші та й самого замордував. Як сказав син матері, що хоче оженитися, мати спершу не дуже те вподобала, але як довідалась, що Кус козак заможний і дочка в його одиниця, то не стала змагатися. Мати Молявчина пішла в гости до Кусихи та й скоро породичалася з нею, бо Кусиха була завсігди весела, спокійна, добродушна, то хоч кого прихилить до себе. Обидві свахи сиділи вкупі, як Кус із Молявкою-Многопіняжним уступили в хату.

— А ну що,—питалася моторна, балакуча й вередлива Кусиха,—чи з перцем, чи з маком?

— По нашому сталось. Чого ходили, те й добули!—сказав радіючи Кус.—А чи зусім до душі те буде нашому коханому зятеві, про те вже його спитайте.

— Не оставляють весілля справляти?—питала Молявчиха-Многопіняжна.

— Ні за що!—сказав Яцько.—Полковник аж розсердився, грізно глянув на мене та й каже: коли будете докучати, то не дозволю тобі й ожениться.

— Ну як таки він не дозволить? Де такий закон є, щоб не дозволив жениться полковник козакові?—казала мати.

— З панством не зволодаєш,—одказав Молявка.—Що скаже панство, нам те й робити, бо як не послухаєш, то що з того буде? Тоді хоч заздалегідь п'ятами накивати треба, а коли на місті зостанешся під панським региментом, то пан коли не тим, то сим тебе

дошкуля. От і мені так: ти, каже, в виборі стоїш записаний! А я кажу: се коли твоєї милости ласка буде, так вельможний пан може... і не договорюю, тільки кланяюсь низько. А він зупинив мене та й каже: що може вельможний пан, про те не тобі розважати, бо єси ще молодий, а вельможному панові те не подобається, щоб ти зоставався тут, а хоче пан, щоб ти з иншими вибірними йшов у поход. А що-ж? Має свою рацію. Скачи, враже, як пан каже!

— Правда-то правда, сину!—потакнув Кус. —Підвладне діло наше. Повиннісьмо слухати влади. От, прикладом, хоч би й я Мене вже давно не вписують у вибори, а здумалось би так панству, сказали б: іди, Кусе, то Кус, чи хоче, чи не хоче, а мусить іти.

Молявка сів до молодої і почав з нею розмовляти стиха так, що иншим не чути було їх мови. Молода, слухаючи його, то всміхалася, то кивала головою, потакуючи. Та хоч би й можно було почути їх розмову проміж себе, то списувати на папері розмови в молодого з молодою таки трудно. Часом так щось без ладу говориться, а воно буває до речі і до любої вподоби розмовникам. Кусиха вийшла з хати, а тоді вернулась уже з наймичкою: обидві несли настілник, цінові тарілки, ножі, ложки, хліб і горілку в пляшці. Заслали настілник, поставили на йому пляшку з горілкою та положили хліб. Тоді наймичка вийшла в другу хату через сіни, — там була пекарня, — а хазяйка просила всіх сідати вечеряти, сама ж із шахви, з мисника, що стояв праворуч од порога, виняла срібні чарки та й поставила на столі.

Випили по чарці, закусили хлібом та оселедцем. Наймичка внесла велику цінову мису з риб'ячою юшкою, потім знову пішла і вернулася з ціновим тарілем, а на йому лежали печені карасі; молода ж Кусівна, пішовши в хижу, принесла звідти стільники з медом. Тоді ще наймичка внесла повну з верхом цінову мису ладиків і вийшла. Наймичка сама не сідала до столу через те, що сьогодня наймити попереду вже повечеряли сами, бо хазяїни цей вечір мали вечеряти пізніше, ніж звичайно.

— Коли ж їх вінчатимуть? — питала Молявчиха.

— Після завтрього в неділю,—сказав Кус.— Як одійде рання служба у св. Спаса. Владика проказав нам науку як треба жити, та вже так дуже письменно й мудро, що ми не дуже й уторопали; не знаю, як зятенько, а я грішний чоловік, нічого допуття не зрозумів із того, що він казав. Чув тільки про якийсь виноград та про лозу та про якогось там жениха і дів мудрих та буїх, — хто його зна до чого воно там у їх приходиться. А от що, так уже ми добре зрозуміли, так добре: щоб, казав, молоді, повінчавшись, зараз, вийшовши з церкви, розійшлись і не сходились одно з одним аж поки піст сей скінчиться. Пійде, каже, молодець у поход на царську службу: коли Бог дасть, живий і здоровий вернеться, тоді нехай уступає в сожитіє, і весілля по вашому обичаю собі одправите. А тепер, каже, не можно, і щоб не було у вас ні музики, ні танців, ні пісень.

— Се все ченці видумали,—завважила Кусиха, — щоб і в Петрівку гріх був навіть співати! Аже ж дівчата на вулицях коли ж і

співають, як не в Петрівку. Преосвященний сам чує, сидючи в своєму манастирі, як вони співають. Чому ж не спинить їх? Хиба на вулиці меньше гріха співати, ніж вессілля справляти?

— На все свій час показано в законі, — сказав Кус. — Вони люде розумні і вчені: усе знають — зáщо од Бога гріх, а зáщо нема гріха. Нам тільки слухати їх та й чинити, як вони велять.

— Істино розумно і премудро говòрить сват! — сказала молодого мати. — Шо воно єсть весілля, так се тільки люде повидумували, що б гуляти та втрачатись. А путтє з того немає. Повінчатись та й годі. То божий закон, а що вессілля — то витребеньки.

— Як то можно, свашенько! — сказала Кусиха. — З дідів і прадідів, Бог зна з якого часу то повелось, і того зміняти не можно. Та й що б то за життя наше було, коли б весілля не було? Один раз молоді поберуться між себе, — у їх тоді як би весна! От як по весні вся твар заворушиться і так стане хòроше і весело, що й старі наче помолодшають; от так же як молода людина з другою молодою зійдуться й спаруються, тоді й нам, старим, стане якось весело, аж дух радіє, коли на їх дивишся, і старі наші кости розімнуться і спом'янемó свої літа молодії.

— Аже ж і владика не казав, що веселиться не треба óвсі, а казав тільки, щоб у Петрівку весілля не справляти, бо єсть піст, — завважив Кус. — Зараз же владика й додав: як мине Петрівка, тоді, каже, справляйте собі весілля по вашому звичаю. А до мене владика так промовив: повінчаються діти, ти, старий, бери дочку за руку, веди з церкви

додому і держи за доглядом, аж поки зять твій з походу вѐрнеться, щоб часом не звонпила і дівоцтва свого не втеряла.

— Наша Ганна не таківська,— сказала Кусиха. — І попереду ніхто про неї не смів недоброго слова промовити, худої слави боялась, а тепер, коли жених є, то вона буде його дожидати і про його тільки думатиме, а більше ні про що.

— А вже, — сказала Молявчиха, — коли б тільки Яцько вернувся з того походу щасливо, то ліпшої пари йому б і не найти. Тільки—всі ми в божій волі. Буває часом і так: повінчались, побрались, тільки б жити та радіти та добро дбати, аж тут...

— Аж тут,—перепинив її пидпилий Кус,— вернеться молодець, учистимо весілля на славу. Я, старий, покину свою стару, бо огидла, ухоплю за руку другу стару, свою любу сваху, та з нею в танець піду. От як!

Та теє промовивши, вхопив за руку Молявчиху та й потяг її з лави насеред хати.

— А своя стара тебе за полу смикне та й не пустить,—сказала Кусиха, вдержуючи чоловіка за поли його кунтуша.

Молявчиха пручалась і казала:

— З молоду я не була охоча до танців, а тепер при старощах про труну думати, а не про танці.

— Батько-тесть шуткує, — сказав Молявка.—Але ж не все сумувати та журиться, і пошуткувати можно трохи. Чи так моя ясочко?—додав він, озиваючись до Ганни.

Ганна всміхнулась і кивнула головою.

— Поживемо з тобою вкупі скільки Бог велить,—казав далі Яцько до молодої,—поживемо й постарієМось і дітей наживемо та й

станем їх парувати, тоді спом'янем, як чудно ми сами спарувались. Прийшлось нам повінчаться та зараз і розійтись, як дві хмарки, тільки не надовго.

— Мені здається, — сказав Кус, — се вже останній поход буде на сього пройдисвіта Дорошенка: от уже третій год манить наших, обіцує приїхати і своє гетьманство здати, а потім знову збірається бусурман вести на руїну християнству. Тепер уже мабуть прийде йому кінець.

— А може й так станеться, як сталось торік і позаторік, що ходили, походили та й назад вернулись, нічого не вдіявши,—сказала Молявчиха.

— А щоб ти, свахо, здорова була: навіщо ти нещастя пророкуєш?—палко сказав Кус.— Бог милостивий, на його вповають царі й владики; Бог — утіха християнству і смирить бусурманську гординю. На його надіємось.

— Вибачайте мені, дурній, свати!—сказала Молявчиха.—Бо я дуже вже з лихом спізналась за своє життя. Се не перѐливки! Мій добрий чоловік,—царство йому небесне, — не нажилась я з ним: занапастили його прокляті недоляшки А мене саму хиба мало мучили й катували? На плѐчах досі шрами видко, як Дрозденко, собачий син, одшмагав нагайкою-дротянкою! По правді йому, бісовому, сталось: дознав мабуть лютий катюга, як то боляче людям буває, як йому заліпили кулі в груди! Тим оце я, дурна, як згадаю, що було колись зо мною, так і думаю: як би не сталось знову якого лиха! Вибачайте мені, панство свати!

Молявчиха встала з місця та й поклонилась Кусові й Кусисі.

— Знаємо, свахо, знаємо добре, що тобі не мало Господь посилав лиха, та все те вже минуло і не вернеться. Як з нами ти посваталась, так з тиєї пори все лихо минуло. Поцілуймось та випиймо добру чарку! — сказав Кус, випиваючи та подаючи Молявчисі чарку з горілкою.

— Дай Боже, нашим любим діткам проміж себе кохатись і довго жити в щасті й здорові! —промовила Молявчиха, випиваючи чарку і передаючи Кусисі.

— Дай, Боже, — сказала Кусиха — вкупі з нами дивитись і не надивитись на їх коханнячко і не навтішатись їх щастям!

— А нашим любим і шановним родителям велика й довічна поки живі дяка за те, що нас вигодували і до розуму довели і нас спарували!—сказав Молявка, випиваючи чарку і передаючи її молодій.

— Вам, тату й мамо нехай Бог оддячить за мене, що мене згодували, викохали, до розуму довели і за любого Яцька заміж оддаєте! Дай, Боже, вам обом довгого віку й здоров'я,—проказала Ганна, вклонилася батькові й матері та й випила.

— Дай, Боже, щастя, здоров'я на многая літа усім!—казали всі і разом наливали горілки в чарки й випивали.

— Ходім, синку, час уже додому, — сказала Молявчиха. Як вернешся з походу, зберемось тоді знову до панства сватів та заберемо молоду княгиню, — буде вона моїм старощам підмога.

— Буде вона, — сказала Ганна, — веселити матінку, свого любого Яця ласкавими словами, буде слухняна й шановлива.

— Яка ти добра, яка ти гарна, моя ясочко! —сказала щиро Молявчиха.

Кус із жінкою й з дочкою випровадили сваху з сином її за ворота.

Місяць обливав сріблясто-зеленим сяєвом покрівлі чернігівських будинків, верховіття дерев у садах та гаях, проміння його мигтіло на ясно позолочуваних хрестах не давно поновлених церков.

III.

У суботу, другого дня після того, як було все те, що тут уже описано, з'їздились до Чернігова з ближчих сотень сотники зо своїми вибраними в похід козаками: білоусівський—Товстоліс, вибельський—Лобко, любецький — Посуденко, седнівський — Петлишний, кисілівський—Бутович, слабинський—Тризна, сосницький — Литовчик; инші, що їх сотні були далі, виїздили просто, щоб на дорозі пристати до тієї частини полку, що виступить із Чернігова. У кого з приїзжих козаків були в Чернігові родичі або приятелі, той приставав до їх у двори, а инші ставали за містом у полі біля коней і возів. Деякі козаки не брали воза, а вели нав'юченого своїм добром коня, припнувши до того, на якому козак сам сидів. Кожен сотник, приїхавши до Чернігова, приходив до полковника, несучи йому щось на ралець: один звіра дикого впольованого, другий птицю стреляну, третій рибу, наловлену з річки або з озера своєї сотні, хто приводив вола, хто коня, хто вівцю. Борковський велів слугам приймати принесене, казав кожному сотникові, що треба рушати в похід у неділю після

служби, і запрохував усіх до себе на обід перед рушанням.

У неділю заззвонено до служби. Приїзжі козаки пішли по церквах, але не всі: деякі позоставалися берегти вози й коні свої й товаришів. Задзвонено до церкви і в Спаса. То була найстаріша з українських церков. Завсігди міг і досі може Чернігів пишатися перед иншими вкраїнськими городами цією старовинною церквою. Збудував її князь Мстислав Володимирович ще поперед київської Сохвії, а як Батий зруйнував Чернігів, то й церкву цю поруйновано і так руїнами й стояла вона аж до полковника Василя Кашперовича Борковського: цей недавно відновив її своїм коштом, а Лазарь Баранович тільки сього року освятив у їй новий престол і настановив до відновленої церкви протопопа і ввесь причет церковний. Кафедральним собором були тоді церкви Бориса й Гліба; а про те,— архиєпископ Лазарь Баранович до того часу хоч і писався чернігівським архиєпископом, але жив по всяк час у Новгороді Сіверському; він тільки недавно вподобав Чернігів і став у йому частіше жити, а сàме після того, як опоряджено стару Спаську церкву.

Спаська церква, вже на при кінці XVIII віку трохи перероблена і знову помальована, в той час, про який тут мовиться, ще мала на собі живі прикмети минулої старовини. Тоді ще були на трьох мурах у середині хори, а сходили на їх східцями не з середини церкви, а зокола через башту, приробленy до лівого боку церкви; тепер од ціх хорів зостався один тільки бік. Вхід до трапези з західного боку був широкий і праворуч од його приробленo було до церковних мурів

притвор, тепер розруйнований. У середині в трапезі по стінах і по стовпах видно ще було малювання таке старе, ще ледві можно було розібрати щò саме там намальовано; це було негарно, треба було наново помалювати стіни й стовпи, та не ставало на те грошей, —через те й стіни були тоді вигляду старішого, ніж тепер є.

Дзвонено в дзвона з верху башти, побудованої по лівий бік церкви. Натовп побожного народу сунув у цю стару церкву головними дверима. Увійшли туди й наші молоді: козак Яцько Хвесенко Молявка Многопіняжний та молода його—козачка Ганна Кусівна.

Натовп козаків та міщан, що ввіходили в церкву, розступився перед їми і з шанобою дав їм пройти. На голові в молодої був вінок, маяли кольористі стрічки, вплетені в довгу шовкову косу. Убрана була Ганна в гаптовану злотом сукню, а з під неї видно було внизу кінці картатої плахти, чорної з червоним; на грудях у молодої блищали дукачі й хрести та коралеве намисто; ноги вбуті були в червоні полуботки з дзвінкими підківками. Поруч з нею, з правого боку йшов молодий, ставний козак з підголеною головою, з чорними вусами, убраний у синій жупан, підперезаний кольористим поясом, до поясу прип'ято було шаблю в ремінних піхвах, цвяхованих срібною бляхою; обутий був у чорні чоботи довгі на закаблуках з підківками, Увійшовши молодий у церкву, став біля правого стовпа, а молода біля лівого. Усі дивилися на молоду й молодого, чути було, як шепотіли люде: Ото так пара! Ну, та й красуня! Слідком за їми скоро ввійшли в церкву наші знайомі пани—полковник Борковський та воївода

Чоглоков. Воївода двічи зиркнув на молоду, а тоді вже, здавалося, не хотів і помічати її; поки була служба, то й голови не повертав у той бік де стояла Ганна Кусівна, хоч полковник, не раз, позираючи на молоду, нахилявся до його й казав щось пошепки. Перед початком служби диякон з амбону оповістив, що за дозволом од преосвященного Лазаря, архиепископа Чернігівського й новгород-сіверського і блюстителя київського митрополичого престолу, через те, що Чернігівський полк у похід виступає, вінчатимуть чернігівської сотні козака Якова Молявку - Многопіняжного з дівицею Ганною, дочкою козака тії ж сотні Пилипа Куса—так одначе, щоб подружнє життя їх почалося не раніше, як на свято Петра й Павла, та й вінчання се, хоч і сьогодня відбудеться, але писатиметься мов би відбулос в день апостолів св. Петра й Павла. А як одійшла служба, поставлено посеред церкви стілець, протопоп покликав молодого й молоду, з'язав їм руки рушником та й почав вінчати. Над молодим держав вінець його зять, сотник Булавка, а над молодою— молодого сестра, Булавчина жінка. Повінчавши, звелів протопоп молодим поцілуватися. Тоді швидко підійшов до молодої батько її Кус, узяв дочку за руку і, не зважаючи ніяк ані на молодого, ані на людей навкруги, повів її з церкви: він точнісінько так робив, як звелів йому преосвященний. Молодий зостався сам. Підійшов до його полковник та й промовив:

— Будь здоров, козаче, з молодою жоною, дай Боже тобі щастя і в усім благопоспішення, добрá наживати, дітей породити й згодувати й до розуму довести. Тепер до мене йди

хліба-соли покуштувати та од мене разом зо всімѝ в поход, а я Булавці росказав твій віз і все, що тобі на дорогу треба, випроводити, поки ти в мене гостюватимеш.

Не можно було не піти Молявці. Він козак-рядовик, а полковник закликав його до себе на обід нѝрівні зо старшѝною: надто вже велика честь! Не мовивши й слова, пішов Молявка за полковником,

— Що, пане воїводо,—казав полковник до воїводи, виходючи з церкви,—яку кралю добув собі сей козарлюга? га?

— Не годиться мені на жіночу красу задивлятися—одказав понуро воївода.—Не такі мої літа й звання. Та ще ж вона й чужа жінка, а Господь сказав: аще кто воззр тъ на жену, воеже вожделѣти ю, уже любодѣйствова съ нею въ сердцѣ своемъ.

Народ росходився з церкви. Полковник з воїводою сіли в колясу і обидва поїхали до полковника. На рундуку в його вже стояла полкова старшѝна: обозний, суддя й писарь. Вони були в иншій церкві і ще попереду прибули до полковника. Усі ввійшли в хату, за полковником прибули й сотники. Страву вже подано було, всі посідали за стіл. Не довго обідали перед дорогою; їли не багато, але пити треба було чимало та ще й усе за здоров'я. Полковник підняв кубок за царське здоров'я, тоді кубок за гетьмана й усе військо запорозьке, а нарешті—щоб щастило в цьому поході. Тоді оповістив полковник, що час рушати. Полковниця покликала дітей. Борковський поблагословив їх, проказав звичайну науку, щоб слухалися матері, а потòму озвався до обозного, кажучи, що замість себе зоставляє його наказним полковником у Чер-

нігові, велів жити в згоді й у приятельстві з воїводою і радитися з їм про всі городські справи.

— Щасливі зоставайтесь та нас сподівайтесь! промовив полковник на останці до всіх, хто зостався.

Біля ґанку стояв осідланий кінь полковницький. Борковський скочив на нього так легенько, мов йому було двадцять років. Підняв шапку і в-останнє озвався до сем'ї, що стояла на ґанкові:

— Прощавайте! Рушай!

І злегка вдарив коня свого. За їм посідали на своїх коней, заздалегідь у полковницький двір приведених, старшина й сотники та й рушили. Вдарено в тулумбаси, задзвонено по всіх церквах. Почувши це, сотні рушили зо своїх становищ, а сотники поспішалися пристати до своїх сотень. Булавка поїхав поперед своєї сотні, а найближче біля його їхав швагер його Молявка.

IV.

День той що в його вінчано Молявку-Многопіняжного, був ясний та душний. У Кусовій хаті зійшлися сваха-Кусиха та Молявчиха, дожидаючися своїх дітей з церкви. З Молявчихою прийшла й дочка її, сотникова Булавчина жінка, молодиця років так як двадцять п'ять, не погана, та худорлява. Усі жінки вбрані були в святні сукні, вишивані шовком та гаптовані злотом, у парчевих очіпках, поверх з намітками такими тонкими, що крізь їх проблискувало золоте гаптування.

Скрипнули двері і замісто сподіваних молодих увійшов Кус з самою тільки дочкою.

— Хвала Богові,—озвався,—покінчили! От тобі, свахо, нова дочка, нова робітниця в твоєму домі. Люби та жалій, за діло погрімай, та стиха, як мати.

— Моя голубочко, моя ластівочко'—казала Молявчиха, обнімаючи та виціловуючи Ганну. А Яцька мого, чи вже ж таки не пустили попрощаться з матіррю та з жінкою?

— Полковник покликав до себе обідати,— сказав Кус.—Не можно було йому відмовитись, бо єсть региментарь. Мабуть навмисне покликав, щоб не дати йому мизгатись коло молодого подружжя, щоб так сталось, як владика велів—не зіходитись йому з жінкою поки піст мине. А вже ж, свахо, доведеться нам попоститься і на діток наших не втішаться, аж поки вернеться військо з походу,

— Еге! коли б то вернувся!—сказала Молявчиха зітхаючи.

— Усі в божій волі,—сказала Булавчиха.— Таке наше життя, що козаки наші чоловіки частіш без нас, як з нами. Г мій, бач, поїхав, мушу в самотині чекати повороту його. На Бога треба вповати, милостив буде, коли його воля.

— Мудре слово сказано,—промовив Кус.— І моя Ганна дівка розумна—теж скаже. Так, Ганно?

— Так, тату! що Бог дасть, нехай так і буде!—сказала Ганна, а в самої сльози забреніли на очах.

— А буде таке,—сказав Кус,—що як вернеться зять, тоді накличемо гостей та справимо таке бучне весілля, щоб років зо три про його говорили. А тепер поки в своїй сем'ї,

без гостей, даваймо обідати. Дочко! скидай з себе празникове одіння та порайся з наймичкою, щоб обід налагодили. Сходи сама до пивниці та наточи тернівки й вишнівки, що в чималих барилах стоять у уточку: уже десять літ, як наливали, берегли для слушного часу. А тепер такий час прийшов, що кращого не було. Уточи два джбани, та сама неси, а наймичці не давай і наймита до пивниці не пускай бо вони наточуть, та не те, що сами нишком питимуть, а ще й людей частуватимуть. А воно в нас таке... клейнот!

Ганна ввійшла в кімнату і вийшла відтіля в иншій одежі, що по всяк день носила. Вона вбралася в чорну з квітками спідницю та в зелену сукняну сукню. Брязчучи ключами, вона вийшла з хати в сіни.

Кусова хата двома вікнами була в двір, а одним на вулицю. Зоставшись самі, старі помітили, що з вулиці хтось зазирнув до їх у вікно.

— Хто се там?—турбуючися попитав Кус та й вийшов із хати.—Чого там вам?—чути було його голос.—Чого ви спинаєтесь на приспу та зазираєте в чужу хату? Ідіть, ідіть собі, відкіля прийшли!

Він вернувся в хату.

— Хто там?—питали його Кусиха й Молявчиха.

— Якіїсь москалі,—одказав Кус,—з воїводських ратних запевне: двоє їх коло вікон стояли. Я протурив їх. Се, бачу, дізнались, що з сього двора сьогодня вінчались у церкві, та думали—тут весілля справлятимуть. Прийшли баньки витріщати. На чужий коровай у їх очі пориваються. Хотілось би їм, щоб їх покликали попоїсти та попити. Нав'язливі

люде сі москалі. Цур їм, од їх поли вріж та втікай наш братчик.

Увійшла Ганна, а за нею наймичка. Ганна держала два джбани з наливкою, а наймичка посуд. Заслали стіл, поставили посуд, поклали ножі й ложки. Кусиха з мисника достала срібні чарки. Як налагодили стіл, почала наймичка приносити страву: спершу борщ із рибою, тоді печену рибу, пиріг з рибою, ягоди й стільники медові. Поставивши страву на стіл, сама наймичка взяла ложку й сіла за стіл з хазяями. Тоді ввійшов роковий наймит, чоловік літ сорока,—він обідав завсігди з хазяїнами. Кус дав їм по чарці, вони випили, бажаючи щастя, здоров'я й добра повінчаній парі. Обід обідали якось по святному, всі були мовчазні, всі думали про тую важну подію, що сталася. Коли це вдарено в дзвони.

— Козакѝ в поход ідуть! — сказав Кус, устаючи.—І наш козак молодець виходить. Дай Боже всім їм щасливу дорогу і в своїй і в царській справі доброго і помисного повоження.

Він перехрестився.

— І щасливо їм додому повернутись!—промовила Булавчиха.

У Ганни на очах знову забреніли сльози, і вона притуляла до очей рукав своєї вишиваної сорочки, хоча й хотіла перемогтися, здаватися спокійною.

— Скільки у сій чарці крапель, стільки літ жити-б твоєму синові, а нашому зятеві, в доброму здоров'ї, ніякого лиха не зазнаючи!— приказала Кусиха, п'ючи до Молявчихи.

— А нам би все служити таким добрим та милостѝвим господарям, промовив наймит.

Од обіду всі повставали жвавіші та веселіші. Кусиха так розвеселилася, що ляскала пальцями і підтанцьовувала, усе кажучи, що за для такої радости хотіла б вона й потанцювати. За нею й Кус туди ж. Навіть понура Варка Молявчиха помоторнішала і не стала вже, як перше, пручатися, як Кус ухопив її за руку, закликаючи в танець із собою в парі. Кусиха, плещучи руками і пританцьовуючи, співала:

Кукуріку, півнику, на току!
Чекай мене, дівочко, до року!
Хиба-ж би я розуму не мала,
Щоб я тебе цілий рік чекала.
Хиба-ж би я з розуму ізійшла,
Щоб я собі кращого не знайшла!

Спинившися, гукнула:

— Та що се ми танцюємо без музики?— А потім додала до наймита: — Явтуху! серденько! іди поклич Василя скрипника та, коли можно, ще кого нëбудь, хоч того дударя, як пак його...

— Юрка? підказав наймит та й хотів був іти. Але Кус припинив його рукою, смикнувши за полу за свитку, і казав до жінки:

— Ні, ні, жінко, Параско! Сього не можно.

— Чому не можно?—кинулася Кусиха.

— А тому не можно? — сказав Кус, — що владика не велів. Нам треба його слухати. Не можно, не можно, не дозволю!

— Не дозволиш, так нехай по твоєму буде, —сказала Кусиха, — ти на те господарь, пан у своєму домі.

Покинувши веселощі, уся сем'я посідала знову на лавах, трохи погомоніли, а тоді Молявчиха з дочкою встали, помолились, подякували господарям та й лагодились додому.

Молявчиха, кланяючися низько, прохала Куса й Кусиху з дочкою до себе на обід на другий день. Куси казали, що прийдуть. Як пішли Молявчиха й Булавчиха, Кус, чуючи, що в голові в його після частування трохи є, побрався в садок, поклав собі в голови свиту та й ліг спати в куріні під двома гіллястими яблунями. Бджоли, вилітаючи з розставлених по саду вуликів, бреніли і тим бренінням навівали на його солодку дрімоту. Кусиха пішла спочивати в хижку: вікно з неї було тільки в сіни, через те там улітку була прохолода і не було докучних мух. Ганна з наймичкою помили після обід посуд, поставляли його в мисник, замели хату. Упоравшись, Ганна пішла в сад та, щоб не заважати батькові, зайшла зовсім у другий куточок, сіла під крислатою липою та й почала думати. Близько біля неї був тин, за їм вулиця, і крізь дірки в тому тину дивилися в сад чотирі злі ока, але Ганна їх не помічала. Довго так сиділа Ганна. Згадувала вона себе малою, відколи могла згадати, згадувала як її мати й батько та родичі кохали й голубили, як гулялася з дітьми; спадали на думку пісні, що чула та й переймала, сама того не помічаючи; згадувалося, як уперше кохання прокидалося —чогось хотілося, і все навкруги ставало таке сумне; згадувала як уперше з Молявкою зустрілася й розмовляла, а батькові й матері і не натякнула про це нічого, як він сказав їй, що її кохає, а вона й собі призналася, червоніючи; як він посватав, а батько й мати згодились, як вона зраділа дуже... як потім до весілля лагодились... І солодко й весело було все те згадувати. А тоді вінчання і зараз після його розлука. Спали їй на думку

її подруги, що вже заміж повиходили, — на одному весіллі вона сама була дружкою, на другому — світилкою: повінчали й покрили її подруг, живуть вони з чоловіками. А вона? Звінчалася та й Бо, зна поки ходитиме дівчиною: не її воля і не її молодого. Їй не так, як людям. І відразу стало їй моторошно, як вона подумала—як їй буде далі. Щось темне, тісне, щось мов колюче, мов пекуче їй уявлялося. Ух! Змоглася, схопилася й перехрестилась.

Сонце на заході сідало, довшали тіні від будівель та дерев. Де-не-де по Чернігову став над хатами звиватися вгору димок,—то вже люде починали топити, щоб варити вечерю. Ганна згадала, що треба полити квітки в саду, бо прив'яли від спеки, пішла з саду, ввійшла в сіни, там побачила матір; мати оце тільки вийшла з хижі та й умивала собі заспане лице. Ганна пішла через сіни в противну хату, в пекарню, взяла відра, сказала, що піде по воду до Стрижня, і вийшла з двору.

Та перія, де був і Кусів двір, виходила просто до кручуватого берега річки Стрижня. Проти Кусового двору зіходити до річки було круто, але ліворуч, дворів через троє, прокопано було з города до річки в горі підземний хідник. Зроблено його на те, щоб, коли б часом напав на гóрод ворог, було як нишком добувати води. Хідник починався далеко посеред гóрода, але близько від Кусового двору прокопано було до його бічний хідник зо східцями—східців десяток углиб: їми можно було зійти в тайник. Цією дорогою звичайно ходили по воду дівчата, що жили недалеко на краю гóрод так можно було просто пі

дійти до води, не тягаючи відра на гору. Туди й попростувала Ганна з своїми відрами. Але йдучи з двору до тайника, зустріла вона двох москалів і спинилась: вона помітила, що це ті самі, що зазирали в вікно, як вона вернулася з церкви, — тоді батько прогнав їх од вікна. Ганна замислилась: Чого вони тут швендяють?—думала вона. Але москалі позирнули на неї, здавалося—байдужно, та й пішли собі геть од тайника, проз Кусів двір, ніяк не озираючись на неї. „Ні, подумала Ганна, даремне я злякалась. Це добрі люде, вони мене не займуть“. Вона сміло пішла до тайника, зійшла по східцях і опинилась у темряві: трохи світу мрілось тільки з того боку, куди їй треба було йти по воду. Коли це почула вона, що ззаду хтось швидко йде. Ще не знала вона що їй робити — чи вперед бігти, чи назад, а вже чотирі дужі руки вхопили Ганну ззаду, коромисел та відра попадали, вона скрикнула, та скрик той і вмер у тайникові. Їй зав'язано рота й очі—вона не могла більше ні крикнути, ні знати, де вона опиниться. Її потягли або й зовсім понесли, бо сама вона з переляку не могла вже йти. Хапуни понесли свою здобич аж до кінця великого хідника, що виходив, як уже казано, насеред города.

V.

— Де Ганна? питався Кус у жінки вже смерком. — Де вона?

Кусиха не бачила дочки й не знала, де вона. Кусиха пішла в пекарню, питала в наймички. Та сказала, що Ганна пішла по воду.

— Давно? — спиталася Кусиха.

— Давненько вже, — сказала наймичка.

— Пора б уже їй вернуться, бо вже смеркається.

Кусиха сердилась на дочку. Ніколи вона такого не робила. Де ж таки так запізнятися! Мабуть зустрілася з подругами-дівчатьми та й забалакалася з їми, а може яка подруга й до себе закликала Так подумала Кусиха, так і чоловікові сказала. Одначе минав час, а Ганна не верталася. Смерклося вже зовсім, ніч була темна, місяць щербатий сходив пізно і ще його не було. Батько й мати дуже турбувались. Вийшовши за ворота, пішли вони кожен у свій бік, гукаючи: „Ганно, Ганно!“ Та їх тільки почали перекривлювати якісь глузуни, що позбіралися на грище. Вони й собі кричали „Ганно, Ганно“, удаючи голосом старих, хоч їм і байдуже було, яку сàме Ганну шукають.

Вернулися батько й мати додому. Кус бився руками об поли і все казав: „нема! нема!“ Кусиха мучилась, тужила:

— Доненько моя! любонько моя! де ти ділась? де ти єси? Чи ти жива ще, чи може тебе вже й нà світі немає?

Наймит з наймичкою, жаліючи господарів, побрали лихтарі та й пішли до тайника. Незабаром наймичка прибігла відтіля переляkана та, вскочивши в хату, заголосила:

— Лишенько, відра лежать у пролазі!

Слідком за нею наймит приніс відра й коромисел. Побачивши їх, Кусиха скрикнула страшно, почала кидатися по хаті, не знала бідолаха куди й бігти їй, що робити, вхопилась за голову, збила з себе очіпок, почала рвати на собі волосся та голосила:

— Доненько, доненько! пропала ти, пропала!

— Утопла! — сказав Кус, але потім притулив палець до лоба, — так він завсігди робив, як про що трудне міркував. — Ні, не втопла, — казав далі.— Як би втопла, то відра й коромисел не лежали б далеко від води. Не втопла вона. Лихі люде її заняли в тайнику. Може вбили! А зáщо? Кому вона що недобре вдіяла? Сказать би звір її розірвав? Так як же звір туди заберється? Хиба які лиходії вхопили її та зґвалтували, залестившись на те, що дуже хороша? Учинють з нею що схочуть, а потім у воду вкинуть!

Од таких догадів Кусиха ще дужче лютішала. Їй здавалося, що сáме так і є, як чоловік казав: лиходії занапастили її дочку. Та й почала вона лаяти й клясти лиходіїв.

Наймичку вона послала до Молявчихи, щоб сповістити про лихо з нареченою невісткою. Молявчиха зараз прийшла до Кусихи. Обидві жінки заголосили, а Кус то лаяв бабів за те, що кричать та голосють, то й сам починав того ж, дратуючи їх тугу своїми жалями та страшними дóгадами. Так минула бідолашній сем'ї ніч. Часом, на мить, прокидалася надія: гомін на вулиці почують, десь ворота скрипнуть, собака загавка... зрадіють, дослухаються, чи не вона... дожидаються. - Ні, нема! Зникає - надія, а безнадійність знов обнімає та після тієї короткої й даремної сподіванки ще більше гнітить, ще більше пече.

Ось уже стало й розвиднятись.

— Будемо кричати та голосити, то з сього нічого не буде, — сказав Кус. — Пійду до городового отамана, сповіщу. Нехай шукають Ганни; коли її нема нá світі, то нехай хоч слід її знайдуть.

Та покинувши Кус жінок тужити, пішов сам до городового отамана.

Отаман, на прізвище Беззубий, дивуючися довідався, що зникла та молода, що втішався він з усим народом із її краси вчора в церкві св Спаса. Зараз почав він роспитувати в Куса: чи не ворогував він із ким, чи не сварився? Кус казав, що ні. Трохи тоді подумавши, намислив отаман послати десятників обійти всі козацькі двори і в городі і близьких селах, скрізь питаючи: чи не бачили де Ганни Кусівни, або чи не догадуються, хто б міг її вхопити.

— Чи не вхопили її москалі? — промовив Кус. — Учора, як повернулися з вінчання, помітив я, що коло мого двору все ходили якісь москалі та в вікна зазирали.

— Сходи до воїводи! — сказав городовий отаман, — попрохай, щоб звелів пошукати між своїми та й війтові написав, щоб по міщанських дворах теж учинено було, а то ми тільки над козацькими дворами региментуємо.

Кус пішов до воїводи.

— А що тобі, чоловіче добрий?—спитав його ласкаво Тимофій Васильович, як Кус увійшов до його в світлицю та й поклонився низько.

Кус росказав йому, що його дочка десь поділася.

— Ех, чоловіче добрий, чоловіче добрий — сказав Тимофій Васильович, — видно, що любиш дочку! Тільки день нема, а ти вже таку куру збив. Стривай, найдеться! Та от іще що, добрий чоловіче: скажи по правді, може вона в тебе сваволіьна, гуляє? Звісно, одна дочка в батька-матері, то вже розпещена.

— Ні, пане воїводо, — сказав Кус, — вона в нас не то не гуляє й не свавільна, а така,

що її ніколи не треба ні спиняти, ні вчити, вона й на вулицю ніколи не ходила, де бува грище. Така слухняна, соромлива, ґречна... Спитайте всіх сусід, усі в один голос нічого не вимовляють про неї, тільки добре.

— То може зустрілася з якою подругою, а та й покликала її до себе в гості, балу̂ та балу̂, коли вже ніч, вона побоялася додому йти, та й зосталась ночувати в гостях, — казав воївода.

— Я й сам так спершу думав, — одказав Кус, — тільки вже б їй пора була вернуться давно. Ніколи такого случаю не бувало з нею, пане воїводо.

— То що, що не бувало. А тепер уперше трапилось. Я радий тобі, добрий чоловіче, у всьому допомогти, звелю написати до війта, щоб пошукати її по всіх міщанських дворах, а сам я пошлю своїх стрільців по тих дворах, де стоять наші царські ратні люде. Тільки я певний, добрий чоловіче, що ще й усіх міщанських дворів не обійдуть, а вже твоя дочка до тебе вернеться. А я твою дочку трохи бачив у церкві як вона вінчалася. Я з паном полковником там був. Добрий козак твій зять. І вона красуня. Гарна пара. Полковник сказав мені, що молодий зараз після вінчання піде з козаками в похід. Мені так жалко стало, що я просив полковника, чи не можно за для весілля зоставити його. Та що, я тут нічого не вдію. Нам, воїводам, од великого государя велено у козацькі справи не встрявати. Не турбуйся, добрий чоловіче! Дочка твоя найдеться, сама до тебе вернеться, а не вернеться, то ми її найдемо, і я сам приведу її до тебе. Оце тобі певно кажу.

Кус подякував воєводі за добре слово та й пішов.

Минув день, минув другий, третій,—Ганна не верталась. Мати вже мов божевільна зробилась, говорила щось недоладнє, а з журби так знемоглася, що кільки сажень перейде та й сідає, а то й зовсім упаде додолу. Молявчиха перші дні була дуже щира до своєї свахи, але четвертого дня жінки засперечалися. Кусиха, тужачи за дочкою, пробовкнулась якось, що „на лиху годину" звінчалась вона з Молявкою, а Молявчиха розгнівалась за таке слово та й собі докинула ущипливо, що Бог його зна, де вона поділася, може вона вже давно щось надумала, а може батько-мати й знають, де тепер їх дочка, знають, та не скажуть.

— Не такого зятя нам було б добути, а другого кого-небудь, то може б дочка наша ціла була!—сказала Кусиха.

— Не такого подружжя треба б моєму синові, а мені невістки!—промовила Молявчиха.

Мати Молявчина викидала Кусисі перед очі, що Молявка роду значнішого од якихсь там Кусів, що то Кусам честь, коли з ними Молявки родичаються. А Кусиха дорікала, що Молявки хочуть загарбати Кусове добро, на те й родичаються: Куси й Молявки хоч і однаково козаки, та Куси старинні, з дідів-прадідів чернігівські козаки, а Молявки так собі, якісь прибиші.

Од таких дошкульних слів почалася вже й лайка, а тоді й прокльони:

— А щоб твоя дочка не знайшлася, а так би крізь землю й пішла! Ледащиця вона!—сказала Молявчиха.

— А щоб твій син з войни не вернувся!— крикнула Кусиха.

Та й посварилися так, що Молявчиха на Кусиху плюнула, а Кусиха на Молявчиху. Молявчиха сказала, що тепер і в хату до Кусихи не вступить, а Кусиха доложила, що найкраще було-б, коли-б і попереду ні Молявчиха, ні син її і не зазирали до неї в хату.

Добродушний Кус хотів був присмирити розлютованих бабів, та тільки рукою махнув, кажучи: „Баби, як баби!“

З того часу Молявчиха не ходила до Кусихи, а Кусиха до Молявчихи. А сусідки забігали до Кусихи, дак вона їм росказувала про свою суперечку з Молявчихою, а ті, слухаючи, ще й собі направляли на сварку; трапились і такі, що почали переносити до Кусихи, що про неї Молявчиха говорить, а до Молявчихи—що Кусиха каже.

Одійшла Петрівка. Ганна не верталася. Кус ходив іще кілька разів і до городового отамана, і до війта, і до воїводи. Ніхто не сказав йому нічого доброго. А отаман, дак той ще сказав, що Кус через свою нетерплячку вже й докучив йому своїми наріканнями на долю, що в його, в отамана, і свого діла багато, без Кусового. Війт сказав, що вже все зробив, що його спромога була, а він же не винен, що нічого не виявилось; а тоді ще й докинув Кусові: „був би не пускав дочки, то б і не пропала!“ Найласкавіший був до Куса воївода, все жалів його, разом з ним угадував де б вона поділась, розважав усякими способами, навіть казав, що коли б і так трапилось, що його дочки вже нема на цьому світі, то все ж нехай добрий

чоловік тим себе розважає, що він зустрінеться з нею на тому світі. Та так кажучи, ще й зітхнув побожно Тимофій Васильович.

Тим часом почали люде про Кусівну всячину вигадувати—дурницю всяку, недоладнє або й зовсім неможливе, але таке, що ганьбило воно Кусову сем'ю. Це все вигадували баби з тих дворів, що небагаті були, бо там завидувано на Кусові достатки. Базікали, що Кус нажив своє добро,—а добро те здавалося завидющим ще й більшим, ніж справді було,—що він здобув його, накладаючи з нечистою силою: наче-б то як іще парубкував він, дак йому нечистий допоміг найти заклятий скарб: ніхто не міг того скарбу добути, і за те, щоб його викопати, одписав Кус нечистому дитину свою, як що будуть у його діти. Після того Кус оженився, та діти все вмірали змалку, тільки дочка одна дійшла до зросту і того саме дня, як вона пішла заміж, повінчалась, нечиста сила й почала домагатись, щоб батько додержав свого слова, оддав дочку за те, що йому допоможено було тоді викопати скарб. Ганну Кусівну не люде вхопили, а біси,— то вже тепер її й найти не можно, бо вона ж у пеклі. Дорого, казали, обійшовся Кусові той скарб: тепер би він радніший був і вдесятеро дати проти того, скільки тоді здобув, та вже не можно! Инші ж казали, що Кусиха відьма, перекидається і свинею, і клубком, і копою. і жабою, і кажаном; так вона тії ж відьомської науки і дочку навчила; через те дочці не треба було йти в церкву святий шлюб брати, а вона як пішла, то нечиста сила за це росердилась та й ухопила її. Базікали ще й таке: мов би то покохала Ку-

сівна Молявку та й причарувала його до себе з бісовською допомогою. Молявка й жити на світі без неї не міг, тільки не треба було їй святий шлюб із ним брати, а як узяла, то нечиста сила її й ухопила, бо хотіла, щоб Кусівна жила з Молявкою по бісовському, а не по божому. А то ще й таке вимудрували: продав Кус свою дочку ченцеві, а про людське око оддав її за Молявку на те, щоб як Молявка піде на війну, він свою дочку оддасть ченцеві, щоб жила з ним, а між люде поголоску пустить, мов у його дочку вкрадено. Багато ще всячини плескали та все дуже погане. Кумасі усе те односили Кусисі та й казали, що все те повигадувала Молявчиха, і тим дратували Кусиху. Лютість на Молявчиху так її обняла, то вона за тим лютуванням і журбу за дочкою забувала. Під'юджували кумасі й Молявчиху, дак та й собі Богові дякувала, що синові її несподівано пощастило збутися такої негарної жінки, благала Бога, щоб живий з війни вернувся та швидче иншу жінку собі найшов.

Отак поминула й Спасівка. Обробились уже селяне в полі. Уже вранці холод осінній віщував, що скоро прийде осінь дощова, а за нею морози та сніги. Ганни все не було, і ніхто не міг сказати, де вона: мов вода її вмила.

VI.

Під містом Чигирином, на широкій долині, де в'ється річка Тясмин, стали табором козаки: козацькі намети купами стоять, кожен полк окремо. Між цими наметами рябі-

ють намети старшини козацької: поли в їх квітчасті, а вгорі на їх пучки павиного пірря. Геть далі від козацького табору, над рікою Янчаркою, ростошувалось царське московське військо за приводом Григорія Івановича Косагова.

Це військо, що вислали до Чигирина гетьман Самойлович та боярин Ромодановський; инше своє військо зоставили вони в таборі під Воронівкою.

Наказним гетьманом над посланними козаками настановлено генерального бунчужного Леонтія Полуботка, що тоді дочасно був переяславським полковником. Зібрались у його в наметі полковники: чернігівський, гадяцький та миргородський. Наказний гетьман оповістив, що Григорій Іванович Косагов посилає до Дорошенка „грамоту“, умовляючи його коритися, то й козаки повинні послати такий саме лист од свого гетьмана.

Полуботок голосно прочитав лист, що писарь склав, і, даючи його Борковському, сказав:

— Пане Василю! Вибери кого послати з сим листом. Значного урядового не посилай. Годі шанувати сього пройдисвіта. Пошли до його якого рядовика, такого тільки, щоб потрапив придивиться, що там діється в Чигирині.

— У мене саме такий знайдеться,—одказав Борковський та й пішов з листом до свого становища, що від Полуботкового було сажень на п'ятдесят.

Хто зостався в наметі в Полуботка, почали пити й закусювати, а Борковський, прийшовши в свій намет, покликав Булавку та й сказав:

— Пане сотнику! Посилай швагра свого Молявку з отсим листом до Дорошенка й скажи, щоб він, будучи в Чигирині, що можно там виглядів і вислухав. Він не дурень, зрозуміє.

Булавка, віддаючи швагрові грамоту, казав:

— Отсе тобі, мій голубе, значне полецення. Тепер час тобі і случай показати себе усім людям і панству. Клич із собою сурмача.

Молявка, вдвох із сурмачем, рушив до околиці нижнього міста Чигирина, що був більше як верству від козацького табору. Це нижнє місто то тільки й було справжнє місто, город, бо те, що звалося верхнім городом— то був тільки замок, цітадель. Нижній город обшанцьовано було шанцями, по їх поставлено ще було збиту з дерева стіну, а круг шанців, з окола прокопано було рів сажень у три завширшки і завглибшки. Молявка завив собі голову в білу хустку, а сурмач з усеї сили вдарив у сурму. Вартові козаки з башти, що була над брамою, гукали на їх, а Молявка, не озиваючись, надів на шаблю свою шапку, повиту білою хусткою, та й махав нею. Міст через рів був піднятий на ланцюгах,—вартові спустили його, тоді одчинили хвіртку, пущену в тяжкій брамі. Молявка разом із сурмачем увійшов у город. Зараз його обступив людський натовп. Питали чого, до кого приїхав, що привіз. Молявка сказав, що з листом до гетьмана.

— А хоч би він швидче сам зрікся того нещасливого гетьманування!—почулося серед людей.—Чого вже тепер йому упіратись? Сам же, збіраючи громаду, каже, що вірним царським слугівцем хоче зоставатись, так чого ж,

коли царь велить їхати й здавати своє гетьманство, так уже б і робив, як царь каже. Так ні! Каже: підождемо. Турок нехай, каже, москаля ще полякає, так москаль здатніший буде на умову. А щоб його! Чого там ще дожидати? Вже вся Україна до вас на слободи втекла, а в Чигирині тільки що тижднів на два стане чим жити. Тоді всі так юрбою й сипнуть до вас. Не пухнути ж усім з голоду!

Таке почув тоді Молявка від народу, тільки ввійшовши.

— Де він?—питав Молявка.—Либонь там на горі. Ведіть мене до його.

Він показав на гору, де біліли стіни недавно побіляного дому гетьманського, що стояв посеред замку.

— Ні, там його нема,—одказав хтось.—Он чуєш: музика гра. Це він розважає своє горе, чуючи, що приходить кінець. Накликав музик: скрипки, кобзи, бандури, сопілки, сурми, бубни,—ходить по городу, од шинку до шинку, удаючи ніби він уже не гетьман, а простий козарлюга-запорожець. І старшина з ним, і тесть його Яненко й инші—ідуть та співають та танцюють

— Еге!—докинув хтось.—Як чує, що над шиєю гостре залізо висить, то який став доступний, простий та до всіх приязний, а перше пишався.

— Тепер що хоч йому кажи, так не росердиться, хоч і не послухає ради, а не сердитиметься за неї, а перше скажи йому таке, що проти шерсти,—так опісля сам стережися: присікається неначе за що инше, та в дибу заб'є, а то й голову стяти роскаже,—додав

сотник чигиринський, Блоха, що стояв тут серед людей.

Молявці вже чути було музику і ставало все чутніше її та чутніше. Пройшовши кілька десятків ступнів далі, до поворотки в иншу вулицю, він побачив купу людей, що виступала з цієї поперечньої вулиці. Бігла юрба народу: чоловіки й жінки, старі й молоді— починаючи з білобородих дідів та згорблених бабів аж до дітей у самих сороченятах; в оксамитовому темно-червоному жупані, в червоних чоботях і в заломленій на бакир шапці з діямантовим пером, гетьман Дорошенко садив гопака; коло його те саме робили писарь Вуєхович, обозний Бережецький, судля Уласенко, гетьманів тесть Павло Яненко,—усі повбірані в святні кунтуші всякого коліру: хто в темно-жовтому, хто в кармазиновому, хто в зеленому. Коли б хто придивився і до обличчів, то побачив би відразу, що вони більше з примусу, ніж з своєї охоти, робили те. За танцівниками йшли музики. Вельможні гульвіси, пританцьовуючи, приспівували гуртом:

Павутина по дорозі повилась, повилась,
А дівчина з козаком понялась, понялась.

— Не сю!—гукнув раптом Дорошенко,—а ту, що грали, як з замку виходили.

Музики замовкли, а тоді заграли на инший голос. Дорошенко заспівав:

Нікому я не дивуюсь, як сам я собі,
Пройшли мої літа з світа як лист по воді,
А вже ж мої стежки-доріжки позаростали,
А вже мої вороні коні поз'їзжали,
А вже мое золоте сідельце поламалося,
А вже моя родиночка одцуралася.

Як заграли цю пісню, покинули танцювати. Молявка думав: чи не підійти подати листа Дорошенкові, але не зважився, міркуючи так, щоб ще він і не росердився, подумавши, що глузують із його. Але гетьман зо старшиною, трохи пройшовши та приспівуючи пісню, підійшли просто до шинку, де на рундуку стояв шинкарь, по святному вбраний: видко було, що й шинкарь приготувався, знаючи, що його одвідають такі вельможні гости.

— Шинкарю! чого стоїш, йолопе?—гукнув Дорошенко.—Свому панові, батькові, горілки піднось!

— О,—подумав собі Молявка,—він не соромиться і тут же сам себе гетьманом величає. Так і на мене він не росердиться, коли я йому, як гетьманові, подам належний до його лист.

Шинкарь кланяючись підносив Дорошенкові великий повний кубок горілки. У цей час протовпився Молявка та ставши просто Дорошенка, поклонився, подав листа й промовив:

— Ясновельможний пане! лист од його милости, ясновельможного пана гетьмана Івана Самойловича.

— А!—сказав Дорошенко, швидко позирнувши на листоподавця.—Ти не кажи просто од гетьмана лист, а кажи од гетьмана обох сторон Дніпра, бо він так себе іменує, хоча сю сторону тоді хиба осяде, як мене тут не буде. Подай лист! Хто єси?

— Я,—відказав Молявка, — чернігівського полку чернігівської сотні козак-рядовик. Послав мене полковник Василь Борковський, а він узяв сей лист од наказного гетьманського Левона Полуботка.

— Гетьман обох сторін Дніпра мабуть мене вже й за чоловіка не ставить. Посилає до мене такого простака! А чому значного урядового не прислав? Було б тому полковникові, що тебе до мене виправив, було б йому самому сюди приїхати та мені в ноги поклониться,—сказав Дорошенко.

— Того я не знаю, пане ясновельможний гетьмане,—одказав Молявка,—бо я чоловік підвладний. Регментарь мій мене покликав та й дав сей лист до твоєї милости. Мушу слухати.

— Правда, чоловіче,—сказав Дорошенко,—бачу, що в тебе голова не сіном напхана. Ти хоч простак, а вже коли до мене прийшов, так став мій гість. Пий з нами горілку! Шинкарю, налий йому!

Шинкарь налив кубок горілки і подав Молявці. Козак підняв її згору і гукнув:

— Доброго здоров'я і в усім щасливого поводження, пане ясновельможний гетьмане!

Та теє кажучи й вихилив увесь кубок.

— Як тебе звуть, козаче?—спитав Дорошенко.

— Яцько Молявка-Многопіняжний,—одказав посланець.

— Грошей, видать, багато було в батьків, що так продражнили. Але хоч би і в тебе самого було грошей много, а все таки не слід було посилати простого рядовика до мене. Вуєховичу!—озвався він до свого писаря,—читай усій громаді! Я гетьманом не сам собою став, і сам собою, без громадської ради, нічого не чиню.

Вуєхович, чоловік на зріст невисокий, з трохи червоними хитрими очима, взявши при-

несеного листа, почав його читати тонким, мало не жіночим голосом:

—„Мой велце шановний, ласкавий добродію, пане а пане гетьмане чигиринський! По указу царського пресвітлого величества послалисьмо з купної поради його милости боярина князя Григорія Григоровича Ромодановського, стольника Григорія Івановича Косагова з виборними царськими ратними людьми і генерального бунчужного Левона Полуботка з чотирма козацькими полками і з нашою конною надвірною компанією ку Чигирину, понеже многократне і многообразне твоя милость йому боярину і мені гетьману обох сторон Дніпра обіщав єси своєю особою прибути до нас в обоз для принесенія присяги його царському пресвітлому величеству, оба че тоє твоєї милости обіщ ннє доселі не совершено ділом.“

— Стривай!—перепинив читання Дорошенко.—Як не совершено ділом? Свідки мені усі чигиринці і панове запорожці, що приїздили до мене того минулого року в місяці октябрі, з котрих деякі і нині тепер притомні суть, як я тоді виконав присягу царському пресвітлому величеству перед паном кошовим отаманом Іваном Сірком і перед донським отаманом Фролом Минаєнком в притомности многих товаришів війська низового січового і донського, а напотім і санджаки турецькі одослав на столицю в Москву. А попович гетьман пише, буцім обітниця моя не совершена ділом! Батьку Яненку, чи ти возив санджаки в Москву?

— Я, пане гетьмане,—одказав Яненко.

— А гетьманові поповичеві хочеться, щоб я йому поклонився?—казав далі Дорошенко.

Инша річ по правді цареві-государеві служити і добра хотіти, а инша—царським підданим кланятись. Я вірний підданий і слугôвець царському пресвітлому величеству, як присягав йому, а поповичеві кланятись не хочу.

Він підняв угору повний горілкою кубок і голосно промовив:

— П'ю, на тім п'ю, що мені гетьманові поповичеві клейнотів не оддавати. Панове запорожці і ви всі панове чигиринці громадо! Заступіться за мене! Нащо се навкруги Чигирин обступило московське й барабашівське військо? Я цареві не ворог, не супостат, а такий же вірний підданий, як вони всі. Вони мусять одійти од нашого гòрода. Молявко-Многопіняжний! перекажи те, що ти од мене чув! Не хочу Самойловичеві поповичеві кланятися, а сам поїду в Москву, поб'ю чолòм царському пресвітлому величеству самому, а не його царському бояринові і не гетьманові барабашському поповичеві. А коли не одійдуть і мене не пропустють, так я сяду на кухву з порохом і спалюсь, і всі чигиринці разом зо мною пропадуть. Нехай гріх на тих буде, що не хочуть святого покою і братерню війну зачинають. Я до їх із щирим серцем, а вони на мене з ножем. Я покою хочу, а вони йдуть на мене войною на втіху бусурменам, хреста святого ворогам. Та ще мене перед царським пресвітлим величеством і перед усім християнством обмовляють. Запорожці і ви всі чигиринці! не оддавайте мене, як донці колись Стеньку свого оддали!

— Не оддамо, не оддамо!—гукали запорожці, що стояли купкою в червоних жупанах.

— Не оддамо, всі один на одному головою наложимо!—казали й чигиринці слідком за сі-

човими гостями; багато було таких, що хотіли б сказати не те, та не сміли: кожен боявся, що не піддержуть инші його голосу проти гетьманської волі.

— Ще козацька не вмерла мати!—казав колись вічнославної пам'яти батько Зінов-Богдан Хмельницький!—казав далі Дорошенко, все дужче роспалюючись.—Коли наше не в лад, то ми з нашим і назад. Коли так, то ми уп'ять бусурмана на поміч покличем. А що ж робить! Коли свої браття-християне так нам немилостиві,—з неволі приходиться у бусурмана ласки прохати. Не бійтесь, браття чигиринці, моя люба громадо! Подасть Бог нам рятунок проти сіх немилостивців, що хотіли б нас у ложці води втопити. Прийдуть на одсіч нам бусурмани, і тоді москалі й барабаші будуть як зайці втікати од Чигирина. Уже то було з ними. Пам'ятайте, як четвертого року приходили під самий Чигирин гетьман попович і боярин Ромодан з великим військом, одначе, почувши, що хан, його милость, іде з своїми ордами, мусили одступиться, а хан переняв їм шлях до Черкас... Ледві-ледві, утративши многих, добігли до Дніпра і срамотно втекли в свою сторону. І тепер з ними теж станеться. Ось підождати прийдеться кілька день, прийде салтан Нураддин з ордою, у нас на кілька день стане харчу. А коли Бог так дасть, що прийдеться нам пропадати, так і пропадем усі до одного! Чуєш це ти, Молявко Многопіняжна? Уторопав, що тут казано? Оце все й роскажи кому там слід, та скажи, щоб наперед не присилали до мене простого рядовика, а нехай розмову зо мною ведуть через значних людей, військових товаришів. Бо я ще своєї гетьманської булави

не здавав, ще я гетьман, то мене треба їм поважати, як належить гетьмана. І ляхи пишуть до мене латиною і величають мене: dux Zaporoviensis.

Промовивши теє, гукнув Дорошенко до народу:

— Не вмерла ще козацька мати! Козак п'є, на лихо не потурає і самого чорта не боїться, не то московської та барабашської душі!

Та й знов у танець, приспівуючи:

Не тепер, не тепер
По гриби ходити,
В-осени, в-осени,
Як будуть родити.

Вуєхович остався од гетьмана, покликав до себе якогось чоловіка з натовпу, казав йому щось на вухо, поглядаючи тим часом на Молявку, а той стояв усе на одному місці, дивлючись у слід гетьманові, що одходив, танцюючи. Чоловік той, що з їм говорив писарь, кивнув головою, що все зрозумів; тоді сам Вуєхович підійшов до Молявки та й сказав:

— Ти сказав, що ти козак чернігівського полку. Поклонись панові Василеві, полковникові своєму. Скажи: писарь Вуєхович шле йому свій братерній поклін, своєму щирому приятелеві.

Сказавши це, Вуєхович пішов слідком за гетьманом, а туди вже сунув густий натовп народу. Молявка повернув назад, думаючи, що вже зробив своє діло. Коли це наздоганя його той чоловік, що йому Вуєхович щось на вухо казав. Він промовив до Молявки:

— Товаришу земляче, я виведу тебе.

Він ішов попліч його до міської брами й казав:

— Посилає гетьман козака Мотовила в образі старця, ніби ялмужни просячого, з листом до кримського салтана, уверчен у його в личаках. Він от зараз за тобою з городу вийде. Усі люде в Чигирині про те тільки Бога благають, щоб гетьмани швидче замирились проміж себе: огидла війна, до того, коли довго стоятиме військо, голод настане. Уже й так дітей багато вмірає. Усі хотіли-б іти на Дніпро на слободи.

Це проказав він не рухнувшись, похнюпивши голову і не дивлючись на Молявку, і ніхто з тих, що коло його йшов, не міг не то почути його слова, навіть і догадатись, що він посланцеві якусь таємницю переказує. Не дожидаючись одповіді, невідомий покинув Молявку.

Вийшовши Молявка з воріт, почав міркувати—що йому краще робити: чи йти в свій табір та сказати там про посланця убраного за старця, чи підождати поки той старець вийде з города. Він розміркував так: коли він роскаже своїм про те, що чув, то можуть якось і не добачити старця, а коли й піймають, то не він сам, а хтось инший; а коли б він сам того старця впіймав та до старшини привів, то скажуть, що це важна і дуже добра всьому військові послуга. Наваживштися справитися самому, навмисне пішов помалу, раз-у-раз озираючись; коли це своїми швидкими очима побачив, як з рову, що був круг міста, виткнулася людська постать та й пішла праворуч, зовсім в инший бік, ніж Молявка. Молявка зараз зрозумів, що в міських шанцях є десь вихід схований, і той чоловік

їм і вийшов у рів, а тоді якимся способом видобувся з рову. Молявка мерщій і круто повернув навперейми чоловікові, що виліз із рову.

Незабаром Молявка переняв його. З погляду це був страшенно обідраний старець. На ногах були личаки, без онуч. На плечах і здовш тіла теліпалося брудне дрантя—колись воно було свитою,—а з під того дрантя світилася полатана чорна сорочка. Старець скинув драну шапчину та й почав низько кланятися, побачивши, що до його підходить добре вбраний козак.

— Боже! який гольтяпака! який бідолаха!—казав мов жаліючи Молявка.—Відкіля ти, чи не з Чигирина?

— Еге, ласка́вий добродію!—відказав старець.—Утік, та вони й сами, правду сказати, пустили, не спиняли бо скоро нічого буде всім їсти і всі підуть так, як я.

— Ходи зо мною, старче божий!—сказав Молявка.—Мені дуже стало тебе жалко. Я тебе й нагодую і зодягну і через табір проведу, бо сам не пройдеш. Затрима́ють і в полон заберуть.

— Мені, добродію, однаково. Нехай беруть. Я не мовчатиму, все повідаю, що знаю; та й не до татар же піду, а до своїх же християн,—казав старець.

Він пішов разом з Молявкою. Доходили до табору. Видко вже було старшинські намети. Перегукувалась варта.

Дійшовши до варти Молявка підняв на шаблі свою шапку, завиту в білу хустку.

— Гасло! - гукнули вартові.

— Свята п'ятниця!—одказав Молявка,—то було гасло на той день. Його пущено.

— А це хто з тобою йде?—питали вартові, показуючи на старця.

— Це старець, милостини просить. Бідний, я його з Чигирина з собою взяв, хоче до нас перейти. Я йому милостиню подам.

Потім промовив до старця:

— Бач, які в тебе погані личаки,—скидай їх к злидню, обуй мої сап'янці. Мені тебе дуже жалко стало. Я сам з себе все поскидаю та тебе вдягну, бо в мене, дякувати Богу, все є. От і кирея тобі. Скидай свої ганчірки!

Молявка скинув із себе коричневого коліру сукняну кирею та й хотів накинути на плечі старцеві. А той мов хто на його окропом бризнув, одскочив набік, потім збіднився, знітився та й каже:

— Ох, паночку, добродію мій! Чи варт я того? Боже, Боже! От Господь послав якого милостивого доброчинця! Далебі це півсвіту сходи, другого такого доброчинця не надибаєш.

Він кланявся в ноги.

— Скидай, кажу, свої личаки, обувай мої сап'янці—казав Молявка.

Старець крутивсь і туди й сюди, не знаючи що йому робити. Молявка гукнув до вартових:

— Скидайте, братці, з мене сап'янці та обувайте сього старця, а я в його личаках доплентаюсь як нéбудь до Чернігівського полку.

— Пане ласкавий, пане милостúвий! не треба! не треба!—казав старець та й поривався йти геть.

— Ні, треба, старче,—сказав Молявка.— Чуєш, що тобі кажуть: давай мені свої личаки, а сам обувай мої сап'янці.

— Паночку добродію!—казав старець, зовсім не знаючи що йому й робити,—не хочу, далебі не хочу!—та те промовивши подався швиденько навтеки.

— Доженіть його, козаки!—сказав до вартових Молявка.—Візьміть у його личаки!.

Козаки кинулись на старця. Той, не знаючи вже як йому збутися лиха, метнувся бігти скільки мочі. Козаки наздогнали його, повалили, скинули з ніг личаки та й привели до Молявки.

Молявка добув з кишені ножа, розрізав личаки та й виняв з їх згорнений тонким сувійчиком лист, застромлений проміж лико.

— Се не про нас писано,—сказав Молявка, розгорнувши листа,—сього ми не розберемо. Се мабуть по татарському або по турецькому. Та у нас у полку знайдеться й такий, що прочита. Іди лиш, старче, зо мною, до нашого полковника.

— Пане добродію, пане добродію!—зарепетував старець.—Я не старець. Мушу всю правду повідати. Я козак Дорошенків. Гетьман чигиринський послав мене в образі старцевому пробратись через ваш табір у степ та й подати звістку салтанові, що стоїть за Ташликом, щоб швидче приходив з ордою на одсіч. Се Дорошенко свій лист мені заложив у личаки, а я не хотів іти до салтана, а хотів перейти до вас на царьску службу.

— Як тебе звуть?—питав Молявка.

— Козак Мотовило,—відказав той.

— Добре, що не брешеш,—сказав Молявка.—Не бійсь нічого—іди до мого полковника зо мною.

Вони пішли. Вартові трохи провели їх, а тоді вернулись, сміючися з того, що бачили.

Молявка пустив Мотовила поперед себе. Пройшовши верстов зо дві, стали вони минати чагарник, і Мотовило хотів був кинутись у кущі; але Молявка наздогнав його вхопив за руку та скинувши з себе пояс, добре зав'язав йому назад руки.

— Ти, бачу, прудкий, козаче,—сказав Молявка,—та я мабуть моцніший од тебе.

Та й погнав Мотовила далі, держучи за кінець того пояса, що з'язав Мотовилові руки.

Козаки чернігівського полку, стоючи на варті коло свого полкового табору, попитавши гасла, пустили його.

— Я,—сказав Молявка,—веду до пана полковника таке дивне звіря, що він зрадіє, скоро побачить.

Молявка привів Мотовила до намету Борковського.

— Пане полковнику!—гукав він,—виходь твоя милость глядіти на диво дивне!

Борковський саме тільки вернувся до намету, оглядівши свій полк; почувши Молявчин голос, він вийшов, як звичайно поважний. Молявка росказав йому все, що бачив у Чигирині і показав пійманого козака, не сказав одначе, що йому в Чигирині незнайомий чоловік заздалегідь про Мотовила сказав, а так оповів, мов би то він, Молявка, сам догадався припинити старця та й виняв у його з личаків таємничий лист, писаний невідомою йому мовою. Борковський сказав:

— За сю послугу, що вчинив єси всьому Військові Запорозькому, настановляю тебе хоружим твоєї чернігівської сотні. Кличте швидче Галана Козиря!

Галан Козирь був зроду татарин: ще дитиною взяли його в бран козаки, він вихрес-

тився та й записано його в козацький реєстр чернігівського полку. Був він дорогий чоловік, бо вмів татарського письма, і завсігди пишався, як була якась справа з бусурменами.

— Прочитай та й переложи!—сказав Борковський Галанові, як його приведено було.

Галан прочитав та й каже:

— Дорошенко пише до салтана Нураддина: просить приспішати на одсіч до Чигирина, бо його москалі й барабашці навкруги обступили.

Полковник звелів написати переклад того листу, щоб подати наказному гетьманові.

Прийшов Булавка. Борковський похвалив його за шваґра і сказав, що підносить його за послугу Військові Запорозькому.

Зрадівши Булавка, поклонився низенько, а Борковський злегка по полковницькому, кивнув йому головою.

Принесено переклад перехопленого листу. Борьковський поніс його до Полуботка і прочитав при всіх полковниках.

— От добре! добре!—гукнули всі полковники в один голос.

—Тепер,—промовив гадяцький полковник Михайло Василевич,—Дорошенко у нас у руках.

-- Він здасться.– сказав миргородський.

— Ні звідки йому більш немає надії,—додав лубенський.

Полуботок добродушно реготався з того, що Дорошенко так ускочив.

— Тепер,—казав він,—послати сказати Дорошенкові, що лист його у нас. Нехай більш не сподівається на бусурманську поміч, а швидче здається, не проливаючи крови, а то

як візьмемо його боєм, то вже не буде йому шани.

— Нехай же сей козак, що піймав Мотовила, понесе Дорошенкові знову лист наш, нехай Дорошенко не бариться, а виїздить до нас, а од нас їде до пана гетьмана, коли не хоче, щоб ми його взяли як собаки вовка. Сей козак уже тепер не рядовик, а хоружий. Дорошенко розгнівався, що рядовика до його посилано, і велів через його наказати, щоб ми йому рядовиків не посилали, а посилали б урядових значних. От тепер ми йому з полкової старшини урядового шлемо,—казав Борковський.

— Нехай, нехай!—усі в один голос сказали.

Написали листа та й ординували до Чигирина того ж таки Молявку-Многопіняжного.

VII.

Знову, як і вперше, Молявка вдвох із сурмачем підійшов до брами нижнього міста. Знову Молявка підняв на шаблі свою шапку, завиту в білу хустку, а сурмач засурмив. Одчинено хвіртку в брамі. Оповістивши себе полковим сотенним хоружим, Молявка сказав, що в його є лист до гетьмана.

У Дорошенка в Чигирині було два двори: один новий,—він його ще недавно вибудував на горі в замкові,—а другий у нижньому місті. Це була його батьківщина. Становив його ще дід Петрів, Михайло Дорошенко, що потім гетьманом був, припав цей двір потім його синові, Петровому батькові, а од його Петрові Дорошенкові. До цього дуже великого двору був і сад великий над Тясмином

по берегу, а за садом млин Дорошенків. До цього двору й напутили тоді чигиринці посланця. Молявка вийшов на ґанок, зійшов по східцях нагору, одчинив двері та й уступив у велику світлицю з лавами й двома столами. За кожним столом сидів писарь, щось вони писали. Генеральний писарь Вуєхович ходив по хаті. Молявка звичайно поклонився і сказав, що прийшов од наказного гетьмана до гетьмана Петра Дорошенка з листом.

Вуєхович пізнав його відразу й сказав:

— Аже гетьман тобі наказував, щоб рядовика до його не посилали, а слали б якого урядового.

— Я тепер уже не рядовик,—одказав Молявка.—Я сотенний хоружий.

— За немалі, певне, послуги тебе так зразу піднесли!—сказав Вуєхович, догадавшися, що піднесено козака не без того діла, що Вуєхович звелів йому нишком сказати про виправу козака Мотовила.

— Про те влада знає,—одповів Молявка.

Вуєхович з листом вийшов. Молявка стояв, озираючи покій, де був. Писарі сиділи й писали якісь папери. Один з їх якось підвівся, і Молявка пізнав того самого, що сповістив його про Мотовила, як Молявка вперше приходив до Чигирина.

Молявка не смів озватися до його, коли це той сам, як Молявка, ходючи по покою, наблизився до його столу, спитався:

— Вашець, прошу, чи не знаєш, вашець, нашого товариша Кочубея, що наш гетьман посилав до Царьгороду, а в його челядник покрав папери, то він побоявся нашого гетьмана і втік до вашого. Кажуть, йому добре у пана гетьмана Самойловича?

— Я його особисто не знаю,—одказав Молявка,—а чув, що йому коло ясновельможного добре поводиться.

— І Мазепа, наш прежній писарь, кажуть, великий чоловік у Івана Самойловича. Усім добре тим, що од нас до його перейшли. Хороший дуже ваш гетьман. І наш Вуєхович писарь того тільки й бажа, щоб наш ясно вельможний свою булаву положив і гетьманство здав. І ми всі про те тільки Бога просим, щоб те швидче сталось.

Увійшов Вуєхович заклопотаний.

— Пан гетьмáн,—сказав він до Молявки,— велить тебе, мій голубе, до мене взяти на господу, поки одповідь дасться.

Вуєхович одвів Молявку до своєї господи, що була сумежно з Дорошенковим двором, а ведучи спитав Молявку:

— Поклонився від мене Борковському?

— Поклонився, — одказав Молявка, — і по сьому поклонові мене піднесено в хоружі.

— Тепер,—сказав Вуєхович,—нашому гетьманові той найщиріший приятель і правдивий добродій, хто його доведе то того, щоб він поклонився Самойловичеві і гетьманство своє з себе скинув. Бо нікуди, нікуди нам діться!

Покинувши в себе в господі Молявку під опіку матері своїй, Вуєхович вернувся до Дорошенка.

Довідавшися Дорошенко з Полуботкового листу, що Мотовила впіймано і з останньою спробою вдержатися не пощастило, дуже росердився, а найбільше сердився на Яненченка, свого швагра, та инших, що разом із гетьманським швагром умовляли його в останнє спробувати щастя і ще раз послати до татар по допомогу. Справді гетьман не хотів того

робити, а послухався чужої ради тих, що на його наполягали. Так і перше з ним бувало не раз: не хоче, змагається, а тоді таки послухається, та й сердиться знову на тих, кого послухався. Таким зробився він через те страшне становище, в якому була тоді Україна, що голова цього краю сам не знав, що йому робити, до чого краще братися. Але ніколи не робив Дорошенко так необачно, як тепер, послухавшися поради свого швагра та инших, що не хотіли коритись лівобережному гетьманові, а саме цього неминуче вимагав московський уряд. Довго вже манив чигиринський гетьман Самойловича та Ромодановського обіцянками послухатися царського вимагання, та тільки дурив їх, а сам тим часом таки зсилався з турками й татарами. Тепер, як увесь край, що був під Дорошенковою булавою, мало не зовсім спустів і взяти його самого в Чигирині не мудро було, тільки тим він і міг рятуватися, щоб його покора цареві, хоч на останці, могла здаватися хоч трохи щирою, і в цей-о час лист до татар міг украй роздратувати тих, що від їх залежала доля Дорошенкова. Нещирість його виявилась. Дорошенкові тепер уже неминуче було скоритися, і тепер він думав тільки про те, як би скоритися з такою умовою, щоб йому прощено було разом з тим, що було попереду, і цю нову справу. Одібравши Полуботкового листа, що приніс новітній сотенний хоружий, він звелів покликати до себе своїх родичів, а їх було чимало, і тих із старшини, що ще були йому й досі вірні.

Збіратися мали не в його а в його матері, що жила в тому ж дворі, тільки в окремому будинкові, поставленому в саду.

Дорошенко дуже поважав свою матір, хоч і дошкуляв їй часто з опалу, а потім просив у неї прощення і мирився з нею. Це була висока стара баба, згорблена, голова в неї трусилась; з обличча, змарнілого за довгі літа, видно ще було давню красу, а колись вона була першою красунею між чигиринськими дівчатьми, тим то й досталася вона за дружину найпершому юнакові в Чигирині—Дорошеві, синові Михайла Дорошенка, що був колись гетьманом. Був Дорош гарний з себе, багатий, розумний—усі так про його казали. Як послав цього Дороша Богдан Хмельницький у Варшаву, то так він там виявив свій розум, що поляки, хоч і як усе вкраїнське тоді ненавиділи, а його зробили шляхтичем, дарма, що він ніяк не нахилявся зрадити козацьку справу або православну віру.

З ним, з оцим Дорошем, прожила жінка двадцять і один рік і народила йому синів та дочок.

Як він умер, стала вона найстаршою в сем'ї, у всьому хазяйкою. З старшим сином Петром були в неї часто суперечки через Петрову жінку Пріську, з роду Хмельницьких, дарма, що сама йому радила з нею одружитися, думаючи, що гаразд було б синові посвататися з тим родом, що з його був славетний Богдан. Це була вже друга жінка Петрова з першою він недовго жив, і од неї була в його дочка, — потим він оддав її за Лизогуба. Другої Петрової жінки батько Павло Яненко-Хмельницький був братом у других Богданові. Дочку свою він присилував піти за Петра Дорошенка: Пріська кохала вже иншого, плакала, благала батька не занапащати її, не віддавати за нелюба; але батько

не послухався, бо дуже хотілося йому мати зятя гетьмана, і силоміць повів її вінчатися. За те з самого ж початку заміжжя молода Дорошенчиха сказала чоловікові, що ніколи його не любитиме, а найбільше зненавиділа свекруху, бо знала, що та наполегала, щоб син оженився з Хмельницькою. Невістка скрізь робила перекір свекрусі а та ні в чому їй не мовчала. Петро хотів усяково догожати жінці, щоб таким робом прихилити її до себе і в суперечках її з матіррю завсігди оступавсь за жінку. Через те в сина з матіррю бували страшенні сварки — тільки й можливі в такому громадянстві, яким було тоді козацьке, де палкі натури взагалі не вміли себе втримувати.

Але незабаром гетьманша обурила й чоловіка. Було це тоді, як Дорошенко пішов походом на лівий бік Дніпра та й скинув там з гетьманування Брюховецького. Зоставшися без чоловіка, Дорошенчиха знову зазналася з колишнім своїм коханцем; але свекруха, довідавшись про це, зараз подала про те звістку синові. Відомо з історії, що через це Дорошенко поспішився назад до Чигирина і не скінчив початої справи. Після цього він разом з тестем, оддав жінку в манастирь. Чи втік од його кари Дорошенчин коханець — не знаємо. Вона просиділа в манастирі кільки років і навчилася там пити. Дочка її виростала без матері ще змалечку, нудьгувала по їй, раз-у-раз докучала батькові, роспитуючи про матір, аж поки гетьманові стало жалко жінки. Він поїхав з дочкою в манастирь, щоб простити жінку за минуле, узяв з неї присягу, що буде йому вірна, і повіз знову до себе в господу.

Та не довго Дорошенчиха жила тихо: почала вона знову сваритися з свекрухою, а завички своєї, що з манастиря взяла,—впиватися, не то не покинула, а ще й дужче почала пити. Петрові раз-у-раз доводилося мирити жінку з матіррю, навчати жінку, а од неї слухати докори, що він їй світ зав'язав. Вона й тепер, як і попереду, сміло й щиро казала йому раз-у-раз, що не любить його і не любитиме ніколи.

Та не через саму жінку тільки не ладнав Дорошенко з матіррю: суперечилася вона з ним і за його приятелювання з бусурменами. Дорошенко змалку й до старих літ щиро по дитячому вірив у силу материного благословення; через те він ніколи не був до матері такий, як більша частина тодішніх козаків була до жіноти; не міг він сказати: ти матір, але ти баба; я тебе шаную, але ти знай свою жіночу річ, а до козацької справи не встрявай. Ні, в Дорошенка не було від матері таємниць, і ніякої справи, ніякого походу або спілки не починав він, не порадившися з матіррю та не взявши в неї благословення. Як намислив він піти під протекцію турецького султана, мати не дала йому благословення; але він тоді матері не послухав, і звертав потім усе на старшину та на козацьку раду, кажучи, що гетьман не самовладний державець, а повинен робити так, як присудить усе Військо Запорозьке. Як турецька протекція почала виявлятися так, як того й треба було сподіватись, і султан став вимагати в свого нового голдовника, щоб він набрав дітей у яничари, а Петро хотів був уже й послухатися наказу, стара так обурилась, що почала проклинати сина, а палкий Петро

так розлютувавсь, що замкнув матір і кільки годин держав як невільницю; але тоді схаменувся, прохав у матері прощення, заприсягся їй, що буде дбати, щоб одкинутись од бусурменської протекції та пристати під протекцію до православного царя. І з того часу й справді Петро Дорошенко збайдужнів до спілки з бусурменами і прбобував поладнати з Москвою. Того бажала його мати і ввесь народ, що, рятуючись од бусурменського панування, втікав громадами за Дніпро шукати нових осель під православним державцем. І Петро й пішов би в підданство до царя московського, але тільки так, щоб Україна яко мога більше була самостійна й незалежна Щоб досягти цього, він хитрував та мудрував. Утратив він мало не всю країну, що була під їм, тільки й зоставсь йому Чигирин, та й то дуже збезлюджений, — так його притисло московське й Самойловичеве військо. Не пощастило йому й тепер закликати кримського хана та й примусити Самойловичевих козаків одійти від Чигирина.

Зібравши Петро Дорошенко всіх родичів, підійшов до матері, схилився перед нею навколішки та й каже:

— Мати! в-останнє благослови на добре діло: вийти з усіма чигиринцями та й положити бунчук та булаву на волю царського величества.

— Кільки років чула я від тебе про сеє, і скільки разів давав ти обітниці, а на потім уп'ять бусурмана до себе на поміч кликав,— промовила сумовито мати.

— Не раз.—одказав Дорошенко, — казав я тобі, мати, що діялось те ради віри християнської і народу благочестивого, щоб вольности його зберегти.

— Хорóші вольности придбав ти йому, народові сьому!—сказала мати.—Заганяти православних християн у кримську неволю, як череду: ото славні вольности!

— Твоє діло, мати, благословити, а ми вже сами знатимемо, як нам поступувати,—сказав Дорошенко.

— О Господи, Господи! Зáщо ти покарав мене грішну, що я породила таку потвару!—репетувала стара —Проклинатеме, Петре, тебе багато душ християнських, і внуки й правнуки на тебе жалітимуться й плакатимуться. Що ти думаєш? Чи ти над собою страшного суда божого не сподіваєшся?

— От і пішла, і пішла мати прежній молебень правити!—сказав прикро Дорошенко. — А вже ж не вернеться те, що минуло! Батько Богдан Хмельницький не дурно сказав: при сухому дереві й живе запалюється.

— Се треба занехати, — обізвався Павло Яненко, гетьманів тесть, — не про те тепер мовиться — чи добре, чи не добре ми перше учиняли. Він кається. Він, свахо, в тебе благословення прохає на добро, так щó вже його колишнім дорікати!

— Схаменулись ви, та чи не пізно?—сказала стара. — Що то царь тобі тепер скаже? Скільки років його дуримо! На Сібір тебе зàшле. Туди б тобі й слід аби мого бідного, коханого Гриця вернули!

— Ти, свахо, за Грицем зажурилась, Гриця тобі жалко, бо Гриця при тобі немає, — сказав Яненко.—А коли б Гриць повернувся, а замість Гриця Петра закували в заліза, то б і за Петром побивалась ти, як за Грицем тепер побиваєшся. Хиба Гриць того не робив, що тепер Петро? А вже ми всі одним миром помировані.

— Здається уже часу не маєм, — сказав Яненків син. — Мотовило, що посланий був до салтана, попався барабашцям у неволю і лист гетьманський у його взято. Знають уже, що посилалисьмо знову кликати кримців. Сього нам не пробачуть. Тепер як раз, як говорить стара на Сібір гетьмана зашлють.

— А який чорт нагадав того Мотовила посилати, коли не ти, Яцьку, з своїми приятелями? — казав з жалем Яненко. — Я казав: не треба, і гетьман не хотів, так ви його збили з пуття.

— Недобре зробили, що Мотовила послали,—промовив Дорошенко, — а ще гірше нам те, що Мотовило попався. Тільки тепер мені Полуботок пише, коли я не стану бариться і вийду до їх зараз, то вони Мотовила випустють і про лист наш, до салтана писаний, московському бояринові не об'явлють.

— Потурай!—сказав Яненченко. — Тільки вийдем, так усіх нас у кайдани заб'ють та в Москву зашлють.

— Обіцяє Полуботок і лист наш до нас вернути,—сказав Дорошенко. Ось читай, що вони написали нам.

— Одначе не прислали,—одказав Яненченко.

— Пришлють,—сказав зважливо виступивши Вуєхович.—Присягаюсь на тім, що пришлють і бояринові московському не скажуть. Люде наші.

— А ти звідки знаєш?—сказав Яненченко.— Хиба вже з ними змовився: соболів московських схотів?

— Ти мене, Якове, соболями не урікай, — сказав з повагою Вуєхович.—Молодий ще ти, щоб мені таке завдавати. Я над твого батька старіший літами, а не те, що над тебе, хлопця.

— Мій писарь вірний мені чоловік,—сказав гетьма́н.—Я не дозволю на його порікати.

— Не дозволиш, то й добре йому, — відказав Яненченко.—На те гетьман єси. І про Мазепу казав ти колись, що вірний тобі. А Мазепа тепер перший чоловік у гетьмана поповича став.

— А що ж робити, коли так склалось, — промовив Дорошенко. — І Мазепу не винувачу я. Не класти було йому шиї під обух. Ті полковники, що від мене відцурались, більш винуваті. А всьому початок положив зять Лизогуб, що перший з них підлизався. Ті всі гірш мені зашкодили, ніж Мазепа. Та я тепер нікого не виновачу, бо їм нічого було більше робити. Бачили вони заздалегідь, що з сього усього нічого не виникне, тільки лихо. Тільки я винен, що не послухав їх доброї ради і на бусу́рманів надіявся.

— Мазепа мені великий приятель був, — сказав Буєхович. —І тепер, сподіваюсь, таким зостався. Пошлемо до Самойловича посланців, а я лист до Мазепи напишу і прохатиму, щоб за нас заступився перед гетьманом. А Мазепа у Самойловича велику силу має. Та він такий розумний, що і з Москвою знатиме, як повестись. Він усе поробить нам як слід і залагодить.

— Так, так!—казав Яненченко.—Се такий шельмо́ванець, що кого схоче поведе й виведе і в провалля заведе. Він підлестився до нашого гетьмана, а як побачив, що сонце йому вже не так світить, як перше світило, так зараз ізрадив свого добродія, тепер підлестився до поповича, а коли прийде час,—і того зрадить. Отакий то ваш Мазепа.

— Кого ж пошлемо́ посланцями до Самойловича? — питав Дорошенко.

— Мене, пане гетьмане, посилай!— обізвався Кіндрат Тарасенко, старої Дорошенчихи небіж, чорнявий юнак, схопившися з свого місця.

— Добре! — сказав гетьман. — Ти, козаче, не дурень єси і на річі мастак. А другого кого ж пошлемо? Другий нехай їде сам Вуєхович, коли він сподівається урештувати все через Мазепу, свого давнього приятеля. Я приїду до Самойловича й до Ромодана. нехай тільки перед вами вони заприсягнуться, що мені нічого не буде і всіх наших зоставлють на своїх прежніх мішканнях жити, і все, що діялось, на пришлий час не згадуватиметься. А я заприсягну не втручатись у жадні козацькі справи і стану жити вцале приватною особою. Ви з Тарасенком дайте за мене таку обітницю, а від них привезіть мені в листі таку, як я кажу й бажаю.

— Не повірють вони сьому, — сказав суддя Уласенко, — скажуть: не перший раз обіцялись, а не виконали своїх обіцянок.

— Що ж нам діяти?—сказав Дорошенко.— Бач, Воронівка, Черкаси, навіть Жаботин і Медведівка усі відчахнулись від моєї влади. Уже тільки чигиринці та охоче військо тримаються ще за мене, та й ті незабаром одійдуть, бо вже охочим показав дорогу Мовчан. Нехай так робиться, як Вуєхович казав. Благослови, мати!

— Як до царя подаваться, так тоді матчиного благословення треба, а як з бусурманами водитись, так тоді матчиної ради не слухаєш. Инші порадники єсть на те, — казала з жалем та злістю стара.

— Хиба я, мати, не прохав твого благословення, як турка під Кам'янець кликав і як Мазепу посилав?—сказав докірлово Дорошенко.

— Не благословляла я тебе. Перший раз що моє благословення чи неблагословення варто було, коли найперший владика митрополіт благословив тебе на приязнь із турком. А в другий раз я не те, що не благословила тебе, а ще й кляла, а ти так розлютувавсь, що аж руками на мене замірявся і замкнув мене, ніби яку злодіюку!

— Мати!—жалібно промовив Дорошенко.—Аже ж я каявся перед тобою і вік свій каятимусь. Сам Бог прощає грішника, коли він покутує.

— Тільки не такого, що як собака на блюваки свої обертається, як кажуть святі отці. Твоя покута шкилювання з Бога, а не щира покута, — казала стара все дужче та дужче дратуючись.

— Пішла, пішла стара!—з прикрістю скрикнув Дорошенко.

— Еге! — казала своє роздратована стара жінка.—Стара вона стала тая, що тебе породила й вигодувала! Розум через старощі втратила. Ну, то молодої слухай! Що вона тобі в гречку скаче, се нічого. Було Хомі, буде ще й тобі.

— Ти, стара, на кого се натякаєш? обізвалась Дорошенкова жінка, що ввесь час сиділа мовчки та мов дрімала, добре, видимо, вже хильнувши. — Нічого мене їсти та докоряти! Який зо мною гріх не стався, я його спокутувала не за один рік.

— Спокутувала! — одказала стара, злісно сміючись.—З черницями, а може й з ченцями роспилась. Бач, і тепер очі залиті.

— Через кого я така стала, як не через тебе, стара? — казала, схоплюючися з місця Дорошенкова жінка. — Усе через тебе! Як я заміж пішла за твого сина, так з першого дня як почала ти менѐ клювати та гризти та чоловікові на мѐне нагово̀рювати, аж поки замкнули мене в манастирь. А тепер досадно тобі, що уп'ять мене взяли до сѐбе жити.

— Прісько, годі! — згрізна озвавсь до неї батько її Павло Яненко.

— Прісько, годі тобі! втихомирься! — так саме промовив до неї Дорошенко.

— Чого там годі?—казала роздратувавшися Пріська. — Чого ви на мене гуртом нападаєтесь? Сами до гріха призвели та й гризете!

— Як ми тебе до гріха призвели?—загомоніла стара голосніше. — Хиба з нас хто направив тебе... пам'ятаєш, як тебѐ уловили з молодцем та написали твоєму чоловікові? О, ледащице! Сама ти в гріх ускочила, не боячись Бога і людей не стидаючись.

— Хто мене до гріха призвів? — питаєте ви,—казала Пріська — Батько, рідний батько, що оддав мене силоміць за нелюбого. От хто мене до гріха призвів з початку. Я не хотіла йти за Петра, а мене ґвалтом узяли та й повезли в церкву вінчатись. Петро знав, кого брав. Хиба він кохав мене? Як би не Хмельницького роду була, то він би й не здумав мене брати, а як би взяв, то давно б мене зарубав.

— І давно було б треба! — гнівний сказав Дорошенко.—Зробити б з тобою, як Богдан ізробив з своєю другою жінкою!—Ми ж, бач, з батьком твоїм посадили тебе в манастирь, щоб ти схаменулась та спокутувала. Ти ж, бачу, все така ж, як і була.

— Атож! Олії з мене не виб'єте. І до смерти буду все така! — казала вже покрикуючи, все дужче дратуючися, Пріська. — У гречку скакала та ще скакатиму. От що! Ось поїдь, Петре, відсіля місяців на два або на три Побачиш тоді, чого я тут нароблю!

— Цить, навіженна! — гукнув на неї Дорошенко. — Хиба схотілось знову під чорний каптур? Добре мабуть випила!

— А що ж?—говорила палко Пріська —Випила! Тобі можно, а мені так ні! Ти гетьма́н, позавчора накликав музики та пішов по шинках танцювати. а я, гетьма́нша, зберу жінок та козаків та й піду вулицею. Оттак! — та й крутнулася до того слова.

— Шо мені зробиш?—казала вона мов несамовита. — В манастирь запакуєш? Садови! Заріжеш може? Ріж! Я тебе не любила, не люблю і ніколи не любитиму.

— Нехай тобі лихо! —сказав Дорошенко.— Хиба я тебе люблю? Держу тебе того ради, що дочка мала єсть. Та й те: яка ти ні єси, а все ж таки ти мені жінка шлюбна. Тим і держу, хоч не хочу.

— І держиш і держатимеш, мій голубе, хоч хочеш, хоч не хочеш! Узяв, так і терпи всі мої вибрики!—казала, заливаючися глузливим сміхом, Пріська.

— Дочко! вгамуйся! — промовив до неї батько навчально.

— Не грімай на мене, батечку! — одказала йому Пріська.—Навіщо оддав мене за нелюба, а не за того, хто був мені милий.

— Чорт тебе знав, хто в тебе милий був!— сказав Дорошенко.

— Нема вже його, нема!—казала Пріська.— Тепер кого нагибаю на дорозі та сподобаю,

той мені й милий. Багато милих буде! Що день, то один милий, а на другий день — інший милий. От яка я. Петро се добре зна.

Мати схопилася з місця й закричала:

— Петре, сину, забий їй рота, щоб не верзла такого! Боже! якого сорому довелось наслухатись од невістки!

— Пріську!—грімнув, тупнувши ногою, Петро.—Не дратуй мене! Не вдержусь, битиму!

— А я тобі дам дулю під ніс!—сказала Дорошенчиха.—Ось глянь —яка дуля! На, покуштуй, мій голубе!

— Дочко! — гукнув батько, кинувшись на дочку.

— Пріську! — грімнув Дорошенко і вхопив її за руку.

Пріська подивилась на його так, що йому стало її жалко.

— Пріську! — казав далі Дорошенко, — іди собі в свою світлицю та виспись. Бо ти, бачу, вже чимало випила. Хто се їй горілки приніс?

— Сама взяла в тебе в шаховці. Найшла та й напилась, — одказала Пріська.

— Іди, йди! — казав Дорошенко, всміхаючись та силкуючись удавати, мов би все те повертає в жарт. — Іди, серце, коханко!

Пріська пішла до дверей, пританцьовуючи та приспівуючи:

> І бив мене муж, волочив мене муж,
> Ой бив і рублем, ще й качалкою.
> А ік світу назвав ще й коханкою!

Вона вийшла.

— Нехай іде собі та виспиться, — сказав Дорошенко.—Лихо з такою малоумною жінкою! А подумаєш: чим винна вона, що їй Бог ро-

зуму не дав? От тепер, здихавшись її, почнемо знову про діло наше.

— Зятю! — казав Яненко. — Сі москалі далебі не такі страшні й люті, якими тут у нас здаються. Я приглядівсь до них, як був у Москві. Приняли мене ласкаво, до самого царя водили до руки... І церкви у їх такі ж, як у нас, християнські, тільки багатчі та кращі за наші. З Москвою в братерстві жити нам згодніше, ніж з бусурманами. Бо вже ми досвід чили, що то єсть побратимство з кримцями та з турком. Що нам бусурмани вчинили? Тільки Україну спустошили! яких не побили, ті повтікали. Куди нам тепер подітись? Не шукати милости у тих же бусурман, та й те, бач: ми вже прохали, так не дають більш, тільки нас манють. Один раз помогли, у ляхів собі Подолля забрали, та й годі. Уже не до ляхів нам тулитись.

— А чому ж не до ляхів? — сказав Шульга, полковний охочих козаків. — От тепер би з ними краще було поєднатись. Як би вони побачили, що ми тепер ліпше до їх, як до Москви, привертаємось, то б їм припало дуже до душі.

— Їм би, може, й припало до душі, та нам не по нашій шкурі! — сказав Дорошенко. — Ні, Шульго! сього вже вдруге та втретє не кажи. Ніколи, поки світ сонця, козак з ляхом не зійдуться.

— Сто чортів їх батькові й матері, тим ляхам-бісам! — скрикнув обозний Бережецький. — Тільки моя така щира думка, що відцуравшись од ляхів, не приставати й до Москви, на підмову їй не даватися, а славне Військо Запорозьке низовеє: от наша надія! О, як би

ми тримались усі вкупі: не те, що ляхи, — і москалі не побороли б нашої козацької сили.

— Добра твоя мова, — сказав суддя Уласенко, — тільки як би років хоч десять попереду була проказана. Бо вже тепер Україна через нутряні свої розрухи ні на віщо звелася.

— Ми з військом низовим єднались мо, — сказав Дорошенко. — І перед кошовим присягу цареві виконали. Так Москва тиєї присяги не поважає і бояре її не хочуть, кажуть, щоб виконали ми присягу перед Самойловичем і перед Ромоданом, а не инак. Що робити! Не хотілось нам коритись перед поповичем, та нічого не вдієм. Не поповичеві поклонимось, а цареві, що його настановив і посилає. Учиню так, як царь велить, а опісля не маю кновати нічого. Житиму в приваті тихомирно. Що там робитиметься, — мені все байдуже! Нехай тільки мене вже не займають і всю рідню мою, і при нашій худобі нас нехай зоставлють. З нас і буде. І поповичеві годитиму. Що схочуть нехай витворяють зо мною: сількись! Усе терпітиму! Багато я погордував людьми на своєму віку. Покаятись при конці віку хочу. Аже кажеться: в терпінії стяжіте ваші души! Мати, благослови!

— Аби тільки за перші злі вчинки не взявся, — сказала стара. — А на добрі я благословляю.

Мати, зо слізьми на очіх, устала, зняла зо стіни образ Спасителя в терновом вінку та благословивши ним сина, що стояв перед нею, похиливши голову, промовила:

— Сину мій любий, сину первородний! За все, чим проти мене прогрішив єси, я тебе прощаю і благословляю на життя нове. Пошли тобі, Господи, здоров'я й щастя!

Як одбули благословення, Дорошенко звелів покликати того, що привіз Полуботкового листа. Приведено Молявку.

— Скажи мені правду, козаче, та тільки щиру правду, як перед Богом. Не відбріхуйся! — казав йому Дорошенко. — А я тобі даю справедливе слово гетьманське: не буде тобі нічого злого. Ти піймав мого Мотовила? Не бійсь, кажи просто.

— Я, пане гетьмане! — відказав Молявка.

— Я так і думав, — сказав Дорошенко. — Бо завіщось велике тебе зразу так піднесено, що з простого рядовика хоружим сотенним учинено. Як же ти його піймав? Чи дав тобі хто про його заздалегідь звістку?

— Вийшовши з Чигирина, угледів я, що якийсь бідолашний старець виліз крадькома з городу. Підзорно мені те здалось. Я догнав його. Подарував спершу йому своє одіння й сап'янці, а у його взяти хотів, що на йому було. Він не дався. Тоді я догадався, що тут щось є, гукнув козаків, розули його і я з личаків вийняв лист.

— Кажи правду, — спитав Дорошенко: — Мотовила не посилано до московського боярина?

— Ні, сидить у Борковського за сторожею, — одказав Молявка.

— І листа мого не посилано до московського табору? — питав Дорошенко.

— І листа не посилано, — відказав Молявка.

— Я, — сказав Дорошенко, — пошлю Вуєховича та Тарасенка до обозу пана Самойловича й Ромодана: нехай умову підпишуть і присягнуть обопільно. Тоді я до їх приїду гетьманство своє здавати. А тим часом, поки мої вернуться, ти зостанешся аманатом. А

Полуботок нехай мого Мотовила пришле до мене і лист той мій, що перенято. Я тоді разом з тобою до їх виїду.

VIII.

У козацькому таборі, в наметі наказного гетьмана Полуботка зібралися всі полковники, що були під Чигирином. Вони сиділи за столом, а перед їми стояли Дорошенкови посланці Вуєхович та Тарасенко. Вони росказали полковникам, що Мотовила послав Яненченко, а гетьман про те не знав і не хотів того, упевняли, що з Яненченком у гурті трохи недосвідченої молодіжі, що й сама не зна, що робить, а більшість чигиринців укупі з гетьманом непохитно стоїть на тому, щоб щиро, не лукавлючи, скоритися. Вуєхович благав полковників учинити в цій справі по товариському, не сповіщати про перенятий лист Косагова, простити нерозумну молодіж і не думати, щоб Дорошенко приставав до такої лукавої справи, а Дорошенкові одіслати й Мотовила, і винятий у його з личаків лист. Тоді Дорошенко негайно приїде до їх у табор. Полуботок одказав, що все зробиться так, як хоче Дорошенко, тільки хай Дорошенко негайно після того як одішлють до його Мотовила з листом, приїздить до московського табору на річці Янчарці та й положить там перед усіма свої клейноди, а тоді поїде в головний табор до Ромодановського й Самойловича. Полковники зараз ізвеліли вернути Дорошенкові листа перенятого та й одіслати Мотовила в Чигирин, а Вуєховича й Тарасенка одіслали до Косагова, а від його

ті поїхали в головний обоз до Самойловича й Ромодановського.

Тим часом новий хоружий чернігівської полкової сотні сидів у господі в Вуєховича, а мати писарева гостила його дуже щиро. Над вечір сказано Молявці, що кличе його гетьман. Він вийшов з Вуєховичевого двору, але там дожидали його Яненченко та його приятель, колишній ведмедівський сотник Губарь. Яненченко сказав до Молявки:

— Ти піймав Мотовила.

— Я, — відказав Молявка. — Я вже повідав самому ясновельможному.

— Чи ти козак правдивий, чи може московський шпиг — питано його.

— Я козак правдивий, — одказав Молявка.

— Так слухай, — сказав Яненченко, — не всі у нас такі ледачі, як наш гетьман, що старого бабського черевика не варт. Не над козаками йому ґетьманувати, а свині пасти. Без Дорошенка знайдемо собі иншого гетьмана. Чутка у нас права, що турський царь, довідавшись про Дорошенкову зраду, нарік гетьманом сина славної пам'яти Богдана Хмельницького, Юрася, настановив його князем Малороссійської України і велів одягти його в каптан і берет йому дати. Ми до його пристанем, коли з'явиться з турським незвитяжоним військом. Людей хоробрих, розумних і сталих нам треба. Відпокутуй вину свою, що вхопив нашого чоловіка в неволю. Приставай до нас. Зоставайся з нами, відступись од московського царя і присягни служити Богдановому синові. А коли не схочеш так учинити,—світу божого більш не побачиш! Тут зараз тебе і смерть постигне.

– Не те, що до вас пристану, — відказав Молявка,—а намагатимусь наших козаків чернігівського полку та й инших, як прилучиться, відвернути від регименту Самойловичевого.

— А брешеш, сучий сину! – сказав Губарь.— З ляку за свою душу нам се ти кажеш! Відкіля се воно так сталось, що позавчора, слугуючи вірне гетьманові поповичеві, ти полонив нашого чоловіка, а сьогодні вже єдної думки з нами став? Брехня, брехня, не піддуриш нас! Думаєш як небудь вишмигнути від нас, а потім доведеш на нас!

— Ні, панове,—відказав Молявка,—не хочу вас піддурювати, з щирого серця вам кажу. Хиба ви думаєте, у нас на лівому боці забули про батька нашого Богдана? Хиба тоді про його забудуть, як уже ні одного козака там не зостанеться. Поки світ-сонця пам'ятатимуть і згадуватимуть його і синові його слугувати раді будуть мало не всі. У нас як бы просто ректи: одступіться од царя та приставайте до турка або до ляха, то правда — мало б знайшлось охочих. Або так сказати: відречіться од регименту Самойловичевого, нехай буде вашим гетьманом Дорошенко або Ханенко, або хто инший, хоч би хто з ваших мостей, то ледві б і на те пристало багато. А Хмельницького імено — велике то слово! Тим і я, панове, як тільки сказали ви, що турецький царь наставляє Хмельниченка не тільки що гетьманом, а ще князем, зараз Бог-зна як зрадів і з першого слова сказав, що хочу йому вірне слугувати! У нас, панове, давно така гадка між народом ходить, що коли-небудь прийде Юрко Хмельниченко відбірати свою батьківщину, і тоді всі до його пристануть, і вся Україна поєднається, і не

буде над нами ніякого чужого панування, ні московського, ні лядського, а своє власне буде і усім лихам кінець прийде, і щастя Бог дасть людям своїм.

— Як би ми про Хмельниченка тобі не сказали, то ти б таки все згодився мальованим способом на всяку нашу думку, аби тільки від нас вирватися. Бо ми тобі сказали, що смерть постигне тебе, коли не згодишся,— сказав Губарь.

— Ми тебе тільки так дражнимо, а ми тебе зараз поведем та роскажемо тебе розстріляти як московського шпига.

— Не злякався я, бо на те я козак,—казав Молявка.—Чи можно козакові смерти боятись? На тім козацьке життя стоїть, що видюща смерть у його скрізь перед очима. Не вірите мені,—ведіть розстріляйте. Коли-нєбудь умірати треба. Хоч десять літ, хоч двадцять, а все таки коли-небудь смерть прийде. Вічне не житиму. Розстріляйте мене, коли не вірите а я вам правду сказав: ви мене питали, так я вам і казав, як думаю. Я перед вами на святім хресті і на Євангелії заприсягнусь, що вірне слугуватиму Богдановому синові. А не вірите,—разстріляйте мене.

— Губарю! — сказав Яненченко, — поклич Остаматенка. Нехай перед нами трьомà присягу виконає. Людей нам треба.

Губарь швидко побіг. Молявка стояв мовчки замислений, дожидаючи що то буде.

Яненченко перший озвався та й почáв лаяти Дорошенка. Молявка тільки слухав. Незабаром вернувся Губарь з новим чоловіком, і Молявка пізнав того канцеляристу, що, як він уперше приходив до Чигирина роскавав йому, з Вуєховичевого наказу, про Мото-

вила. Молявка зараз догадався, що в ціх добродіїв, од яких залежала тепер його доля, нема проміж себе щирости, що вони один на одного чигають.

— Сей козак до нашої думки пристає і хоче нам у пригоді стати, сказав Яненченко. Тоді він росказав, що Молявка хоче підмовляти лівобічних козаків передатися до Хмельниченка.

— Чи приймати його до нашого гурту, чи може розстріляти як московського шпига? Як думаєте, пане Остапе?—питався він далі.

— Я так думаю, що приймати його до гурту. Нам людей треба,—сказав Остаматенко.

— А Дорошенко нехай віється ік дідьку!—почав знову Яненченко. — Нехай покуштує московського батога, як Демко Многогрішний, що одібрав добру нагороду за свою вірну службу цареві.

— Хиба один тільки Демко,—промовив Молявка.—А Яким Сомко, а Васюта Золотаренко, а Оника Силич? А Мефодій архирей? Уже хто до Москви прихильніший був, як той архирей? А як йому за те Москва оддячила? Що казати! Мало хиба нашого люду занапастила проклятуща Москва! У нас така чутка досі ходить, що й самого батька Богдана Москва завчасу з світу білого звела: отрути, каждуть, йому піддали за те, що боярам не хотів годити. Московський царь тільки що зветься й пишеться самодержець, а править не він. Це їм заправляють і роблють що хочуть бояре, а царь тільки спить та їсть та п'є в смак.

— Правду, товаришу!—сказав похваляючи ченко.— Ходім же у церкву,—там запри-

сягнешся. У нас єсть і піп такий, що з нами в єдиній згоді.

Змова про те, щоб закликати Юраська Хмельницького вже складалася в Чигирині, хоч ще не дуже багато пристало до неї людей. Товариства у Яненченка було може яких зо троє десятків чоловіка. Серед їх був один чигиринський піп. Колись він козакував на Запоріжжі: учився колись у бурсі, а тоді кілька років разом із запорожцями воювався по степах та ріках. Щось він проброїв у Коші,— за те його хотіли були забити киями. Він утік із Січі, прийшов до митрополіта Тукальського та й прохав висвятити його на попи. Це в ті часи частенько траплялось, що козаки. бувши попереду добрими воїнами, як на свій час, ішли потім у духовенство. Митрополіт висвятив і цього козака та й настановив другим попом до однієї з чигиринських церков. Його й прихилив до своєї справи Яненченко. Усі вчотирьох прийшли до цього попа і прохали взяти присягу з нового товариша. Піп вийшов з свого дому; боячися, щоб не помітив і не довідався про справу старий піп тії церкви, де він був тільки другим; піп провів козаків до церкви, наказавши їм іти не вкупі, а по одинці. Як зійшлися в церкві, Молявка перед хрестом та Євангелієм проказав за Яненченком присягу, а в тій присязі обіцявся перед Богом одкинутися від московського царя і вірно й щиро служити Георгієві Гедеонові Венжикові Хмельницькому, гетьманові і князеві Малороссійської України.

Тим часом привезено до Дорошенка Мотовила з перенятим листом та разом і лист од Полуботка: наказний гетьман закликав Дорошенка негайно їхати, як обіцявсь, у табор. Уже було пізно.

— Завтра вранці поїду, — відказав Дорошенко.

Переночували. Як розвиднилось, Дорошенко звелів по всіх чигиринських церквах ударити в дзвони, щоб збірався народ і сказав покликати до себе Молявку. Той тим часом, заприсягшися на вірність князеві Малороссійської України, радів, що визволився з небезпеки, та втішався гарними мріями про те, як за нові послуги цареві його ще вище піднесуть на службі. Він прийшов до Дорошенка, як гетьма́н покликав його. Біля рундука вже стояв осідланий гетьма́нський кінь.

— Тепер ти вільний,—сказав йому Дорошенко.—Поїдемо разом зо мною до вашого табору!

Вийшовши з дому, Дорошенко скочив на підведеного коня та й виїхав з двору. На рундуку стояла його сем'я. Старши́на була вже воя на вулиці, дожидаючися там гетьмана. Усе місто вже оббігали сердюки, скликаючи народ у раду. І коло гетьманського дому натовпилось стільки народу, що Дорошенко насилу міг проїхати, щоб стати на такому місці, звідкіля було б далеко чути його промову.

Сидів Дорошенко верхи на сірому доброму арабському коні,—колись цього коня подарував йому турецький візір. Він голосно промовляв:

— Православні християне! Добрий народе україно-малоросійський! Прихо́дить нам наш останній час. Не можно вже нам стояти за свою вольність. Сами відаєте: скільки літ стояв я за неї і чого не робив: і турків, і татар заклика́в, але бусурмане, ім'я наше християнське ненавидючи, не щиро нам давали поміч,

думаючи про те єдине, як би наш край у вічну неволю під себе загорнути. Куди ні повернемось,—усюди нам боляче й гаряче. Україна сьогобочня спустіла. Народ який зоставсь не побитий од чужого меча, розбігся, покинувши батьківські оселі. Ні з ким стояти. Зосталося просити ласки в православного царя. Видимо то усім, що моя думка була здавна така, що нема нам ліпшої долі, як зоставатися під високою рукою царського пресвітлого величества, єдиного православного монарха на світі. Тільки тому перешкодою було те, що православний царь не приймав нас, а казав нам, щоб ми покірні були ляхам. А ми під ляхами бути не хотіли і згодиться з ними нам ніяк не можно було, бо ляхи вельми зрадливі люде і слова свого не додержують. До того й старшина наша не вся приставала на те, щоб одностайно цареві слугувати і покірними бути,—боячись за свої вольности. Торік, як сами знаєте, присягали ми на віру православному цареві перед кошовим запорозьким Сірком, але царському пресвітлому величеству тая наша присяга не приймовна, і тепер посилає православний царь свою військову силу, щоб ми присягли перед гетьманом Іваном Самойловичем і царським боярином князем Григорієм Ромодановським і перед ними з себе гетьманство своє зложили. Биться нам не годиться, та й ні з ким до бою стати. Здаймося цілком на ласку царського пресвітлого величества, з тим єдине варунком, щоб нас при нашім бідолашнім житті і при нашій щуплій худобі зоставили. Така моя думка, панове громадо.

— Згода! згода! — загукали звідусіль.

— Нема згоди! — гукнув з юрби один гост-

рий голос, а за ним голосів іще з двадцять мов луною озвалися: Нема згоди!

— Хто кричить: нема згоди — нехай вийде й скаже: що ж нам діяти і куди подітись? — сказав Дорошенко.

— Під турком ліпше буде! — гукнув хтось.

— А чому до ляхів не послати? — озвався Шульга.

— К чортовому батькові ляхів! — гукнув брацлавський полковник Булюбаш. — Хто ще скаже, щоб нам коритись ляхам, того ми камінюками поб'ємо!

— Ляхі наші прирожденні вороги! — гукали инші.

— Краще чортові коритись, ніж ляхові! — казали деякі. — Нема з ляхами згоди і до віку, до суду не буде!

— Я бачу, — сказав Дорошенко, — що все велике множество чигиринського люду хоче покоритися волі православного монарха, царського пресвітлого величества. Так я поїду до гетьмана Самойловича, поклонюсь йому і здам своє гетьманство, випрохавши тільки, щоб вас з осель ваших ґвалтом не виводили. А сам куди скажуть мені їхати, туди й поїду. Простіть мене, браття, коли чим, яко чоловік, прогрішився проти вас усіх в обець і проти кожного особно; і я всіх тих прощаю, коли хто проти мене зло мислив!

— Нехай Бог тебе покриває своїми святими крилами! — загукав народ.

Священники в ризах вийшли з хрестами в руках. Попереду понесли Євангелію, образи, корогви. Дорошенко зійшов з коня та й сів у колясу. Багато людей бачило, що в його на очах забреніли сльози.

Дорошенкова коляса помалу їхала за охрестами. Позад коляси й збоку їхало, йшло й бігло багато народу, чоловіків і жінок: ті їхали верхи, ті возами, а найбільше йшли пішки. Були тут сивоволосі діди, були й хлопці підлітки. Під дзвони церковні уся процесія тая вийшла з брами городської та й рушила на південь. Як переїхали козацький табор, питалися вартові – хто. Одказувано: Гетьма́н Петро Дорошенко їде в військо царського величества здавати гетьманство.

Дорога, оточена з обох боків вельми стародавніми могилами, що їх такого багато круг Чигирина, вивела в яр, де текла річка Янчарка. Над нею білілися полотняні намети московського війська. Перед наметом привідці Григорія Івановича Косагова стояв стіл, а на йому лежали хрест та Євангелія. Косагов уже дожидався Дорошенка, стояв у темночервоному каптані, гаптованому золотою травою, з коміром, садженим перлами; на голові в його була гостроверха соболева шапка. Коло Косагова стояли московські начальники й українські полковники, що були під Чигирином. Процесія вже дійшла до намету; корогви й образи сяли під промінням ясного сонця.

Під'їхав нарешті до намету і гетьман у колясі.

Дорошенко ступив додолу, за ним винесено з коляси бунчук та булаву; бунчук поставлено біля столу, булаву положено на стіл.

Дорошенко, наблизившись до Косагова, вклонився, торкнувшись пальцями додолу, й сказав:

— Стольнику великого государя Григорію Івановичу! З волі великого государя мого

царя і великого князя Федора Олексіївича всієї Великої, Малої й Білої Россії самодержця, приїхав я поновити перед тебе присягу на вірність царському пресвітлому величеству, що виконав я попереду перед кошовим запорозьким Іваном Сірком та донським отаманом Фролом Минаєвим.

Косагов одказав:

— Гетьмане Петре Дорофеєвичу То вчинив ти дуже добре. Великий государь тобі за те виявляє свою ласку і хвалить і велить спитати тебе й усіх чигиринських козаків і все поспільство про здоров'я. Ось хрест та Євангелія. Заприсягнись перед нами, що ти поїдеш до гетьмана Івана Самойловича та до боярина князя Григорія Григоровича Ромодановського в обоз під Воронівку здати своє гетьманство і виконати присягу на вірне й вічне підданство його царському величеству.

Дорошенко підійшовши до столу, проказав присягу за попом, що приїхав разом з Косаговим.

Після присяги Дорошенко привітався з Полуботком та з иншими козацькими полковниками та, показуючи на Молявку, що ззаду стояв, промовив:

— От ваш аманат, живий і здоровий. Поможи вам, Боже, за те, що обійшлись як слід братам і товаришам. Тепер уже все скінчилось. Воювати проміж себе не будемо. Прийміть мене до свого гурту, бідного вигнанця, не пам'ятайте, що діялось перед сим. Сами ви люде розумні, зрозумієте, що я мусив зберегати що мені приручено було, а тепер нехай божа воля станеться.

— Ти, пане, свою справу чинив, а ми свою чинили, — сказав Борковський. — Не пам'ятай

і ти, що ми на тебе війною ходили. Як перед сим щиро ворогували, так тепер, замирившися, станем тебе поважати і кохати як брата й товариша.

— Вернуться мої посланці, тоді я з вами до головного обозу поїду, — сказав Дорошенко.

Полуботок запросив Дорошенка до намету на чарку горілки. Подано Дорошенкові налитий вином срібний кубок. Узявши його, він підняв кубок угору і проказав здоров'я гетьманові і всьому Військові Запорозькому.

За наметом загомонів народ. Загукали: „Повернулись! повернулись!“ Дорошенко, не допивши, поставив на стіл кубок, підійшов і одгорнув полу в наметі. Він побачив Вуєховича й Тарасенка, що вставали з коляси і кожен держав у руках аркуш паперу. Їх колясу кругом обступили чигиринці, що прибули вкупі з Дорошенком.

— Що, братця? — гукнув до їх питаючи Дорошенко, — ще вони й не підійшли до його.

— Усе як належить! — отказав Кіндрат.

— Дякувати милосердному Богові — голосно промовив Вуєхович. — На все згодились і твою милость як найскоріш до себе чекають. От листи від пана гетьмана й від боярина Ромодана. А се, пане, лист до твоєї милости особистий од пана Мазепи, — додав Вуєхович.

Дорошенко поперед усього вхопив лист од Мазепи, бо йому дуже хотілося, щоб не виявилося перед московським бояриком, що Мотовила посилано до султана Нуреддина В цьому листі від Мазепи він знайшов тільки невиразне й коротке впевнення, що гетьман і старшина у всьому задовольнять бажання Дорошенкове, що переказав Вуєхович.

IX.

Визволившися з Чигирина, Молявка росказав поперед усього про все, що з їм було, своєму полковникові Борковському. Негайно Борковський сповістив про це наказного, а Полуботок зважив, що Молявчини звістки такі важні, що треба ординувати самого цього Молявку до гетьмана, — нехай він сам очевисто роскаже ясновельможному все, і тоді головні регіментарі царьских військ можуть учасно зміркувати щò їм робити і яких заходів узятися, щоб зупинити баламутство, що наново починалося. Полуботок звелів скласти про це лист до Самойловича, дав його Молявці, щоб той подав гетьманові, і звелів у додаток до написаного ще й словом ширше оповісти про все, що треба буде від Молявки знати.

Того ж дня рушив Молявка і прибув у головний обоз під Воронівкою. Його, яко посланця від наказного, проведено до гетьманського становища.

У ті часи походи відбувалися не так швидко і не з таким малим обозом, як тепер. Привідці спинялися з військом часом на довго і повинні були мати собі всі вигòди, які мали дома. Про вигоди підстарших та рядовиків, навіть про їх харчування дбали тоді мало, але найстарші начальники, ті вже завсігди брали з собою всього багато. У вкраїнського гетьмана в поході була й своя походна церква з духовенством, і своя походна кухня, і канцелярія, і слуги — часом дуже багато. Гетьман Самойлович, ходючи походом укупі з московським боярином, що командував царським військом, посиланим на Вкраїну, робив бен-

кети, запрохував на їх і свою й московську старшину, посилав до столиці послаців з вістями, приймав моськовських та инших послів та посланців, чинив у поході суд і кару вкупі з старшиною. Через такі звичаї треба було брати з собою й возити багато річей і людей, а надто, що край був малолюдний, культура вбога і не скрізь можно було добути все, що треба. Таким робом, коли де спинялось військо на довший час, в обозі ставав одразу людний та галасливий город. Так було й під Воронівкою.

Гетьманське становище було посеред обозу. Там стояла купа наметів, а серед їх найчепурніший та найкращий був Самойловичів. Поділений він був на три частини, одгорожені одна від одної полотняними похварбованими завісами. Перша частина була мов велика зала, обставляна полицями з силою срібного посуду. Посередині стояли столи а коло їх складані стільці. Туди введено Молявку. Самойлович був тоді в иншій частині намету, де він спав, і сидів там на своєму походному ліжкові перед столом, що на йому лежали папери. З ним було двоє з близьких до його людей, але таких, що ще не мали посади серед старшини: один був Іван Степанович Мазепа, а другий Василь Леонтович Кочубей; обидва вони були тільки військовими товаришами, одначе в військові всі вже знали, що то найближчі до гетьмана люде. Прочитавши лист Полуботків, що привіз Молявка і подав через служебника, гетьман дав його прочитати Мазепі й Кочубеєві, тоді звелів Мазепі поговорити з тим хоружим, що привіз листа.

Увійшовши в передню частину гетьманського намету, Молявка вразився, побачивши

таку силу срібного посуду. Нічого такого не міг він досі бачити, бо жив серед непишного побуту козацького, де якихось п'ять-шість срібних чарок та срібна солянка в судникові вважалися вже за прикмету не знать якого достатку. А тут у мисниках, скрізь порозставлюваних, жахтіла як жар безліч позолочуваних та срібних з черню роструханів, кубків, солянок, ложок, колодочки ножів та виделок — все пороблене дуже штучно.

Молявка вже привчив себе до шаноби перед вищими особами та ще й чув од Булавки, що в гетьмана Самойловича генеральна старшина не зважується сама сісти — аж поки гетьман запросить; через те Молявка не смів сісти, хоч там і чимало стільців було порозставлювано. Молявка стоючи розглядав посуд, не зважуючися підійти до його ближче. Нарешті відгорнулася завіса, що відгорожувала передню частку намету від середньої, і з-за неї вийшов худорлявий середнього зросту чоловік; обличча в його було дуже добродушне, губи всміхалися, але чорні очі проймали поглядом глибоко. То був Мазепа.

— А де чернігівської сотні хоружий, що привіз од Полуботка лист до ясновельможного пана? — спитав він, позираючи по намету.

Молявка зараз підійшов до його та й поклонився низько. Мазепа сказав:

— Роскажи мені, серденько козаче, як ти ходив до Дорошенка в Чигирин, що там бачив і що чув. Усе роскажи по ряду; ясновельможний гетьман велів тебе роспитати.

Молявка почав дрібно росказувати про всі свої пригоди і як довелось йому казати про свої власні вчинки, Мазепа рухами виявляв йому хвалу. Але Молявка й сього разу

як Борковському не казав, так і Мазепі не згадав, що про Мотовила його перестережено заздалегідь у Чигирині. Мазепа, пильно дивлючись йому в вічі, перепинив його питанням:

— А Вуєхович тобі нічого про це не казав? Він не говорив з тобою? Може він, коли не сам, то через кого иншого звістив тебе?

Не зважився Молявка сказати ні, бо бачив, що цей пан, що пита його, мов сам читає його думки. Він сказав, що саме так і було.

— А не знаєш, як звуть того, що тебе звістив?—питав Мазепа.

—Його звуть Остаматенко. Я довідався про те опісля, як мене Яненченко підмовляв, — тоді й сей був з Яненченком, — сказав Молявка.

— Кажи далі, — звелів Мазепа.

Молявка оповідав, як Дорошенко зоставив його аманатом. Мазепа сказав:

— Дорошенкові хотілось, щоб московські бояре не знали, що він хотів бусурмана знов закликати. Нехай не турбується. Хоч нічого не утаїться од нас перед царським величеством, еднак Дорошенкові з того лиха не буде.

Молявка росказав, як Яненченко з товаришами примусили його дати присягу на вірність Хмельниченкові.

— А як же, козаченьку, не стидно було тобі давати мальовану присягу? — сказав докірливо Мазепа? — Хто ж після сього віру матиме і другій твоїй присязі?

Не давши відповісти, Мазепа вийшов. Молявка стояв, мов хто його мокрим рядном накрив. Він почув, що Мазепа вивернув йому всю душу навиворіт і зазирнув у неї так

глибоко, що сам Молявка ніяк не хотів би, щоб хто так туди зазирав.

Мазепа переказав гетьманові все, що чув од Молявки.

— Я думаю, — сказав гетьман, — тепер, як ми вже знаємо, що в Чигирині складається факция за Хмельниченка і його навіть чекають з турецькою силою, то вже Дорошенка жодною мірою не можно зоставляти в Чигирині. Бо Дорошенко через свою жінку свій чоловік Хмельниченкові. І Павло Яненко тесть його, і діти Павлови того ж роду. Як Дорошенко приїде до нас, сказати йому зараз, що з царської волі мусить він незабаром перебіратись на наш бік Дніпра. Я йому покажу мешкання. Ти що на се повідаєш, пане Йване?

— Ясновельможний пане!—сказав Мазепа.— Ти нашого здання питаєш, ніби шкилюючи з нас. Бо нам зостається тільки як дурням лупати очима і ніби твоїй милості похлібствувати. Хоч який справедливий слуговець своїй одчизні — не здолає тобі власної ради дати, бо як скаже щиру правду, то правда та мусить походити не від його, а від тебе, бо скаже те, що ти перш сам вимовиш. Твоя милость завше даси сам таку мудру резолюцію, що нам не зостанеться нічого, тільки згодиться з тобою. Бо хоч би ми три дні, п'ять день міркували, то не додумались би ні до чого найліпшого. Як би в царя, великого государя нашого, на Москві, коло його пресвітлого престола були такі особи мудрі, як наш гетьман,—не діялось би того, що діється часом.

— Я думаю,—казав далі Самойлович,—Дорошенкові дати мешкання в Сосниці, бо то буде недалеко від Батурина. А в Сосниці

сотником наставити козака такого, щоб він за Дорошенком пильно назирав.

-- Істино розумно! — сказав Мазепа, а за ним ті самі слова сказав ще й Кочубей.

— А сотником наставити того хоружого, що привіз нам сей лист, — сказав гетьман. — Що ви на це речетѐ, панове?

— Ясновельможний пане! — сказав Кочубей, —сей хоружий, бувши в Чигирині, заприсягсь Хмельниченкові слугувати. Чи не зрадить він і нас, як тепер уже зрадив Хмельниченка, заприсягши йому віру?

— А ти що на се повідаєш, пане Йване?— спитав Самойлович Мазепу.

— Я,—сказав Мазепа, — своїм малим розумом уважаю так, що нема нічого мудрішого, як того хоружого наставити сотником там, де мешкатиме Дорошенко. Видко вже що то за голова, коли так хитро мудро не великим коштом і нам користно справив своє полецення в Чигирині. А що пан Кочубей промовив, то з назбит чулої горливости ку добру спольному, але несправедливе. Коли ворог приставить ніж до горла та стане казати: присягайся мені, а то я тебе заріжу, то прийдеться хоч кому згодиться з ним і штучне присягнути, а потім усе те на добро своїм повернути; — то буде розумніш, ніж голову положити і дарма пропасти. Не гани, а шани варт сей козак за свій учинок.

— І я так думаю, — сказав Самойлович. — Нехай сей хоружий буде сотником у Сосниці. Хто тепер там сотник?

— Стецько Литовчик,—одказав Кочубей.

— Я тому Литовчикові подарую маєтность і універсальний лист на неї дам. Нехай зостається поки значним войськовим товаришем.

А сього сотником наставити. Іване, поклич його до мене, а ти Василю, дай мені реєстр маєткам до роздавання в Черніговському полку, — казав гетьман.

Мазепа вийшов. Кочубей знайшов і подав гетьманові писаний реєстр маєткам до роздавання. Гетьман почав уважно його читати. Тим часом Мазепа покликав Молявку, і той, ступаючи навспинячки обережно і шановливо за Мазепою, увійшов до гетьманської спочивальні. Самойлович, не зводючи очей од реєстру і не повертаючи до Молявки голови, став говорити до його так, мов би вже годину розмовляв із ним:

— Відсіля поїдеш у Сосницю. Я тебе туди наставляю сотником. Там житиме Дорошенко. Доглядай за ним. Пильно дивись. Коли що від його почнеться недобре, а ти не доглянеш, то не втечеш жорстокого карання і конечного розорення. Але не дражни його ніяк. Доглядай за ним так, щоб він не знав і не помічав, що ти за ним назираєш. Ґречно, уштиве і поважливо з ним поводьсь. Часто одвідуй його, але так, щоб він ні разу тобі не сказав: чого ти мене турбуєш? Ходи до його ніби для услуги йому, доглядайсь чого йому треба і не дожидаючись, поки він тебе попросить сам йому все достарчай, а чого сам не здолаєш, про те зараз до мене давай звість. Щоб ти знав, коли хто до його в гости прибуде і коли він кого з своїх домових куди посилатиме. Усе щоб ти вивідав і знав. І про все таке мені просто до власних рук моїх гетьманських пиши. Нікому про се не кажи що ти за Дорошенком назираєш, тільки я та ти про се щоб відали. Їдь собі з Богом до своєї нової сотні. З моєї канцелярії отсей

пан, — він показав на Кочубея, — дасть тобі універсальний лист на сотництво з моїм власним підписом.

Усе те проказавши, гетьман, що досі дивився тільки в реєстр перед себе, вперше глянув на того, до кого казав, озирнув його всього і знову став дивитись у свої папери.

Молявка вклонився низько гетьманові, що вже не дивився на його, і вийшов, дуже радіючи. Гетьманови слова про те, щоб він писав просто до його, дуже йому вподобались. Він розумів, що дозвіл сотникові писати просто до гетьмана, минаючи полковницький уряд,—це велика до його уваґа і почував, що високо підноситься на своїй службовій дорозі.

Не будемо описувати, як Дорошенко, забравши виборних од чигиринців та од таких, що в Чигирині ховались, жителів инших правобічних городків, разом з Полуботком та його козаками, їздив в обоз під Воронівку, здав своє гетьманство, положив перед гетьманом Самойловичем свій бунчук, булаву, прапори й грамоти, прислані попереду від турецького султана, оддав йому дванадцять гармат; як перед царським бояриком Ромодановським та гетьманом Самойловичем заприсягся на вічне й вірне підданство великому государеві; як потім, вернувшися до Чигирина, здав Самойловичеві цей город з усім військовим припасом, як звелів йому Самойлович, з царського наказу, переїхати з сем'єю жити по лівий бік Дніпра, де гетьман показав йому мешкання в Сосниці. Усі ці важні історичні події не належуть просто до нашого оповідання.

X.

Ганна Кусівна стала мов непритомна, як її вхоплено в тайнику. Ті, шо її вхопили, притягли її в будинок до воїводи. У його на горищі зроблено було так, мов окрему світлицю; гам стояло ліжко з постелею, кільки ослонів та стіл. Туди стягли Ганну по крутих вузьких східцях та й замкнули за нею двері. Кільки часу не могла Ганна стямитися й очу́титися: усе це їй здавалося якимсь страшним сном, їй хотілося швидче прокинутись.

У світлицю до неї ввійшов нарешті Тимофій Васильович Чоглоков. Усміхаючись і чепурючись, сів він на ослін та й каже: *)

— Здорова була, красуне моя хороша, чудесна, люба, найкраща! Здорова була!

Ганна, ще не стямившись, стояла перед ним, не знаючи що діяти і дивилася, нічого не розуміючи.

— Побачив я тебе раз тільки, — казав далі Чоглоков, — і припала ти мені до душі аж о-по̀ки!

Та й тернув рукою по горлу. Ганна стояла, мов з каменю тесана.

— Луччої й гарнішої за тебе не бачив на світі, — казав Чоглоков — їй бо не бачив кращої!

Ганна стояла перед їм, вирячивши очі. Воївода казав далі;

---

*) Нагадуемо читачам, що Чоглоков, його люде та всі инші московські люде розмовляли з українцями так саме, як і проміж себе, тоб то—по московському. Перекладаючи їх слова, часом зоставляли ми тільки деякі московські або церковно-слав'янські вислови. *Перекл.*

— Ти не знаєш, дівко, хто я. То знай: я тут у вас найстаріший. Вельможнішого й вищого за мене тут з ваших нікого нема. Ваш полковник не варт з мого чобота підошви, та й гетьман ваш мені не рівня. Он який я! Я од самого царя-батюшки, великого государя сюди присланий. Я — царське око, я — царське вухо. Сам великий государь мене знає й ласку свою до мене виявляє. А ти, дурочко хохлушечко, чи ти знаєш, що то єсть наш царь, великий государь? Він усе одно, що Бог на небі, то так він царь на землі, — з кожним що схоче, те й зробить. А я близький до його чоловік, воївода над вами. Дак я для вашого братчика однаково, шо й сам царь. От і розбери лиш, дівко!

Ганна Кусівна починала помалу стямлюватися, але ще не зовсім розуміла своє становище і не спроможна була ні одказувати, ні питати.

— Тепер чула, — казав далі воївода, трохи помовчавши, — який я чоловік? Он який чоловік уподобав тебе, дівко, дужче за всіх. Бач, яка ти щаслива, дівко! Я хочу, щоб ти стала моєю коханочкою, моєю миленькою.

— Я чужа жінка! — ледві вимовила Ганна.

— Яка там чужа жінка? — сказав зареготавшися воївода. — Не вигадуй аби чого, дівко! Хиба чужі жінки, заміжні, ходють простоволосі, з стрічками в косах, як ти?

— Я повінчана, — промовила Ганна.

— Коли? — спитав воївода.

— Сьогодня, — одказала Ганна.

— Сьогодня? — мовив воївода, усе регочучись. — Чого ти мені голову морочиш? Сьогодня? Хиба я турок або католик, що

своєї віри не знаю? Що сьогодня? Тепер Петрівка. У такі дні вінчати не можно.

— Я не знаю, — промовила Ганна. — Владика дозволив. Нас вінчали, я повінчана.

— Неправда твоя, дівко, — сказав Чоглоков, — того не може бути. І в вас така віра, як і в нас. А коли в вас такі дурні владики, що в піст вінчати дозволяють, то твоє вінчання все одно, що й не вінчання, бо воно проти святого закону. Коли ти кажеш, що вінчалась, то де ж твій чоловік і нащо ж ти, повінчавшися з ним, ходиш по дівоцькому простоволоса?

— Чоловік мій пішов з козаками в поход, — сказала Ганна, потроху стямлюючись, — а я буду ходити по дівоцьки поки вернеться з походу; тоді весілля справлють і мене покриють.

— Какъ это веселье? — питав воївода, не розуміючи добре вкраїнського слова. — Дак по вашому як у еркві повінчають, то то ще не все? Ще якесь весілля справляти! Дак ти й сама свого вінчання за велику річ не маєш, коли тобі ще якогось весілля треба. То й виходить по моєму, що твоє вінчання — все одно, що й не вінчання. І виходить, дівко, що ти вигадуєш, наче вінчалась То він тобі не чоловік, а тільки ще жених. А за-для такого важного чоловіка, як я, можно всякого жениха геть.

— Ні, він мені не жених, а чоловік став, як я повінчалась. Я чужа жінка! — сказала Ганна.

— Не чоловік він тобі, красуне, — повірь мені! Я закон знаю краще від тебе. Можно його й к бісу за для такого великого чоловіка, як я, — промовив Чоглоков.

— Ні на кого я не проміняю свого чоловіка, — сказала зважливо Ганна. — Не піду я на гріх нізащо на світі. Я Бога боюсь. Ти— хто тебе знає що за чоловік: говориш, буцім присланий од самого царя. Як же ти, царський чоловік, таке діло твориш: чужу жінку зводиш? Хиба царь тебе до нас на лихе послав? Коли ти від царя посланий, так ти нас на добре наставляй, а не на погане!

— Я тебе й наставляю на добре. За кого ти заміж ідеш? — питав воїводa.

— За того, кого полюбила, та за кого батько й мати оддають, — одказала Ганна.

— Слухай, дівко! — казав воївода, — я дуже багатий, грошей у мене страх багато і вотчини є, — в золоті ходитимеш.

— Не треба мені твоїх грошей та вотчин! Шукай собі з своїми грішми та вотчинами иншу, а мене пусти до батенька й до матінки! — сказала Ганна й заридала.

— Не пручайся, голубочко. Чуєш, не пручайся! — сказав воївода та вставши хотів обняти її.

— Геть! — крикнула Ганна не своїм голосом. — Ліпше вбий мене на сім місці, а я на гріх з тобою не піду! Я чесного роду дитина, дівкою ходивши, дівоцтва свого не втеряла і пішовши заміж, своєї доброї слави не покаляю! — Геть! нехай тобі лихо!

— Що ти кажеш про добру славу та про гріх! — сказав воївода, все дужче роспалюючись. — Яка тут недобра слава? який тут гріх? Ти мені так уподобалась, що я тебе за себе заміж хочу взяти.

— Неправда! заміж ти мене не візьмеш, а тільки дуриш, хочеш улестити мене. Як таки тобі, такому значному царському чоловікові

та просту дівку за себе взяти та ще й не з свого московського роду? А хоч би ти і справді се говорив, так сьому статись не можно, бо я вже казала тобі, я чужа жінка вінчана і заміж иншому не можно мене вже брати.

— А я кажу тобі, що твоє вінчання — не вінчання. Беззаконно дозволив тебе вінчати владика. Над вашим владикою є старший владика, патріярх. Він твого вінчання за вінчання не візьме і дозволить тобі піти за мене.

— Я, — казала сміліше й зважливіше Ганна, — вже тобі сказала, що я чужа жінка, мене повінчано. Та хоч би й ваш патріярха, як ти кажеш, дозволив, то я б за тебе не пішла. Люблю я свого Яцька і ні на кого в світі його не проміняю.

— А мене дак не любиш? — сказав воївода, лютуючи по звірячому.

Ганна мовчала, муляючись.

Воївода ще раз спитав:

— А мене дак не любиш? Не гарний я тобі?

— Не люблю! — сміло сказала Ганна. — Як я любитиму такого, що його вперше бачу?

— Я сказав тобі хто я, — промовив воївода. — Коли не віриш, спитай у кого хочеш: усі тобі скажуть, що я царський воївода, в Чернігів присланий.

— Та будь ти не те що воївода, будь ти найперший як там у вас зветься, князь чи що, хоч самого царя син — я за тебе не піду, а гріха творити не стану ні з ким.

— Дак таки не підеш за мене? — питав воївода, а в самого пика ставала де-далі все дужче звіряча.

— Так-таки не піду! — одказувала Ганна.

— І не любиш мене?—питався несамовито воївода.

Ганна забарилась одказати. Воївода знову спитавсь.

— А сам знаєш!—одказала вона, а тоді, заридавши, кинулась йому до ніг і благала: —Відпусти мене, боярине. Христа ради відпусти до батенька й до матінки!

— Е, ні, дівко!—сказав воївода.—Не на те я тебе звелів сюди привести, щоб, нічого з тобою не зробивши, та й пустити. У нас кажуть: кто бабѣ спуститъ, тотъ баба самъ. Хоч плач, хоч кричи —нічого не вдієш. Тут тільки я тебе й почую, більше ніхто. Ти тепер у мене в. руках і од мене не вирвешся. Коли не хочеш по доброму, з ласки, дак буде по моєму силоміць.

— Боярине! — голосила Ганна, — відпусти мене! Батечку! голубчику! Пожалій мене! Я нікому не скажу, що зо мною діялось, ні батькові, ні матері, нікому! Відпусти! Бог тобі за те нагородить усяким добром. Голубчику! Пошануй! відпусти!

— Ні, дівко-красуне, не одпустю!—казав воївода.—Дуже вже я тебе вподобав.

— Пане воїводо!—промовила Ганна, підвівшись і ставши з повагою.—У мене єсть чоловік. Він довідається й оступиться за мене. Він аж до царя дійде і суд на тебе знайде!

— Еге, дівко,—сказав воївода, злісно всміхаючися —дак ти ще й лякаєш мене своїм козаком! Он який він великий чоловік, що аж до царя дійде! Ге! далеко йому до великого государя! Що там твій козак? Начхав я на його! Що він мені зробить? Я царський воївода. Мені більше повірють, ніж якомусь паршивому хохлові-козакові. Не боюсь я його,

дурня. Що схочу, те й зроблю з тобою зараз. Вельми я тебе вподобав, дівко.

Він ухопив її за стан.

— Я розіб'ю вікно, кинусь! уб'юсь! На тобі гріх буде!—кричала Ганна.

— Вікно вузьке, — не пролізеш! — сказав воївода.

Ганна пручалася. Не помоглось!..

. . . .

Другого дня вранці сидів воївода в себе дома. Перед їм стояв „холопъ" (кріпак) його Васька — один з тих, що вхопив у тайнику Ганну, парубчак літ більш як двадцяти, з нахабними очима, що все одвертав голову то праворуч, то ліворуч, часто струсюючи русявими кучерями. Воївода казав:

— Васька, хочеш жениться?

— Коли твоя панська воля буде, — одказав Васька.

— У тебе молодої нема?—спитав воївода.— Правду кажи мені.

— Нема, пане! — вишкіряючись одказав Васька.

— Найти тобі молоду? Хочеш найду—красуню таку, що аж-аж!—казав воївода.

Васька тільки вклонився.

— Оту дівку, що ви з Макаркою вхопили? хочеш?- казав воївода.

— Змилосердься, пане, — сказав Васька.— Моему-ли холопскому рылу такіе калачи ѣсть! Вона просто як краля!

— Дак от з тією кралею я й хочу тебе оженити,—казав далі воївода.—Хочеш, чи ні?

— А вона ж повінчана, пане,—сказав Васька.

— То байдуже,—перепинив воївода — Розвінчаємо. У піст їх вінчано,—таке вінчання негодяще.

— А як удруге вінчати не схочуть?—зауважив Васька.

— Ви повезете її в мою **вотчину** підмосковну: там вас отець Харитоній звінчає. Він усе так зробить, як я схочу. А я лист до його через вас передам, —він вас і звінчає. Тільки ось що, Васю: як мене з Чернігова візьмуть, тоді я тебе з жінкою в Москву покличу: ти пускатимеш до мене жінку свою наніч?

— Не то пускатиму, -- сам її до тебе приведу,—відказав Васька.—Це мені велике щастя буде.

— А ти, Васька, за те в роскошах купатимешся,—казав Чоглоков.—Найбільшим чоловіком у мене станеш. Коли схочеш, то й прикащиком тебе над усією **вотчиною** настановлю. І одежу з мененоситимеш, і їстимеш та питимеш те, що й я.

— Як твоя милость схочеш, так і буде,—одказав Васька, кланяючись. — Ми всі раби твої і повинні тебе в усьому слухатись. Ти нам за батька рідного кращий, годуєш нас з ласки своєї.

Чоглоков казав:

— Запряжете троє коней у **кибитку**, посадите в неї **хохлушку**, закриєте шкурами та рогожами, та й повезете з города нишком опівночі. Держіть її добре, щоб не вискочила та не кричала, аж поки далеченько од города од'їдете. Нічого їй не кажіть—куди її везете і що з нею буде. А як привезете в нашу **вотчину**, зараз отцеві Харитонієві мого листа подайте: він вас ізвінчає. Житимеш із жінкою у мене в дворі в окремій хаті, а я напишу до прикащика, щоб давав вам харчу що-місяця до схочу.

Опівночі виїхала з чернігівського замку воївoдська кибитка, уся затушкована шкурами й рогожами. У середині в їй сиділа Ганна Кусівна, — ноги їй з'язано було товстою віровкою; з обох боків коло неї були Васька та Макарка. Вона пручалась, хотіла була вирватись, але Васька держав її добре, а Макарка затикав їй рота хусткою що-разу, як вона хотіла крикнути. За кучера були двоє московських „стрільців" *), що сиділи спереду. Переїхали пороном Десну. Проїхали ще верстов із п'ять. Тоді Васька одгорнув шкуру в кибитці.

— Не бійся, дівко, не пручайсь, не борсайсь!—казав він.—Не втечеш. Будеш сидіти й мовчати,—покину кибитку не закритою і держати тебе не буду; а почнеш дуріти, — знову закрию і так тебе притисну, що заболить.

Проїхали ще верстов із двадцять. Ганна мовчала. Тоді Васька й Макарка роз'язали їй ноги, але об'язали її за стан і по черзі держали за кінець мотуза, не випускаючи з рук навіть тоді, як уставали з кибитки. Але й з самою Ганною сталася тоді така зміна, що вона сама не могла б такої сподіватися. Вона так думала: горе мене спостигло велике, таке, що гіршого й важчого вже й бути не може. Треба терпіти. Мабуть це з божої волі. Коли Бог зласкавиться до мене, то пошле по мою душу й забере мене з сього світу, або з цієї тяжкої гіркої біди мене визволить; а не буде Божої на те волі, а буде його свята воля така, щоб я на цьому світі довго мучилась, —

---

*) *Стрільцями* звалося таке московське військо. *Перекл.*

буду мучитися й терпіти. Усе, що зо мною робитимуть, — нехай собі роблють, збиткуються, знущаються з мене, як хочуть: то все божа воля. І з такою думкою вона мов закам'яніла: не пробувала тікати, у всьому слухалась своїх мучителів; дадуть їй обідати, сказавши: їж та пий, — вона їсть і п'є; скажуть: лягай та спи,—вона й лягає і навіть засипає, бо горе її притомлює.

Так везли її городами й селами; як до неї говорили, вона озивалась, але коротко, здебільшого казала: не знаю. Так довезли її в маєток Чоглокова, в село Прогной на річці Пахрі.

Кріпаки, що привезли Ганну, в'їхали в боярський двір, вивели її з кибитки і посадили на горище в окремий закамарок. Оставшися сама, Ганна спершу плакала довго, тоді знеможена заснула. Вона вже не дбала про те, що з нею буде. Її замикали: принесуть їсти й пити та й знов замкнуть замком. Та тепер вони могли б цього й не робити: невільниця не втекла б, коли б їй покинути й одчинені двері; вона не зважилась би втекти вже через те, що не знала, куди її завезено і чи далеко вона від рідного Чернігова.

Тим часом Васька й Макарка пішли з листом од Чоглокова до попа, отця Харитонія. Той піп був з „холопів“ (кріпаків) Чоглокова. Пан оддав його вивчитися читання й писання, а тоді, давши хабаря в патріяршому „Приказі“ випросив, що його висвячено на попа в маєток до пана. Ставши отцем Харитонієм, цей неосвічений мужик, насилу читав церковні книги а в своїх попівських справах слухався не церковної установи, а свого пана Чоглокова. Що пан скаже, те все він і

зробить слухняно, так собі міркуючи, що коли що зо звеленого й не по правді, то одвічатиме за це не він, а пан. Отак розуміючи свою пастирську повинність та нічогісінько не тямлючи в вірі, отець Харитоній тільки й міг зараз же згодитися зробити все так, як у листі до його велів тепер пан. І ото незабаром, в одну неділю, Васька з Макаркою увійшли до Ганни та й звеліли їй іти з їми. Вона пішла, не питаючи куди й чого йти. Її приведено до церкви. де саме скінчилася служба. Опріче Васьки та Макарки стояли там ще троє невідомих Ганні кріпаків. Паламарь у мужицькому „зіпуні“ (московська свита) та в личаках посвітив перед образом свічки і дав по запаленій свічці Васьці й Ганні. Отець Харитоній вийшов у ризах, одчинив царські врата і підійшовши до стільця, що стояв посеред церкви, почав вінчати. Додержуючи всього написаного в книзі, що лежала на стільці, він запитався Ваську й Ганну: чи з своєї волі хочуть вони вінчатися? Тільки тоді зрозуміла Ганна що з нею коють і з усеї сили закричала:

— Не хочу! не можна! я повінчана з иншим.

Але піп не зважив на це, мов і не чув її слів, а правив своє далі. Ганна ніяк не хотіла надівати перстіня, але *холопи* наділи їй перстінь на палець силоміць, а Васька шепнув їй, що люто її битиме, коли вона змагатиметься, а все таки її повінчають. Ганна вже не скидала силоміць надітого перстіня. Як її з Ваською повели круг стільця, Ганна гірко плакала, хотіла кричати й тікати, але Васька, йдучи попліч, сказав їй: „цить! а то ми з тебе шкуру здеремо!“ Ганна тільки заридала гірко. Повінчавши, піп, знов таки слухаючися

до слова того, що бачив написане в требнику, звелів повінчаним поцілуватися. Ганна з огидою одвернулася, але Макарка, що був у неї за боярина, повернув їй голову назад та й наткнув просто на Васьчину голову. Ганну поведено з церкви, вона все ридала й хлипала, а новий чоловік нахвалявся, що здере з неї шкуру, пектиме вогнем, повиколює очі. Навкруги були холопи й холопки, та їх зовсім не вражало те, що молода ридає, бо в москалів звичайно молода плаче —так годиться в їх робити на весіллі. Усі розуміли, що молоду віддано заміж силкòм, з панського наказу, але це в їх була звичайна річ і нікого це не обурювало.

Приведено Ганну в двір. Стала вона тепер жінкою новому незнайомому чоловікові, жила з ним в окремій хаті, невеличкій, приробленій до великої хати, куди збіралася двірська челядь на роботу. Їй загадувано робити всячину в дворі: колоти й носити дрова в хату, топити піч; узімку ввечері загадували прясти вкупі з иншими дворовими бабами, — вона все слухалася. Часом дворові баби глузували з неї за її вкраїнську мову, за те, що все була засмучена; вона не сердилась, не огризалась, а тільки мовчки плакала; а холопки глузували з її сліз та риданнів. Її вбрали в московську одежу і казали, що тепер вона чепурніша, що так краще, ніж у її хохлацькій одежі, бо тепер вона хоч до православної підхожа. Вона все терпіла мовчки. А в душі той силуваний спокій часом збурювався страшними бурями. Не раз їй спадало на думку вкоротити собі віку: розбити собі голову об піч у хаті, вигадавши час, коли за нею менше доглядатимуть, або

вибігти пошукати води та й утопитись. Та думала й так, що то буде тяжкий гріх перед Богом, згадувала, як їй змалечку раз-у-раз казано, що не буває від Бога на тому світі прощення такому, що сам собі смерть заподіє, і буде грішна душа блукати, мучитись, не маючи спокою; треба терпіти всяку біду, хоч би й як було тяжко, бо милосердний Бог колись таки пошле смерть, а на тому світі надгородить на небі. Часом обнімало її зло і хотілося звести зо світу цього зненависного Ваську, цього нелюба, або запалити вночі, як буде вітер, хату і всю селитьбу: а може всі згорять, кляті, а тоді хай з нею що хотя роблють — хоч огнем печуть, хоч з живої шкуру деруть, а вона вже за себе віддячила! Їй без міри нестерпуче було все те життя, в яке її кинуто; їй, зроду вільній козачці, ворожий і огидний був той холопський лад, до якого призвичаїтися її силувано. Чула вона попереду дома жалібні пісні про татарську неволю, завдавали муку її серцеві оповідання про те, як татари хапали по полях та гаях необережних дівчат, що ходили туди по ягоди, вели їх у свій край, і там бідолашні мучились у їх у неволі; але ж то так роблють вороги — бусурмени з хрещеними, а тут круг неї люде мов би й сами хрещені: і церкви в їх є, і образи по хатах, а виробляють з нею таке, що гіршого й бусурмени не робили б, коли б упіймали. То чого ж їх і жаліти? Хай би й усі погоріли! Але тут спиняла її така думка: гріх великий перед Богом таке думати, — Бог не велить робити зла ворогам. Ганна заливалася гіркими сльозами і благала Бога простити їй бажання зробити зло своїм мучителям, що прийшло несамохіть. Так глибока віра

дитяча берегла її від помсти за себе, і від того, щоб укоротити собі віку. Дні минали за днями. Ганна все дужче звикала до того безчулого спокою, що людина все терпить, не шукає вже й способу рятуватися, звикає навіть до того, до чого ніколи — так здавалося попереду — і звикнути не можно.

Васька одначе не надокучав Ганні своїми чоловічими правами Ганна корилась йому у всьому мовчки, але сама неспроможна була сховати від Васьки огиду свою до його. Через те й Васька почув що його щось одвертає од жінки, що зветься його жінкою з неволі, а він з неволі зветься їй чоловіком. Трапилась Васьці з Чоглокова челяді молода чепурненька вдовичка, сама почала зачіпати його, він і зазнався з нею.

— Ти думаєш, — казав він їй, — що мені дуже любо панькатися з цією хохлачкою! Та нехай її той та сей возьме! Наше діло холопське: що пан звелить, те й робимо. От уподобалась йому хохлачка, — женись, каже, Васько, а до мене вона ходитиме. Це бачиш, щоб я, оженившися, гріх його покривав. У роскошах, каже, купатимешся. Ну, чи купатимусь, чи ні, а нема чого робити, треба слухатись: хоч шкури на спині не спише. От і бережи цього чорта—принесла її нечиста! А бодай його! Иноді як почне рюмсати, — так би взяв, дав би їй кулаком по голові, щоб уже й не встала. А часом і самому, на неї глянувши, жалко стане, мов хто в серце колякою штрикне. Ну й кинеш її!

XI.

Вернувшися з походу з під Чигирина, Самойлович роспустив усі полки додому на зімній одпочинок; але Чернігівський полк поставив залогою в Чигирині. Борковський поїхав до Чернігова вибрати нових козаків з тих, що сиділи дома, щоб послати їх до Чигирина намісто тих, що були в поході, а полкового обозного настановити над їми наказним полковником.

Дома Борковський довідався від жінки, що десь зникла та молода, що її, за дозволом од владики, вінчано саме в той день, як полк у похід рушив. До полковниці вже добігла вість, що народ говорить на воїводу, ніби він це зробив; та й иншими своїми вчинками воївода вже обурив проти себе людей і зробився їм огидний. Полковниця росказала чоловікові, що без його воївода кликав до себе заможних чернігівських міщан і вимагав од їх собі грошей: з кого сто рублів, з кого двісті й більше, а то нахвалявся, що поставить у їх у домах своїх стрільців; щоб збутися таких лихих гостей, міщане давали воїводі те, що він казав. Воїводські стрільці й рейтари, ходючи по базарю, силоміць брали в перекупок усячину їстивну і не платили, кажучи, що вони ж, бач, царські „служилые люди“, дак „хахлы“ повинні їх годувати і всяко їм догожати; хотіли одняти в москалів пограбоване, дак за їх оступалися їхні товариші та й били українців. Жалілися на їх до магістрату, війт з лавниками сами ходили до воїводи просити, щоб він припинив своїх людей, а воївода магистратських прогнав, це й зганьбив. Сам воївода їздив по крамних ко-

морях, набірав краму, казав, що згодом заплатить, а як хазяїни приходили до його по гроші, дак він глузуючи одказував, що заплатить як Христос удруге прийде на землю. Дуже він був ласий до жіноти, і воїводські люде водють до його жінок і дівчат з міщанських та з поспільських дворів, — почали вже й у козацькі двори впіратися, почали піддурювати козацьких жінок та дочок, лякали їх, що силоміць поведуть, коли ті охотою не підуть; чувши те чоловіки й батьки, жалілися обозному, що був наказним полковником без Борковського. Обозний пішов поговорити з воїводою, але воївода почав тупотіти ногами й репетувати, що все це дурниця, що обозний сам це вигадує на його людей і на його, воїводу, та й прогнав обозного, зганьбивши. Отакі новини росказала полковниця чоловікові. Борковський покликав обозного, і той сказав те, що й полковниця, і додав, що воївода сказав йому так: „Ти повинен припиняти дурнів, щоб таких нісенітниць не плели, а не приходити з їми до мене,—ось я на тебе пожаліюсь великому государеві за ганьбу“.

Борковський поїхав до Чоглокова, щоб роздивитися на його та почути, що він казатиме.

Чоглоков, тільки побачив з вікна, що до його в'їздить у колясі полковник, зараз вибіг на рундук, кланявся, торкаючись пальцями аж додолу, усміхався, радісно скрикував, обнімав, цілував полковника, мов старого приятеля, просив до себе в хату і, пустивши його попереду, сам ішов за їм та казав:

— Ось коли в мене справжній Великдень, коли я побачив дорогого гостя, шановного Василя Каінперовича!

Посадовивши Борковського на почесному місці, Чоглоков заметушився, велів давати вина та всяких закусок і казав до полковника:

— Сам я, без хазяйки. Вам, жонатим людям, инша річ: є кому все приготувати й пошанувати дорогого гостя. А я сам. То може в мене що й не так буде, то вже не положи гніва́, приятелю мій!

— Та хазяйку легко знайти, — відказав Борковський,— аби панові воїводі вподобалась яка панночка.

— Воно так, та бачиш, приятелю мій, — сказав Чоглоков,—я думаю про те, як спасіння на тому світі заробити більше, ніж про те, щоб на сьому дочасньому світі було добре. Що наше життя тут? Живемо літ сімдесят, як є сила вісімдесят; що ж воно перед вічним життям у царстві божому, де й тисяща літ яко день єдин! А якою стежкою йти туди, до царства божого? Вузькою, тернистою стежкою, бо широкий та рівний шлях веде до загину. У мене, Василю Кашперовичу, книжечка є. Чудесна книжечка. Ось глянь лиш приятелю!

Він достав з покутя з під образів рукописну книжку з малюночками, показав йому на малюнок та й казав далі:

— Ось вузька, а ось широка дорога. Чим вони виявляються? Ось вузька та терниста дорога — якими горами, скелями та безоднями вона звивається вузенькою стежкою, а стежка та вся обросла колючками; а тією дорогою йдуть усе хромі сліпі, вбогі та схимники-пустельники, що ввесь вік свій у скорботі та в сльозах про гріхи свої й людські проживають. А куди ця дорога веде? Глянь: он церква, а на рундуці церковному в архирейських ризах сам Господь стоїть, а коло його апостоли, і

благословляє Господь тих, що йдуть до його,— от як у Євангелії сказано: прийдіте благословенниї! А он друга, широка дорога. Глянь: усе сади та квітки прекрасні, запашні, і дорога така рівненька, а по їй усе столи стоять, а за столами все гультяї та п'яниці сидять, а перед їми чоловік з балабайкою в руках, шапка на бакир, гопака оддирає. А он милня далі, а в їй миються мужчина з жінкою,—це вже перелюбство; а далі он глянь—чоловік з жінкою та з сем'єю обідає, люде багаті, в одежах цяцькованих, у хутрах дорогих, а на столах у їх кубки, чарки й кухлі все срібні, а крізь двері старець до їх руку простяга, а вони на його й не дивляться. Бачиш, усі ці широким шляхом ідуть, і ті, що в законному шлюбі живуть у достатках та в щасті мало до вбогих милосердні, бо сами горя не знають, і вони на широкому шляху там, де п'яниці й перелюбники. А глянь, куди цей широкий шлях веде їх. До кладочки, а кладочка тоненька як хвойдиночка, а під кладочкою безодня, а в їй гади многочисленні, дракони, змії, крокодили, скорпії... Он один грішник упав з тії кладочки та просто в пащу крокодилові! Он який цей широкий шлях! А ми, грішні, нечуствènні, живучи на сьому суєтному світі, не думаємо про те, що нас може дожидати на тому світі. О Господи Боже! Господи Боже! Аще б ми частіше згадували останній час наш смертний, менше б мабуть грішили в нашому житії. Ото ж бачиш, шановний і возлюбленіший приятелю мій, часом би й хотілось мені женитися, та боюся, щоб не зійти на гарний та широкий шлях отой, а самотне житіє хоч не добре і терпіти всячину доводиться, дак же знаєш, що за терпіння буде спасіння,— тим і розважаєшся.

Борковський на це сказав:

— Тимофію Васильовичу! Подружнє життя Бог благословив і воно не заведе в пекло, хиба чоловік стане неправдою жити; так то вже буде йому кара за инші гріхи, а не за те, що оженився,—це зовсім не гріх.

Воїводa поглянув на бік, підвів очі вгору й зітхнув.

Борковський почав про инше:

— Без нас,—сказав він,—тут сталося дивне діло. У той день, як ми виступали в похoд, вінчали у церкві св. Спаса нашого козака Молявку-Многопіняжного, і ми з твоєю милостю вкупі у церкві тоді були. У той же вечір, як ми вийшли, ухоплено молоду в потайнику, що до Стрижня з города прооблений,—там знайшли її відра й коромисло, а її самої не знайшли і досі нема. Кажуть би твоя милость посилав одшукувати її — чи де не знайдено сліду її?

— Правда —сказав Чоглоков до мене приходив її батько і просив, дак я й посилав стрільців шукати. Ніде не знайдено її. А от згодом прийшла до мене звістка, що мій холоп Васька Чесноков, -він випросився з Чернігова в мій маєток,—привіз туди малороссійську дівку і хоче з нею женитися. Я написав що дозволяю, і спитав що то за дівка? Учора прислано мені звістку, а з неї я довідався, що це саме та дівка, що тут шукано. Вони вже повінчались, обоє охотою і за моїм дозволом. Ганна Кусівна зветься ця дівка, адже так?

— Вона!—сказав страшно здивований полковник, - Та як же їх там повінчали, коли вона вже повінчана з иншим тут у Чернігові?

— Цього я не знаю, — одказав воївода. — Тільки до мене такий лист прийшов і випис про їх вінчання од попа. Але й то правда, що такий шлюб, як тут був, то незаконний, бо в Петрівку.

-- Архиєпископ дозволив, — сказав Борковський.

— Не сміє архиєпископ того дозволяти,— сказав воївода.—Як счиниться про це, боронь Боже, справа та довідається найсвятіший патріярх з усім священним собором,—не похвалють за те вашого архиєпископа. Знаєш, Никон-патріярх не рівня був архиєпископові Лазареві, а й з того зняли патрияршество вселенські патріярхи. То щоб і з вашим архиєпископом того не було.

— У нас,—казав Борковський,—з прадідів так ведеться, що в посту забороняється починати малженське сожитіє, а вінчання не забороняється, і владика може дозволити обрядок хоч і в піст, аби тільки в малженське життя не вступали до конця посту.

— Довго ви жили під ляхами і багато латинського паскудства до вас перейшло,—сказав Чоглоков,—а тепер ви вже пішли під державу царів православних, то треба вам такі плевели з церкви божої викореняти. Ваш архиєпископ Лазарь добре те знає. Нащо ж він так робить?

— Це вже діло не наше, а духовне,—одказав полковник, — може архиєпископові Лазареві й не годилось того тепер дозволяти, але як тую жінку тут з одним уже повінчано,— не годилось її перевінчувати з другим.

— І чого б вашому казакові жаліти за такою жінкою! — сказав воївода. — Причепилась до иншого, то й хай собі! Вона певне й сама

розуміє, що те вінчання не до ладу, коли зважилася тікати з чужою людиною та й повінчатися з ним. Хай твій козак ще й Богові дякує, що така жінка від його відчепилась.

— Тут,—сказав Борковський,—єсть щось, що тикається твоєї милости. Як тільки твоя милость приїхав до нас у Чернігов, зараз посилав єси стрільця Якушку за бабою Білобочихою, відомою всім зводницею, і прохав, щоб вона твоїй милості добула на ніч Ганну Кусівну, про яку казано твоїй милості, що то найкрасовитіша з дівчат черніговських. Білобочиха те сама нам повідала і свідки на те єсть: нашого полку старшини: обозний і писарь. А скоро після того Ганна Кусівна пропала. З того не малий яко би суспект виникає на поступки твоєї милости.

— Не годиться тобі таку дурницю мені говорити, такі незвичайні речі, не мені таке слухати!—аж кинувся з гніва воївода.—Тобі дурна баба наплескала, а ти з дурощів своїх хохлацьких смієш мені те в вічі казати! Білобочиха твоя як собака бреше, а ти її брех за вітром розносиш, та ще й мені насмілюєшся говорити, забуваючи, що я старший і шановніший за тебе вдесятеро! Я царський воївода, а ви всі козаки мужики й мужичі сини!

— Вибачай, пане воїводо,—сказав Борковський,—тільки про те, що повідала Білобочиха при свідках, пошлеться в Приказ, та може й ще дещо про твою милость.

По тому слову не прощаючися вже зо схвильованим воїводою, пішов од його Борковський. Вернувшися додому, він сказав полковниці:

— Пропавша Кусівна—то бачу я—воїводське діло, прокляте то діло!

Через день прийшов до Борковського чернігівський війт з бурмистром та з двома лавниками (членами магістрату). Вони принесли до Борковського супліку до царя, а в їй писали що виробляв воїівода Чоглоков і просили, щоб його з Чернігова взято. У цій жалобі обвинувачувано Чоглокова за всі ті вчинки, що полковниця росказувала чоловікові, як він вернувся з походу. Борковський покликав полкового писаря, звелів читати супліку при собі і при війті з товаришами, а як писарь дочитався до того, що воїводські люде підмовляли жінок і дівок на сороміцьке діло для воїводи, Борковський припинив читання й сказав:

— Припиши отут: Черніговська міщанка Білобочиха перед полковником і полковою старшиною повідала, іж воїівода, покликавши її до себе, казав їй підмовити на блудне з ним діло козачку Ганну Кусівну, що вступила перед сим у малженський союз із козаком Молявкою Многопіняжним, которая Ганна потім, по одшествії мужа свого в поход з иншими козаками, без вісти пропала, а як же вернулися з походу козаки, оний воїівода повідав полковникові черніговському Дунин-Борковському, яко би оная Ганна вступила в нове малженство з його воїводським чоловіком і нині мешкає з оним своїм новим мужем у його воїводській підмосковній вотчині, того ради уповательно, що відомий такого беззаконного однятія жони в живого мужа і одданія оної в малженство з иншим чоловіком, воїівода був сам не безучастником такового діла.—Та ще припиши тут, що супліка подається не від самого міщанства, а й од чернігівського козацтва. Усе як треба ском-

понуй і мені подай, щоб одіслати до ясновельможного.

Молявка-Многопіняжний, одбувши похід, прибув у свій Чернігів, щоб, за який тиждень спакувавшися, їхати з матіррю й з молодою жінкою в Сосницю. І не списати, як страшенно зраділа стара Молявчиха, як, зустрівши сина й обцілувавши його, довідалась, що він за такий короткий час з простого рядовика дослужився до хоружого, а тоді й до сотника, та це й так, що має право посилати листи просто до самого гетьмана. Тільки спитався він про жінку, мати зараз росказала йому про страшну подію. Почувши те, Молявка зблід як крейда і прикипів до місця. Мати, розважаючи сина, казала:

— Синку! не журись! Я тобі скажу: необачно ми зробили, що засватали з сеї сем'ї дівчину. Досвідчилась я, що непевні то люде. Звісно, перше, як нам було знати, що воно таке, а опісля стало видко, що люде недобрі погана сем'я. Та й молода—Бог зна що! Тут щось та не гаразд. Як таки так, як вони кажуть: пропала і хто її зна де й куди поділась. А тут Кусиха наплела на мене таке, що й казати ніяково. І відьма я, і чарівниця, і лукава я, і злюча... такого наплела, такого на мене понабріхувала, що не сподівалась я ніколи дожити до такої ганьби.

Стара почала ридати. Тоді вже син почав її розважати але материни слова зглибока заняли йому душу і відразу одвернули його від жінки і зродили злобу до Кусів, що здавались йому винними через те вже, що мати його на їх жаліється, плачучи. Але така відміна тільки ще зародилася в йому і він не то иншим посоромився б виявити її, але щиро

хотів би й сам не помічати, що вона в йому родиться. Молявчиха радила йому зовсім не ходити до Кусів і казала, що боїться, щоб там його не причарували. Син одначе сього разу не послухався такої ради і пішов до тестя й тещі.

З того страшного дня, як зникла їх єдина дочка, Куси не перестаючи тяжко журилися і так змарніли за журбою що Молявка насилу міг пізнати тих, що тільки три місяці не бачив. Обоє стріли його ласкаво але тяжко ридаючи. Заплакав з ними й зять Але Кусиха зараз же почала докоряти Молявчиху, хоча раз-у раз усе прохала в зятя вибачення що так говорить про його матір. А про те палка й горда, але дуже добра серцем Кусиха казала, що вона ладна й помиритися.

— Зганьбила,—казала Кусиха,—всю нашу сем'ю, повигадувала про нас чорт-зна-що таке, аби добрих людей од нас одвернути І хто її зна, чого вона так на нас визвірилась. Нічого, далебі нічого ми їй не вдіяли, ми до неї з щирого серця як до родички нашої, а вона на нас як лютий ворог. І тепер ми на неї нічого, Бог з нею, нехай Господь її судить. А ми нічого, таки нічогісінько!

Слухаючи таке, Молявка не знав що йому й одказати, але Кус допоміг йому. Він устав, пішов до дверей і сказав:

— А йди, зятю, сюди, я тобі щось скажу.

Молявка вийшов удвох із ним у сіни. Кус сказав йому:

— Ти, зятю, на се не потурай! Поколотились проміж себе жінки, а тут де взялись цокотухи збоку та й стали їх підцьковувати. Постривай, любий зятеньку, все переробиться й зміниться. Аби тільки Ганна знайшлась, то

ми б гуртом узялись і зараз старих бабів на згоду привели. Ох! та де тиєї Ганни взяти!

І Кус гірко заплакав.

Зворушившися з плачу батька й матері, Молявка обіцявся з усієї сили шукати Ганну, упевняв, що він і в пекло йти ладен, аби тільки її визволити з лиха й вернути. На прикінці сказав, що піде зараз до полковника спитати ради, куди йому кинутися.

Прийшов Молявка - Многопіняжний до свого полковника.

Борковський звичайно поводився з своїми підвладними згорда по начальницькому, робив так саме досі й з Молявкою, але сього разу стрів його всміхаючися, поздоровляв із сотництвом, казав, що, зостаючися й далі в Чернігівському полку, він завсігди може рахувати на свого полковника, як на щирого протектора й добродія Потому Борковський росказав йому, що чув од воїводи про шлюб Молявчиної жінки з воїводським чоловіком. Молявка зблід і затрусився. Борковський почав його розважати так саме, як і мати, доводив, що хоч тут і був підступ од воїводи, але так би не сталося, коли б молода Молявчиха сама тому не спріяла і на те не пристала, а то як би ж вона опинилася десь під Москвою й повінчалася з иншим. Полковник радив і Молявці зректися такої жінки, бо вона зламала йому вірність, та й пошукати иншого подружжя.

— Моя рада, серце козаче,—сказав полковник,—пійти до воїводи та взяти від його випис про те, що, казав він, до його прислано від попа того, що вінчав твою жінку, та з сим виписом іти до преосвященного Лазаря: нехай він, бачучи, що жінка твоя порвала

малженський союз, дозволить і тобі яко вільному і вцале від того союзу свободному з иншою дружиною закон прийняти. Архиєпископ повинен тобі то на письмі дати. Ти молодець голінний і велце розумний: піднесешся високо. Я се бачу. Бо я старий птах — наскрізь тебе, як і кожного чоловіка, угляжу. Кусова дочка невелика пташина, а за тебе тепер хоч яка панночка заміж пійде. Та от, прикладом сказати: у моєї жінки єсть небогасестрініця. Багато вже до неї молодят залицялося, вона всіми гордувала і гарбуза їм підносила. А тобою і та не погребувала б. Се я тобі так тільки, на приклад кажу; таких панночок чимало знайдеться в сем'ях у наших значних товаришів А то все не рівня якимсь Кусам. Бо ти, серце козаче, тепер уже не рядовик, а сотник, наш брат значний товариш, так тобі вже слід з нашим братом, а не з простими рядовиками ріднитися.

Молявка-Многопіняжний одразу підбадьорився від таких слів і дякував полковникові за добру батьківську раду.

Вернувшися до матері, він росказав їй про все, що чув од полковника.

— А що! — сказала Молявчиха. — Говорила я тобі: щось не гаразд, непевні вони всі, і необачне було твоє оженіння. Так воно й є, як я казала. Не без власної вини її було те що вона зникла. А що, чи не правда моя? Тепер сам бачиш і розважиш: уже ж не без її згоди повінчано її з кимсь иншим. І полковник, бач, теж говорить. Полковник тобі добра хоче. Що він тобі натякнув про якусь свою сестріницю, так се, щоб ти догадався та посватав. Цур їй, тій Кусівні, — нехай її ті люблють, що в болоті трублють. Іди, синку,

швидче до воіводи та попрохай у його той випис, що полковник тобі казав про його, а там чвалай до владики, щоб тобі дозволив оженитися з иншою. І справді, синку ти вже не аби який рядовик, а сотник, дякувати Богові, з панством урівні, так тепер тобі вже не з простими черняками, а з родовитими знаться і приятелювати годиться. . Ти ж молодий та хороший, мій синочку любий! Авжеж після всього оце, хоч би Кусівна й повернулась до тебе, хиба ж би ти її прийняв за жінку з під якогось там чорт-батька зна московського холопа. Таку паскуду й скипкою взяти гидко!

Молявка-Многопіняжний прихилився до материної мови. Довідавшись, що його жінка належить иншому, — чи з власної її волі то сталося, чи ні,—однаково вона вже йому стала нелюба, та й думка породичатися з панами, з самим навіть Борковським, що поперед сього уявлявся йому так пишно-високо, що й не доступишся до його, надія взяти за жінкою маєтности, запанувати, побачити до себе від своїх колишніх товаришів-рядовиків ту покірну шанобу, що звичайно бувала до врядових та значних людей, — дуже вже все це принадне було тому, що й попереду раз-у-раз думав про те, як би йому піднестися вище. Він пішов до свого зятя, до сотника Булавки. Той, довідавшися про те, що Кусівна пішла заміж, та про загадкову мову полковникову, страшенно зрадів. Булавка у всьому тому добачив, що й собі самому можно якоїсь користи запобігти: через свого швагра і він міг посвоїтися з полковником. Булавка підганяв швагра швидче йти до воіводи, радив йому, благав його, не зачіпати воіводу нічим у цій

делікатній справі, не дратувати його, не виявляти перед їм ніякого суму про втрачену жінку, а шанобливо попрохати в його випис та й подякувати, а тоді з виписом іти до архиєпископа.

Молявка пішов до воїводи.

Слуги воїводські не хотіли його пускати, але Молявка звелів їм сказати воїводі, що прийшов до його сосницький сотник і треба йому поговорити з воїводою про дуже важну справу.

Воївода вийшов та, побачивши Молявку, пізнав його й сердито сказав:

— А чого це ти назвав себе сотником? Я тебе знаю, ти простий козак, а не сотник. Чого тобі треба? Мужик та нахабний, незвичайний!

— Вашець прошу,—відказав Молявка,—за поход під Чигирин мене піднесено спершу хоружим сотенним, а потім сотником і сам ясновельможний наставив мене в Сосницю.

— Ну, то й будь собі сотником,—сказав воївода, позираючи на його ще й досі сердито, бо думав, що він прийшов за-для прикрих розмов про жінку свою.—Ну, то яке ж у тебе діло до мене пане сотнику?

— Рач твоя милость,—сказав Молявка, шанобливо поклонившись воїводі,—дати мені випис про те, що, як мені повідав пан полковник, моя жінка, в непритомності моїй, повінчалася з якимсь чоловіком. Щоб я, маючи таке свідоцтво і відаючи, що жінка моя, будучи зо мною повінчана в законнім малженстві, розірвала закон, і сам би мав право оженитися з иншою.

Бачучи, що Молявка не з докорами приступає, а дуже шанобливо просить, Чоглоков

почав говорити инакше, зласкавився і сказав добродушно:

— Це, братіку, можно. За для приятеля все можно. Дам я тобі випис од попа про те, що жінка твоя охотою повінчалася з моїм чоловіком. Тільки я тобі, приятелю, скажу: то неправда, що вона твоя шлюбна жінка повінчана. Еге, приятелю, це ти помиляєшся. Не жінка вона тобі була. Незаконно дозволив архиєпископ тебе з нею в Петрівку повінчати. Це вона й сама знала і через те, як ти поїхав, зазналася з моїм чоловіком. Вони обоє просили мене,—я й звелів їм їхати в мою вотчину і там повінчати їх попові дозволив. Ось тобі випис. Читай, коли вмієш читати.

Він виніс і дав йому папір. Молявка мовчки прочитав його.

— От бачиш,—казав далі воївода,—що твоя жінка зробила. Сам винен, що в незаконний час вигадав вінчатись. А про те—нема чого тобі журитись по їй. Коли вона зараз після вінчання, зоставшися без тебе, не схотіла дожидати тебе, а злигалася з иншим, то й цур їй! Ти сотник! пошукай собі иншої кращої— і роду кращого і значнішої. Хай Бог помага на все добре!

Молявка нічого не сказав, поклонився воїводі низько і вийшов з виписом. Йому спало на думку таке: мабуть Ганна ще попереду злигалася з тим холопом та тільки щоб покрити те й хотіла піти заміж за иншого; а як Молявка пішов у похід, вони змовилися та й утекли, а тоді в чужому краї й повінчалися.

Архиєпископ Лазарь Баранович, старий чоловік років шестидесяти, хворий на гостець, хоч і жалівся раз-у-раз на свої хвороби, а про те був надзвичайно діяльний і в писан-

нях, і в порядкуванні епархією і всім приступний. Переселившися року 1672-го до Чернігова з Новгороду-Сіверського, Лазарь осеӆивсь у Борисоглібському манастирі, що сам же він завів чи відновив у самому ósередкові города, недалеко од старовинної церкви св. Спаса. Що-дня в його був призначений час, коли він приймав тих, що до його приходили за ділом. Молявка-Многопіняжний утрапив до його сáме тоді, як у архиепископа випадком не було нікого,—келейник упустив його. Владика в чорній рясі та в каптурі сидів за столом, а на столі лежала купа писаного паперу. Молявка-Многопіняжний поклонився йому до землі, а Лазарь, уставши, благословив його і втупивши в його свої старечі, але ще не погаслі очі, наготувався його слухати. Стоючи перед архиепископом, Молявка-Мнопіняжний росказав докладно, як зникла жінка його і повінчалася з иншим при живому першому чоловікові. Росказуючи, він натякнув, що тут було не без воїводи. Лазарь, вислухавши уважно, сказав:

— Чоловіче! утікай од клевети· Страшне те чудовище, триглавне і многоязичне і на кійждом язиці клюв острий, пронзающий, як у птаха драпежного і тим клювом довбе душу і того ради од клюва такового клеветою нарицається.

Але як Молявка-Могопіняжний сказав, що воївода говорив зневажно про архиепископа і все казав, що архиепископ зробив незаконно, дозволивши вінчання в Петрівку, Лазарь промовив:

— Хиба ж то його діло до цього мішатися? Його діло го́род будувати та царських ратних людей годувати й одягати. Набивав би вже

собі кишеню від годування ратних людей, як вони, воїводи, звичайно звикли робити, а коли можно й коли не можно вінчати, до того б не встрявали, бо то рішати належить нам, а не їм. Не мають права світські люде до наших справ мішатися, бо як у нас мовиться: коли не піп, то і в ризи не микайся! Архиреєве суть божих тайн толкователі, і аще світський зважиться в духовну справу самовольно втручатися, то не точію од нашого смиренія будеть неблагословен, але й од самого Бога осужденіє приіметь.

Молявка-Многопіняжний показав владиці випис од попа про шлюб його жінки з иншим і прохав видати йому дозвіл одружитися вдруге. Владика, проглянувши випис, сказав:

— Печать церковна є. Так. У свідоцтві повінчана називається Анна Филипова доч Кус, а я знаю, що та Ганна Кусівна з тобою повінчана була. Ergo—од живого мужа вдруге заміж пішла. У Євангелії Господь забороняє мужові од жони одлучатися словесе разві прелюбодійного, а прелюбодійство жони твоєї явно єсть. Імаші й ти право вступити в инший шлюб, аще пожелаєши. Лучше бо женитися неже разжизатися. Єси воїн, а не інок, дівства обітницю подавший, серед світу живеш і трудно тобі чистоту заховати, поневже к тому і млад єси. Повелимо тобі дати з нашої консисторії свідоцтво на повторний шлюб, а сей випис нам зостав: поставимо, аще потребно буде, жону твою перед судом церковним.

Через кільки день Молявка-Многопіняжний одібрав з консисторії свідоцтво на повторний шлюб і показав його матері й Булавці. Обоє страшенно зраділи. Булавка згодив-

ся піти старостою до батька й матері небоги пані Борковської.

Спакувались Молявки і за тиждень рушили в Сосницю. Випровожали їх Булавка з жінкою. Кусів Молявка-Многопіняжний більше не бачив та й не думав, що треба їх бачити... Як по правді, то ніколи він не кохав Ганни щиро, а хотів женитися з нею так собі—от як жениться більшість людей, та ще й за красу її дуже вподобав. А тепер він сотник, а Ганна — проста козачка; та й не могла вона,—так йому здавалося,—бути невинною за свій незаконний шлюб з воїводським холопом...

XII.

Приїхавши новий сосницький сотник, оселився в тому будинкові, де жив попередній сотник, що поїхав у подаровану йому маєтність. Поперед усього Молявка-Многопіняжний з'їздив у рангову сотницьку маєтність і показав себе тамтешньому поспільству яко нового пана сотника. Вернувшися до Сосниці, заходився будувати будинок за для дожиданого туди Дорошенка на просторому місці, одділеному на те з гетьманського наказу, одібрав через присланого від гетьмана канцеляриста гроші, наймав теслярів, столярів, малярів, критників та всяких майстрів, доглядав за їх роботою, а для дочасного життя Дорошенкові наняв двір близенько того двору, де сам жив. Ще Дорошенків будинок і гетьто був не дороблений, а Дорошенко 1-го грудня (ноября) приїхав — спершу, одначе, без сем'ї.

Колишнього чигиринського гетьмана зустрів сотник, писарь — низенький, тонкий, з птичим носом та хоружий—товстолиций, опасистий чоловік з завсігди трохи роззявленим ротом. Сотенна старшина, зустрівши Дорошенка за містом, ішла без шапок побік його коляси. Сосничане — міщане, козаки й посполиті—збігалися дивитись на колишнього гетьмана, що ще недавно своїм ім'ям завдавав страху всій лівобічній Україні, що раз-у-раз дожидалася його нападу з бусурменською потугою.

Привезено Дорошенка в призначену йому оселю. Дорошенко, пізнавши в сотникові Молявку, приязно брав його за руку, радів, що настановили до його сотником знайомого чоловіка. Та тоді ж спало йому на думку, що цього ввічливого, догодливого з погляду сотника приставлено, щоб доглядати за їм.

Дорошенко оселився в призначеному йому будинкові, де було дві половині: в одній пекарня й хижа, в другій, противній через сіни,—дві просторі світлиці. На третій день після того він поїхав до Самойловича в Батурин. Самойлович приняв колишнього свого супротивника надзвичайно щиро й гостинно: кільки день уряд бенкетували, пили, веселились, слухали музику, що завів у себе гетьман, дивились на фейверки, їздили вкупі полювати. Хотівши виявиту свою вірність цареві, Дорошенко росказував гетьманові всякі свої думки й поради що до оборони від турецького нападу, бо тоді його сподівалися; гетьман, пишучи про це до московського уряду, впевняв, що Дорошенко поводиться, як годиться вірному царському підданцеві.

Вернувшися Дорошенко від гетьмана, жив у призначеному йому дворі і що-дня,

тільки він уставав уранці, вже перед їм стояв невсипущий сотник, доповідав про роботу коло нового будинку, питав: чи не треба того, чи сього і виявляв радість, коли міг догодити Дорошенкові. Не раз Дорошенко ходив з ним укупі дивитися на будування. Озираючи велике місце коло будинку, Дорошенко сказав, що хотів би завести там колись сад, і ото вже другого дня сотник заходився садити дерево-садовину. Будовано надзвичайно швидко: грошей давано так щедро, а робітників було так багато, що з початку місяця студня (декабря) будинок, де мав жити сам хазяїн, уже добудовано, поставлено груби і вперше протоплено, а 18-го студня будинок уже й посвячено. У будинкові було чотирі покої, чималих і ясних, убрано їх було просто й чисто, як у звичайній оселі заможного вкраїнського хазяїна: зелені кахольні груби, побілені крейдою з молоком стіни, лави з полавочниками, столи, заслані килимами, образи на покуті з восковими свічечками перед іми в маленьких свічниках, чотирі ліжка в кімнатах, умивальник висів у сінях над великою мідницею... Обглядаючи будинок на новосіллі вкупі з Молявкою та з духовенством, покликаним посвящати, Дорошенко здавався їм дуже задовольненим, казав, що бажає й віку дожити в цьому куточку, а як зостався на самоті з сотником, запитався його:

— Козаче товáришу! Скажи мені правду щиру. Кликав тебе особисто гетьман, як тебе сюди сотником наставив?

— Кликав,—одказав сотник.

— А що він тобі тоді казав?—питав Дорошенко.—Казав, щоб ти за мною пильно доглядав і назирав і йому про мене звістку давав? Так, серденько?

— От же не так,—одказав Молявка-Многопіняжний.—Казав пан гетьман, щоб я робив для тебе все, що тобі здається потрібним і був би тобі у всім на послузі. Казав, щоб я не доводив до того, щоб сам твоя милость попросив чого для себе, а щоб запобігàв твому хотінню. Казав до того, щоб я, Боже храни, чим твою милость не уразив і не роздражнив. От тобі хрест святий, що се мені гетьман, покликавши до обозу під Воронівкою, росказував. А того, щоб я за твоєю милостю назирав, сього і не треба було мене навчати. Бо не в гнів твоїй милості буде: як би я що побачив од твоєї милости недобре, то й без гетьманської науки учинив би згідно з присягою, котору давалем цареві.

— Добре кажеш, козаче,—одказав Дорошенко. — От же і я хочу жити згідно з присягою, що далем царському величеству перед гетьманом і царьским бояриномъ, і не маю ні з чим ховатись ні від тебе, ні від пана гетьмана. Тепер, як царське величество мене прийняв і я зрікся навіки свого гетьманства, то вже їй Богу не хочу нічого, аби тільки жити приватно без клопіт. Далебі, не жалію того нещасливого уряду гетьманського. Нічим добрим його спом'янути. Дякувати Богові, що ся вага з моїх плечей спала. От у сьому куточку віку доживатиму тихо і смирно, нічого не відаючи, ні про що не дбаючи, що там на сьому многомятежному світі діятися буде. Відкрились мої сліпі очі, побачив я, що як ми тут добиваємось на світі, всі великощі світовії—усе порох і сміття. Подарував мені пан гетьман маєток, по весні поїду туди, буду порядкувати, хазяйнувати, а тут у дворі сад, бачиш, завожу: може Бог доведе і плоду

з його покуштувати. Про те тільки думаю, щоб матері моїй і родичам зоставлена в Чигирині худоба не пропала, як війна там почнеться.

— Коли, не дай Боже, те станеться,—сказав Молявка,—пан гетьман нагородить твою милость і всіх родичів твоєї милости совито на сім боці.

— Пан гетьман так і обіцяв,—сказав Дорошенко.—Я йому вірю, бо в його серце дуже добре, дай, Боже, йому здоров'я!

На Різдво приїхала семь'я Дорошенкова. З ними приїхали слуги, привезли підводами двадцятьма всякий припас та хатню худобу Дорошенкову. Тоді одну світлицю в новому будинкові зоставлено було про гостей, а в инших порозміщувалася вся сем'я; у Дорошенка були тоді жінка, мала дочка, мати й брат Андрій. У Петра Дорошенка з жінкою зараз же почалися звичайні суперечки. Молявці-Многопіняжному, що раз-у раз, як і попереду, одвідував Дорошенка та всяким способом услуговував йому й догожав, траплялося бачити страшенні колотнечі в незлагідного подружжя, а Дорошенко, знавши від самого Молявки про його нещасливу семйову пригоду, казав йому:

— Не журися, пане сотнику, що в тебе жінку віднято. Буває з жінкою справжнє пекло, от як і мені. Ожениться чоловікові буває діло добре, тільки рідко щастить. З тобою може сталось би таке ж, як і зо мною. А коли тебе жінка покинула, то й дякуй за се Богові.

Молявка-Многопіняжний сказав Дорошенкові, що самому скучно жити, то він може вдруге ожениться. Дорошенко на те:

— А не дай тобі, Господи! Нащо тобі та жінка здалася,—камінь за плечима!

На Водохрещі року 1677-го приїхав до Дорошенка тесть його Яненко: він заїхав по дорозі з Чигирина в Нові Млини,—там гетьман показав йому мешкання і в околиці цього містечка подарував йому маєток. З цього приводу Дорошенко поставив пишний обід. Звичайно, закликано й сотника. Бачивши Яненко, що зять його до сотника по приятельському, і собі так саме став до його. А в Молявки-Многопіняжного вже ворушилася лукава думка: кортіло йому заробити ласки в гетьмана своїм умілим доглядом за Дорошенком; дуже хотілось йому, щоб хтось, або сам Петро Дорошенко, або хто з його родичів, переселених на лівий бік Дніпра, якось пробовкнувся, а він би подав про те до гетьмана. Його замірові допоміг необережно Петрів Дорошенків брат—Андрій.

Зговорилися за обідом про Юраська Хмельницького, бо тоді про його скрізь по Вкраїні чутка йшла. Петро Дорошенко сказав:

— Я його знаю давно, як йому був тільки сімнадцятий год і настановили його гетьманом. О, сміху було не малого з того гетьманства! Я тоді прилуцьким полковником був. Боярин Василь Борисович Шереметев, бувши в Київі, на всю громаду промовив: этому гетьманишкѣ только бы гусей пасти, а не гетьманувати! Ми всі, скільки нас було там, трохи не луснули з реготу.

— За таку ущипливу примовку на нашого гетьмана боярин Василь Борисович достойно сидить уже двадцятий год у тяжкій неволі,— сказав Андрій Дорошенко. — От то ж йому Бог заплатив! Глядіть же, щоб Юрасько те-

пер не показав, що прийшов йому час не гусей пасти, а москалів бити! Як би він москалям і козакам лівобережним не задав прочухана! Ось побачите. Сила турецька велика; і москалеві з нею не справитись! До Юраська ввесь люд сипне́, не тільки з того боку, а навіть і з сього, тільки почує, що за турецькою поміччу йде батьківщину свою відбірати.

Злобно радіючи слухав те Молявка-Многопіняжний і хотів, щоб ще й Петро Дорошенко так саме відказав на братови слова; але Петро Дорошенко, гостро глянувши на брата, що роспустив язика добре випивши вина, сказав:

— Андрію! Не подобно таке верзти! Ми вже свою справу покінчали, все втеряли. Прохалисьмо в царя ласки і притулку і одібралисьмо. Маємо до кінця нашого віку дякувати сердечне великому государеві за милость, а не хвалити царських злочинців.

— Я, брате Петре, їх не хвалю, — відказав схаменувшися Андрій.—Я кажу тільки яке нещастя нам трапитися може, а того я не жадаю, щоб воно сталось, не дай, Боже!

Після цієї розмови Молявка Многопіняжний, вернувся додому, нашкрябав донос до гетьмана, а в йому списав, що́ говорив Андрій Дорошенко на обіді в колишнього гетьмана, але не збрехав пишучи і приписав, що Петро Дорошенко спинив свого брата і покартав його за непристойні слова.

Донос цей прийшов не зовсім до речі за-для Молявки-Многопіняжного, хоч і наробив шкоди Петрові Дорошенкові.

Через кілька день після того поїхав Андрій Дорошенко в Батурин до гетьмана з дуже важною справою, такою, що в їй міг

догодити Самойловичеві. Тоді саме відбувався суд над стародубським полковником Рославцем та ніжинським протопопом Адамовичем. Ці панове дали донос на гетьмана в Москву, але їх одіслано до гетьмана на військовий суд. Скинутий чигиринський гетьман посилав свого брата Андрія з доказами важними і користними Самойловичеві. Андрій приїхав до Батурина зараз після того, як гетьман одібрав доноса від Молявки-Многопіняжного. Бачив Самойлович з діла прихильність до себе Дорошенків, приняв Андрія дуже привітно і просто спитав його: нащо він казав таке, що його казати не годиться, на обіді в свого брата Петра про силу Юраськову Хмельницького, що його мов би то Москва не подужає? Хоч Самойлович і не сказав, звідки він те знає але Андрієві легко було догадатися, що донос на його дав сосницький сотник. Андрій Дорошенко відразу признався у всьому, вибачався тим, що був тоді випивши, і присягався, що вже буде обережніший. Самойлович поняв віри його щирості, та й справу цю Андрій росказав зовсім так, як було написано в Молявки-Многопіняжного. Самойлович злегка тільки покартав за те Андрія, але з обережности написав про це до Москви. У Москві ж, у „Малороссійському Приказі“ так зміркували: не помічено, що Петро Дорошенко щось негоже робив, але в його в господі говоряться непристойні речі і мабуть, як Петра Дорошенка забрати з України, то спокійніше буде. На Андрія Дорошенка мало зважили, а надто, що слова ті сказано було „на підпитку“ так Самойлович писав. Усе окошилось на Петрі, дарма що Петро ніяк не хвалив братових слів. З Москви послано Са-

мойловичеві указ прислати Петра Дорошенка в Москву „для совѣта о воинскихъ дѣлахъ“. Самойлович на це одписав у Приказ, що Петрові Дорошенкові царським ім'ям обіцяно було, що житиме він на Вкраїні, і живе він тихо: не треба так скоро викликати його з дому, щоб не було якого заколоту серед народу. Одписавши так, Самойлович думав, що тепер уже більше не вимагатимуть присилати Дорошенка до Москви.

Вернувшися Андрій Дорошенко з Батурина в Сосницю, росказав братові Петрові, що гетьман уже знає про те, що казано в їх за обідом про похід Хмельниченка з турецькими потугами. Обидва брати тоді побачили, що доноса дав сосницький сотник, і наважились обминати цього чоловіка.

Але ні поговорити з Молявкою, ні навіть натякнути йому, що Дорошенки знають його вчинок, Петрові не пощастило. Молявка-Многопіняжний, листовно попрохавши в гетьмана дозволу, поїхав до Бутримів, де Булавка тим часом уже висватав йому молоду. Замість себе покинув наказним хоружого. Минув січень. У другій половині лютого прийшла масниця. Гетьман Самойлович запросив до себе Петра Дорошенка. Поїхав до його Петро, пробув у його всю масницю; вкупі бенкетували, веселились, їздили з хортами на полювання. Гетьман не сказав Дорошенкові й слова про те, що вже приїздив царський посланець вимагати, щоб його вислано в Москву: гетьман думав, що московський уряд уже задовольнився з того, що йому написано, що все вже скінчилося, — через те не хотів турбувати свого гостя.

У понеділок на першому тижні великого посту Петро Дорошенко виїхав з Батурина в свою Сосницю, ніякого лиха не сподіваючись. Але другого дня приїхав до Батурина новий царський посланець, вимагаючи Петра Дорошенка до Москви. Не було чого робити Самойловичеві, доводилось слухатися, а надто, що йому обіцяно згодом, як забажає гетьман, одпустити Дорошенка. Послав Самойлович до Дорошенка генерального суддю Домонтовича з листом, таке пишучи:

— Пане Петре! Їдь без жодного сумнительства до Москви. Тебе за тим тільки кличуть, щоб бачити царські очі і хочуть тебе роспитати про справи турецькі й татарські.

Мов грім ударив над Дорошенком,—так його вразила та несподіванка. Українцеві в той час їхати покликаному до Москви було щось зловісне, а надто Дорошенкові, бо він, корючися цареві, уперто вимагав, щоб йому дано обіцянку зоставити його в рідному краї. І він гірко промовив:

— Хоч би й на смерть кому велено було йти, то й тому б попереду дали знати. Хай Бог звидить панові гетьманові, що не сповістив мене заздалегідь.

Не довго він лагодився, хоч Самойлович, посилаючи за ним Домонтовича, і не казав, щоб поспішатись. 8 березіля 1677-го року виїхав він навіки з любої України. Тяжкими слізьми плакала його стара мати й мала дочка, плакав і брат Андрій, але жінка Петрова була байдужна і, випроводивши чоловіка, не посоромилась сказати:

— Слава тобі, Господи! Повезли від мене мого нелюба.

Через тиждень після того, як поїхав Дорошенко, вернувся до Сосниці Молявка з молодою жінкою.

XIII.

Новий тесть Молявчин Бутрим був колись полковим осавулою при чернігівському полковникові Небабі, ще за Богдана Хмельницького; але, пробувши осавулою років зô три, став військовим товаришем і, одібравши маєтність у чернігівському полку, клопотавсь тільки про те, щоб яко мога більше придбати добра. Добре було йому, що полк чернігівський був з тих, що менше зазнавав пустóшення в ті невпокійні часи. За двадцять років Бутрим добре таки вже забагатів, займаючи займанщини,— тоді цим звичайно багатились українські земельні власники. З свого села, що справді йому належить, пан посилає було своїх підданих, сем'ю або й дві, сідати хутором або слободôю, тоді займає собі до цього хутора лісу, сіножаті, лук, поля скільки схоче і скільки буде змога заняти; иноді, зустрівши тут козакá, що ще поперед його оселився, підпоїть його та й видурить у його поле за дешеву ціну; а як що помітить, що чоловік то не зубатий, то й так одніме і до своєї землі привластить. Так заводились нові селища. Ото ж і Бутрим ширився таким способом, і на всі свої хутори добув полковницькі листи, затверджені в гетьманській канцелярії. Бутрим жив ладнаючи з усіма чернігівськими полковниками, дарма, що вони часто перемінялись, і новий полковник звичайно був ворогом скинутому. Бутрим з усі-

ма однаково ладнав і приятелював. Та найкраще жив він з Дуниним-Борковським, бо Дунина-Борковського жінка була рідною сестрою Бутримовій жінці. Було в Бутрима чотирі дочки: з їх дві вже пішли заміж, третя йшла тепер за сосницького сотника. Про Бутрима сусіди думали що він дуже мудрий у житейських справах, та й сам він це думав і любив людям ради давати. Як приїхав до його Молявка женихом доччиним, Бутрим натурчав йому голову, що його становище надзвичайне, дивне і всім завидне. Так швидко з рядовика став він сотником, та й яким іще!— Не таким, що козаки вибрали, а таким, що сам гетьман його настановив і приручив йому важну царську справу—доглядати за Дорошенком. Знатимуть про його і в Москві. Та й почав Бутрим міркувати: от би добре було, коли б Дорошенко сказав щось недобре про Москву,—це ж могло статися; тоді б сотник, довідавшися, сповістив би гетьмана, а гетьман до Москви,—високо б тоді піднявся Молявка. Зять не втерпів та й росказав тестеві, що вже так саме й сталося, як хотів тесть, а Бутрим дуже похвалив Молявку за його вчинок, радив, одначе, поки що нікому не казати про цю справу, але пророкував, що з цього буде багато добра сосницькому сотникові. Молявчиха страшенно була рада, що син її бере жінку в такій панській сем'ї, в таких багатих та значних людей. Це, каже, не якісь там Куси! А згадавши Кусів, звичайно хрестилась і дякувала Богові, що він визволив її сина від їх. Дуже щиро силкувалась тоді стара Молявчиха заприятелювати з панею Бутримовою, але та хоч і була з нею привітна, та разом з тим показувала, що

вона—вищого коліна і поводилася з Молявчихою згорда. Тоді на Вкраїні була така поведінка, що як хто забагатіє, то вже згорда поглядає на всякого, хто бідніший за його та гірше живе. Жінки виявляли це ще дужче, ніж мужчини.

Бучне справили весілля в пана Молявки-Многопіняжного з панною Бутримівною, справили як прадідівський звичай велів—зо старостами, дру́жками, боярами, з усім весільним порядком—так, як тепер по селах справляють весілля, а тоді справляли і по найзначніших панських домах. Весільні люде були з родичів сусідніх значних товаришів, що поз'їздилися до Бутримів на їх запросини. У панському дворі не можно було всім поміститися,—через те на якийсь час кількох посполитих підданих примушено перейти до сусідів, а в їх хатах поселилися гости. А про те всі піддані були на панському святі: на панському дворі поставляно було столи і за їми шанували народ горілкою й свининою. Гуляли аж три дні і за цей час багато поїдено годованих кабанів, баранів, курей, гусей, индичок, з ранку й до вечора різала музика, і в господі, і в дворі тупотіли танцівники, а вночі на втіху гостям і народові палено кольористі огні. Як минуло п'ять день,—почали роз'їздитися гости, тільки найближчі родичі, що були в весільній справі, ті зоставалися, аж поки поїде молода. Батько й мати впакували „скриньку" молодої, а та скринька то шість великих скринь з посагом: там були жіночі вбори, сукні, кунтуші, плахти, кожушки, сорочки, пошивки, ковдри, завіси, накриття, намиста, срібний посуд, шкатули з усяким клейнодом,—усе, що тоді звичайно бувало в домашньому багатстві

у значних людей. Усьому тому писався реєстр, бо коли дочка вмірала бездітницею, то посаг вертався її батькам. Бутрим дав дочці й зятеві лист на даровизну—маєток, але той лист так написав, що дочка ставала зовсім хазяйкою своєму маєткові хиба аж тоді, як батько помре; а за свого життя обачний батько таки зоставляв собі спромогу порядкувати доччиним маєтком, та й саму її з чоловіком не випускати з своєї волі.

Прийшов день, що вже треба було молодим їхати. Перед панський рундук під'їхали сани з будкою. Молоді з Молявчихою вийшли зовсім удягнені на дорогу, батько й мати молодої, стоючи з образом, благословили їх в-останнє, а молоді вклонились їм у землю. Тоді які ще були в Бутримів весільні гости, стоючи круг молодих, заспівали жалібної пісні, а в їй співалося про те, як дочка покидала батька й матір, од'їздючи в чужий далекий край. Під тую пісню Молявки посідали в сани та й рушили в дорогу.

Пишно та бучно в'їздив Молявка-Многопіняжний з молодою жінкою в Сосницю. Першу новину він почув, що Петра Дорошенка повезено до Москви. Згадав він пророкування Бутримове та й зрадів: догадався, що все те зроблено через його донос, і тепер його знають у Москві, він догодив цареві і сподівається, що за те будуть до його ласкаві гетьман і московський уряд. Але хоружий, що був замість його наказним, росказав йому иншу, не таку вже гарну новину.

Ось що сталося в Сосниці, поки Молявка їздив женитися. Андрій Дорошенко їздив до гетьмана з доводами проти Рославця й Адамовича удвох із сотенним писарем Куликом.

Цей Кулик з початку вже не вподобав Молявки. Бувши з Андрієм Дорошенком у Батурині, він добре знав, що гетьман приймав Андрія надзвичайно ласкаво. Вернувшися до Сосниці, він пустив між козакй таку думку, що можно було б упрохати гетьмана дозволити вибрати сотника та й вибрати Андрія. А потому незабаром приїхав до Сосниці генеральний суддя Домонтович по Петра Дорошенка і прилюдно казав, що до гетьмана прийшов з Москви лист: на розвагу Дорошенкам сказано гетьманові давати Петровим Дорошенковим братам і родичам уряди в Військові Запорозькому, які гетьман хоче.

Петра Дорошенка повезено. Сотника Молявки-Многопіняжного не було. Писарь, здаючись на генерального судді Домонтовича слова, заходився дужче і під'юдив проти Молявки городового отамана Крука. Народилася в цього отамана дитина, і батько запросив на хрестини чотирьох курінних отаманів з сусідніх сел. Кулик був кумом. На хрестинах, випивши, збалакались гости про свого сотника: усім він не вподобався; з підлеглими людьми поводився непривітно й згорда; помічали, що любив свою кишеню, а найбільше усім був він гидкий через те, що не козаки його вибрали, як то велося з діда-прадіда, а настановлено його згори, не питаючись, чи хочуть, чи не хочуть його підвладні. Кулик вияснив що воно через те тільки так сталося, що в Сосниці мав жити Петро Дорошенко, то спочатку треба було разом і помочі йому, і догляду за їм. А тепер Петра Дорошенка в Сосниці вже нема, — тепер можно прохати гетьмана, щоб дозволив вибрати сотника так, як з діда-прадіда в військові велося: це те-

пер і гетьманові буде до вподоби. Усі згодились. Писарь написав супліку, отамани, що були в Крука, попідписували і обіцяли прихилити до того діла й хоружого. Але хоружий обстоював за Молявку: йому здавалося, що настановлений з гетьманської руки сотник сидить так добре на своєму місці, що схитнеться хиба той, хто заміриться зіпхнути його з того місця. Хоч Кулик і не сказав хоружому всього, що було в Крука, але хоружий сам про все пронюхав. Як Молявка вернувся до Сосниці, хоружий росказав йому, що тут проти його коїться.

Розлютувався Молявка, скипів, а жінота—мати й жінка—обидві разом почали підмовляти його не попускати своїм ворогам. Сотник, не гаючися, звелів покликати до себе отамана городового й сотенного писаря.

Згорда зустрів він покликаних, однією рукою в бік узявшися, другу заклавши за пояс, що їм підперізаний був його кармазиновий жупан; не кивнув головою на їх низький поклін і так на їх грімнув:

— Що се: я вам став негожий? Ви збіраєтесь проміж себе та радитесь: кого собі сотником иншого обрати? Забули єсте мабуть, що не ви мене обірали, а сам ясновельможний гетьман мене над вами настановив без вашого „сирна“? А хиба того не знаєте, що коли проти мене йдете, то все одно, що проти самого гетьмана супиняєтесь? А ви знаєте, що то єсть супинятися проти нашого гетьмана? Петро Рославець не вам рівня, а що з ним сталось! Знаєте ви, скурві сини: маленьку цидулу напишу до ясновельможного, так вас зашлють туди, де й воронні кісток ваших не знайде. Се все ти, Куличе! Твої се хірхулі!

А ти, отамане Круку, як смів ти без мене курінних збірати?

— Пане сотнику!—сказав Крук,—я не збірав. У мене були гости, давні приятелі на хрестинах. Сього ще ніколи не бувало, щоб ми повиннісьмо були твоєї милости запитуватись, чи можно нам до себе гостей кликати, а надто в такій справі, як хрестини. Твоєї милости тут не було. Не зоставляти ж дітей наших нехрещених, дожидаючись поки волить вернутися твоя милость!

— А ви на своїх хрестинах про мене розмовляли, мене судили, як би мене з сотництва звести радилися! Га? Кажи: так? були між вами такі речі? питав сотник.

— Пане сотнику, — сказав городовий отаман,—я твоїй милості одповів і ще скажу: кликав я гостей на хрестини, а що там говорилось, коли пилось та їлось, так ми тоді ж і забулисьмо: підпилі були.

— Ось я гукну хлопців та ростягну вас оттут та киями добре одшмарую!—сказав сотник, де-далі все дужче роспалюючись.—Ви не гадайте і не помишляйте, щоб мене вашою волею з сотництва звести. Я не такий сотник, як инші, що виберете сами та потім і коверзуєте, як хочете. Мене сам ясновельможний гетьман над вами наставив, а все через те, що мене знає і на мене більш полецається, як на всю вашу громаду. Мені гетьман дозволив писати просто до його власних рук, а инші сотники того не сміють, мусють через своїх полковників зсилатися з гетьманом. Тільки я сам на всю Україну, один такий сотник, що до самого гетьмана просто пишу. От і знайте мене! Ти, Куличе, скурвий сине, пся кров,

хлопська юха! Ти, ти всьому привідця, собачий сине!

Він ухопив Кулика за груди та й почав торсати. Своєю дужою рукою він нахилив Кулика так, що той поклонився йому аж у землю і казав:

— Пане вельможний! не гнівися! Твоя в усім воля, тільки я проти милости твоєї ні в чому не прошпетився; певне твоїй милості на мене щось наплетено.

— Знаю я вáс, лукавих синів!—сказав сотник.—І ви ж знайте мене, коли так! Змагатися зо мною у вас мочі не стане. Перш усі ви з вашими жінками й дітьми пропадете, на Сібір пійдете, ніж мене од себе зведетé. За мене гетьмáн, а за гетьманом і сам царь! Куди ж вам, чòрнякам, до менè? Пошліть козаків до курінних, щоб з'їздилися до мене віншувати мене з малженством і везли б мені належитий ралець од себе й од своїх курінів. Чуєте?

— Чуємо, вельможний пане сотнику! — в один голос сказали отаман з писарем.

Під час цієї розмови мати й жінка стояли ззаду, радіючи з величности—перша синової, друга—чоловікової. Стара Молявчиха це якісь півроку поперед сього і здумати б собі не посміла, щоб її син так грімав на урядових людей, писарів та отаманів, а тепер довелось їй радіти, дивитися, як її синові коряться й покірно кланяються писарі й отамани. Бутримівна—та й зростала в такій сем'ї, де їй змалечку казано, що вона піде заміж за значного чоловіка, такого, що матиме право инших гнути й тиснути. То був ідеал людської гідности серед того кòла, де зросла Бутримівна.

Вийшовши від Молявки, писарь Кулик сказав отаманові Крукові:

— Пане куме! Посилай козаків кликати курінних, як росказує пан сотник, а тим часом мерщій запрягаймо коні в санки та чухраймо до Батурина: подамо нашу супліку гетьманові. Що буде, те нехай буде! А я сподіваюсь певне, що станеться по нашому. Поки з'їдуться в Сосницю курінні,—ми тим часом вернемось. Толі з гетьманської волі зберемо раду вибірати сотника.

Того ж дня вони й поїхали з Сосниці.

Тямущий чоловік був писарь Кулик. Чув він попереду, що гетьман Самойлович дуже вірить Мазепі,—ото ж до його просто й подався Кулик з Круком Він подав йому до уваги, що козацька громада дуже ремствує на наставленого від гетьмана сотника Молявку і просить вернути їй давнє право вибірати сотників до своєї вподоби вільними голосами.

Мазепа відказав, що Самойлович і сам уже не дуже задовольнений з цього сотника: докучний він чоловік, заводить клопіт з марними доносами,—он уже Петра Дорошенка через його доноси забрано. Одначе — додав Мазепа—Петрові Дорошенкові в Москві погано не буде, та ще й написано з Москви до гетьмана, щоб був ласкавий до його родичів.

— Дак гетьманові не буде прикро,—сказали Кулик та Крук,—коли ми Андрія Дорошенка виберемо сотником?

Мазепа впевнив їх, що навпаки—гетьман буде з того дуже радий. Узявши від їх супліку, Мазепа пішов з нею до гетьмана. Того ж дня в генеральній канцелярії написано було від гетьмана листа, а листом дозволено сосничанам вибрати собі сотника, як пока-

зують їх права й вольности. Про Молявку-Многопіняжного в тому листі не згадувано зовсім, мов би його в Сосниці й не було. Мазепа сам оддав гетьманський лист суплікантам, а ті негайно поїхали назад.

Тим часом курінні отамани, на заклик розісланих до їх козаків, почали з'їздитися до сотенного города; двоє з їх поспіли вже й пана сотника одвідати й поздоровити і сповістили його про подарунки від своїх курінів і від себе особисто; дарували вони скотину, вуліки бджіл, а від себе отамани попривозили молодим усякі срібні дрібнички. Але вони тільки сповістили про свої дари, а віддати нічого не встигли.

Вернулися з Батурина Крук та Кулик. Зараз городовий отаман закликав попа, війта міського та тих курінних, що вже приїхали до Сосниці. Він оповістив усім, що буде рада з гетьманського наказу. Ударено в дзвін, загули тулумбаси.

Молявка і в голову собі не клав, що городовий отаман та сотенний писарь насмілились їхати з суплікою просто до Батурина; навпаки, Молявка думав, що налякав їх своїм гріманням грізним, то вони, щоб запобігти знову його ласки, поїхали з Сосниці збірати курінних, щоб ті їхали поздоровляти сотника. Зостаючися спокійно в своїй господі, сотник почув несподівано, як задзвонено в дзвони, забито в тулумбаси,—він послав козака довідатися, що то діється.

Вийшов козак з сотницького дому, трохи пройшов улицею та й опинився на майдані перед церквою. Там уже назбіралася юрба людей. На швидку руч змостили якийсь високий поміст; на йому стояли Крук та Кулик,

біля їх курінні отамани й війт; і хоружий, Молявчин приятель і прихильник, стояв з їми та й держав сотенну корогву.

От як це сталось. Крук з Куликом, вертаючися з Батурина, випадком зустріли хоружого,—їхав конем; вони його припинили та й показали гетьманського листа,—він зараз побачив, що справа стоїть зовсім не так, як він думав. Він зрозумів, що Молявка-Многопіняжний зовсім не такий дужий та міцний, як показував себе. Через те хоружий одразу перемінився, не схотів і сповіщати свого колишнього приятеля, яке лихо на його насунуло, а став у всьому слухатися отамана городового й писаря, з їх наказу взяв сотенний прапор й поспішився в раду.

Писарь Кулик, розгорнувши гетьманського листа, читав перед народом:

—„Іоан Самойлович, гетьман обох сторон Дніпра Войська його царського пресвітлого величества запорозького ознаймуєм сим отворчатим листом нашим гетьманським города Сосниці і всій Сосницькій сотні обивателям і всякого уряду людям, іж ставши пред нами очевисто означеного города Сосниці отаман городовий Василь Крук і писарь сотенний Іван Кулик іменем всіх отаманів і козаків і міщан і всього посполъства вишменованого города Сосниці і всеї Сосницької сотні суплікували нам, просячи, аби ми-сьмо дозволили їм по стародавнім їх правам і вольностям войсковим обрати собі вольними голосами по своєму ізлюбленію сотника, на що ми, глядючи на старожитні права і вольности Войська запорозького, їм на таковоє обраніє дозволяєм, варуючи єднак, аби по скончанії такового обранія нам для конечної нашої о том сен-

тенції оний вибор за рукоприкладством їх доставлен бил через його милость вельможного пана полковника черніговського, до которого регименту войськового Сосницькая сотня належить".

Почувши таке, посланий Молявчин козак не вернувся назад, а зостався дивитись, що далі буде.

— Андрій Дорошенко нехай буде сотником!—гукнули отамани, а за їми й козаки.

— Андрій Дорошенко!—загукало міщанство й поспільство багатьма голосами.

Почувши Андрій Дорошенко дзвони й тулумбаси, вийшов з дому, нічого того не знаючи і нічого не сподіваючись; він не став пробиватися крізь натовп, а спинився біля церкви. Побачивши його, козаки юрбою кинулись до його, гукаючи вхопили його, потягли та й поставили на поміст: отамани накривали його своїми шапками, хоружий подав йому корогву, всі гукали: на сирно! на сирно!

Андрій Дорошенко почав був одмагатися, казав, що він не достойний того, але Крук голосно оповістив, що так хоче вся громада, і він не сміє громадському присудові не коритися.

Тоді козак, що Молявка послав, пішов з майдану та й приніс Молявці вість, що вже вибрано нового сотника.

— Як вони сміють!—скрикнув Молявка. За їм зарепетували так саме його мати й жінка.— То своя воля! То ошуканство! — гукав він, — то бунт проти зверхности. Я до гетьмана самого зараз поїду.

Коли це ввійшов Кулик. Молявка сікнувсь був до його з кулаками, скреготів зубами зо злости, але писарь обома руками при-

пинив його і порадив поводитися звичайніше:

— Уже мось-пан не сотник, громада вибрала иншого сотника, Андрія Дорошенка.

— Що мені ваша громада!—репетував Молявка.—Я більший од усієї вашої нікчемної громади. Сам гетьман мене наставив над вами, так сам гетьман, коли схоче, має мене звести, а не ви, шолудиві!

Кулик сказав, що в їх є гетьманський лист, що дозволяє вибрати нового сотника.

— Се лист підбірний, мальований! Сами його зложили,—репетував Молявка.—Гетьман такого листу не підпише. Покажи лист!

— Іди в раду до нового сотника,—він тобі лист покаже,—сказав Кулик.

— Не пійду в вашу мужичу чернячу раду. І вашого задріпаного Андрія Дорошенка знать я не хочу. Більший і сильніший я од усіх вас. Пан гетьман мене наставив з царської волі, а се ж усе одно, що й сам царь мене наставив. Я вас усіх!..

— Нічого ти нам не вдієш!—сказав Кулик.—Лучче тихенько та любенько покорись громаді, зречись сотницьких маєтків, поклонись новому сотникові, а потім війся собі туди, відкіля взявся, або куди схочеш, туди од нас і дівайся!

— Чорти б нехай задрали вашого обраного сотника і всіх вас!—репетував Молявка.—Поїду до самого гетьмана. Ви в мене знатимете, бунтовники!..

— Нічого твоїй милости їхати до гетьмана, бо лист гетьманський явне указує гетьманську волю над нами у сій справі. А лист той у нас.

— Подай мені сюди сей лист! Коли сам своїми очима побачу, що ясновельможний мене

скинув, тоді й покорюсь,—сказав нарешті сотник, схаменувшися.

— Добре, коли не хочеш іти до нас у раду, то ми тобі сюди принесемо лист, тільки не я сам принесу, бо ти ще вирвеш лист та зопсуєш його, а свідків не буде. А ми прийдемо до тебе громадою.

Сказавши те Кулик вийшов. Молявка й сем'я його турбувались, не знаючи, що чинити. Мати ламала собі руки та взялася до звичайних своїх жалів на долю, що все життя з неї та з сина її знущається: ні в чому їм не щастить, поманила їх доля великим добром, а тепер ось усе за вітром пішло. Жінка радила чоловікові їхати до чернігівського полковника та прохати, щоб він оступився за своїх родичів у гетьмана. Молявка бігав туди й сюди по хаті, хапався обома руками за голову та знизував плечима, аж корчився. Страшенно стурбований, не знав щò почати, до чого братися.

Увійшли Кулик, Крук та Андрій Дорошенко.

— Доброго здоров'я ласкавому панові добродієві!— сказав Андрій Дорошенко.

Так саме привітав і Крук.

— Ще не віншувалем твою милость на законному малженстві, — сказав Андрій Дорошенко.—Пошли, Боже, твоїй милості доброго здоров'я і во всім щасливого повоження на многая літа! Твоїй милості нехай відомо те буде: іж прийшов до сосницької громади од ясновельможного пана гетьмана лист дозволяючий вольними голосами обрати сотника. По тому листу гетьманському отворчатому Сосницької сотні громада вольними і тихими голосами єдиностойно обрала на уряд сотниць-

кий мене, Андрія Дорошенка. Волиш зобачити сей лист гетьманський—от він, пане бувший сотнику!

Він подав йому папір шанобливо.

Молявка взяв листа, прочитав його, вирячив з дива очі, тоді оддав назад листа і хвилини зо три мовчав. Мовчали й инші. Нарешті Молявка сам озвався:

— Поїду до вельможнаго пана його милости полковника черіговського. Але ж, пане Андрію Дорошенку! Твоє сотництво може ще вилами на воді підписано. Бачу, що ви добули якийсь лист з гетьманської військової канцелярії. А вже пан полковник дізнається од гетьмана, як воно сталось таке.

Усі троє: Дорошенко, Кулик та Крук бажали йому доброго й щасливого повоження. Того ж дня зібрався Молявка і на ніч поїхав з жінкою й з матіррю до Чернігова, а на великі скрині з жінчиним посагом наняв підводи.

Полковник Борковський тоді саме недавно вернувся з Чигирина, де з осени стояв із своїм полком на залозі. Прийшли до його Молявки. Довідавшися полковник од їх що сталося, зараз же звелів запрягати сани і рушив нашвидку до Батурина а Молявці звелів дожидатися в його.

Та не пощастило полковникові в гетьмана. Самойлович сказав йому, що настановив був у Сосницю сотника тільки через те, що треба було просто від гетьмана догляду за Петром Дорошенком. А тепер Петра Дорошенка покликано до Москви, доглядати вже нема за ким, то він, гетьман, не може ламати для Сосницької сотні стародавні права Війська Запорозького і забороняти сосничанам вибірати за сотника кого схочуть. Він, гетьман,

не винен, що сосничане не вибрали собі цього Молявки-Многопіняжного, а вибрали Андрія Дорошенка. Не згодитися на Андрія нема в його ніякої рації, а надто, що й у Москві з того будуть задовольнені.

Борковський прохав чимсь иншим надгородити Молявку. Самойлович одказав, що колись згодом він покаже йому свою ласку, як той чимсь її заробить. Борковський за це узлився на гетьмана. Прикро було пишному чернігівському полковникові, що гетьман у цій справі нічого не зробив на його прохання: з того часу Борковський став ворогом гетьманові.

Молявки поїхали до Бутрима. Не дуже привітав і не радіючи приняв їх до себе цей пан. Та не було чого робити: не кидати ж дочку без притулку. Стара Молявчиха не забарилась посваритися з панією Бутримовою; що правда, скоро вона й покорилась їй, бо не мала де притулитися; але з того часу життя її стало дуже мізерне, терпіла вона від Бутримихи до себе неповагу й погорду, а як бувала на самоті з сином,—гірко плакала, нарікаючи на долю і підбурювала сина проти тестя й тещі та й проти жінки. А жінка Молявчина, почуваючи перевагу батькову й свою через батька проти такого чоловіка, що зостається без влади над иншими, без багатства, без ваги, почала поводитися з чоловіком згорда та зпишна. Молявка все терпів бо аби тільки озвався проти сварливої жінки, — зараз за неї починають оступатися тесть із тещею, зачіпають його уцципливими словами, нагадують, що вони його годують, а в самого в його нічого нема, ще й жаліють образливо, що вони помилились, оддавши дочку за такого чоловіка.

— Не живемо тут, а мучимося,—казав часом матері Молявка-Многопіняжний.

XIV.

Супліку тую, що склали чернігівці на воїводу Чоглокова, відіслав Борковський до гетьмана, а гетьма́н негайно послав її до „Малороссійського Приказу“. У той час Самойлович мав велику силу й віру в московського уряду, і царь Федір Олексієвич увесь „Малороссійскій край держалъ“,—так тоді казано,—„въ большомъ возлюбленіи“. Чоглокова звелено забрати з воїводства. На при кінці березіля приїхав Чоглоков до Москви; у його там на Арбаті був свій двір. Зараз же мусив Чоглоков у Малоросcійському Приказі давати хабарі і рострусив більшу половину того, що встиг награбувати в Чернігові. Так звичайно робилося тоді з царськими воїводами: їх посилано на воїводство, вони там дерли з людей, а як вертались до Москви, то їх самих дерли по Приказах. Чоглоков тоді ще не знав, що тим самим він не одбуде, і послав до своєї Пахровської „вотчини“, щоб привезено звідтіля красуню Ганну Чернігівку з її чоловіком, Ваською Чесноковим.

Як звелів боярин, так і зроблено. Приїхав з „вотчини“ до Москви Васька з Макаркою, привезли вони з собою й Ганну Кусівну.

Тоді в господі в Тимофія Васильовича Чоглокова діялося ось що.

У своєму боярському кріслі сидів, розлігшися, Тимофій Васильович. Перед їм стояв

Васька Чесноков. Тимофій Васильович казав йому:

— Дак он що, любесенький ти мій Васютко. Ти приводитимеш свою жінку до мене на ніч що-разу, як я звелю, а я тобі про те загадуватиму заздалегідь. Жити будете ви в мене в окремій хаті в дворі і всяка страва у вас буде од мого харчу, убіратиму я вас краще за всіх слуг моїх і ласку до вас виявлятиму, бо я вас не за чужих, а за своїх уважаю. Поживете років три або й чотирі, а тоді я вас на волю пущу з чималою надгородою. Тільки щоб цього, що проміж нас діється, ніхто не знав, щоб тільки ви двоє та я про те знали, а инші щоб і не догадувались.

— Це вже здайся на мене, государю! *) — одказав Васька.— У мене все одно, що в яму закопано. Ніхто не довідається. Я з твоєї ласки до нехочу задовольнений і поки живий не забуду того, що твоя государська милость мені робиш, Вже будь певний, государю, буде до смаку твоїй милості молодичка, а я доглядатиму, щоб чиста була та щоб не гуляла.

— Я на тебе, Васютко, здаюся, як на себе самого,—сказав Чоглоков. — Ну, а як везено її,—не замірялася вона дременути?

— Вона,—сказав Васька,—може і втекла б, та одно, що дороги не знала в чужій землі, а друге, що ми з очей її не спускали. Тільки вже як у „вотчину“ привезли та вінчатись привели, то дуже забришкала. Та отець Харитоній на те не зважав: вона репетує — не хочу!—а він—Ісаія ликуй! співа. Моторний піп! Ій-бо, моторний! А тоді вже тиха та по-

*) У москалів у старовину кріпаки своїх панів звали „государями“. *Перекл.*

кірна була, боялась, щоб її не бито; казала тільки нам: робіть зо мною, що хочете. Я ваша—каже—невільниця, я все одно, що в татарській неволі. І робить було все, що їй звелять. Тільки все нудьгувала та плакала часто: аби на самоті зостанеться, так і рюмсає.

— Ну, в жіноти сльози все одно, що вода,—промовив Чоглоков.—Поживе, то звикне. І тут у Москві дивися за нею, Васютко, щоб не втекла. Поки що вона тут нікого не зна? Держи її, Васютко, так, щоб опріче наших людей у дворі ніхто її не знав.

— Страшно, — сказав Васька, — щоб, поки звикне, часом не зарепетувала: я чужа жінка, мене силою з иншим повінчано! А тут який лихий чоловік підслуха та й однесе куди треба. Боюся, щоб не довелося мені за те одвічати перед твоєю государською милостю.

— А ти добре держи та пильнуй дужче, то й не одвічатимеш,—сказав Чоглоков.

— Дивитимусь за нею гостро, як велить твоя боярська милость, сказав, уклонившися, Васька.

— Сьогодні ввечері приведи до мене Ганну! —сказав Чоглоков.

— Приведу, государю, — сказав, уклонившись, Васька.

У двірській хаті зібралася челядь вечеряти. Хоч пан і сказав, щоб Васька й Ганна жили в окремій хаті і їли з панського харчу, але був ще тільки перший день, як вони приїхали до Москви, — через те цю ніч вони ночували в гуртовій хаті. Ганна, убрана по московському з „кикою“ на голові, скидалася на московку і сиділа мовчки на лаві. „Холопи“ та „холопки“ цікаво позирали на неї, шептались проміж себе про неї, а инші до

неї озивались, але вона одказувала короткими словами,—її не розуміли, але все ж сміялися з її вкраїнської мови.

Посідали вечеряти. Ганна, з Васьчиного наказу, сіла й собі і взяла ложку в руки.

— Ну што, хахлачка, — сказав хтось, — скучно тебе небось безъ вашихъ вареничковъ? А?

Ганна присилувала себе всміхнутися.

— Піди лиш до свого гетьмана, вареничків у його попроси,—сказав другий.—Он вашого гетьмана привезено, кажуть, та й держать на ланцюгу, як собаку.

— Його держать, кажуть, на Грецькому дворі,—промовив хтось.

— На який час. А то поставлють окрему хату за-для його,—одказав другий.

— А на Сібір хиба не пошлють його?—спитав хтось.

— На Сібір не пошлють,—пояснив другий,—адже він не нашого царя був холоп, а польский чи турецький—чорт його зна, чий, тільки не наш: він здався нашому цареві в бран.

— Так, так,—докинули инші,—ну, то він не був неслухняний проти нашого царя, то й на Сібір його нема защо посилати,—держатимуть у Москві.

— А коли він нашому цареві здався, то через що ж його не зоставили там, де взято?—хтось спитав.

— Мабуть негодящий,—догадався инший.

— Його там у своєму краї десь і поселили, та довідались, що дуріти хоче,—через те й привезли сюди, сказав Васька.

Ганна все мовчки слухала, усе добре взяла в голову, але спитатися ні про що не посміла.

— А як його прозивають?—спитався хтось.

— Пьотра Дарашонак!—сказав Васька, що жив недавно в Чернігові, то й чував там це ім'я.

І Ганна згадала, що змалечку у неї в сем'ї і серед знайомих людей часто казано це ім'я; знала вона, що й чоловік її Молявка-Многопіняжний з козаками пішов у похід проти цього Дорошенка.

Холопи почали розмовляти про инше. Ганна не встрявала і сиділа мовчки замислена, як звичайно.

Як повечеряли, Васька вивів її в сіни й сказав:

— Ганно! боярин кличе тебе до себе наніч.

Ганна нічого не відказала.

— А що, рада?—питав Васька.

— Овсі не рада,—відказала Ганна.—Тільки те мені чудно: ставишся ти моїм чоловіком, а мене до иншого ведеш. Хиба така у вас віра?

— Така, коли хочеш знати, у нас віра,—одказав Васька,—щоб слухатися панів своїх та робити що пани звелять.

Ганна мовчки пішла слідком за Ваською.

— Здорова була, дівко,—сказав Чоглоков, зоставшися з Ганною на самоті,—здоров, чепурушко! Бачиш, знову ти зо мною. Не бійсь мене, я не лютий звір, не ззім.

Ганна не змагалась ніяк, у всьому слухалась, ні про що не говорила, тільки відказувала або—„не знаю", або—„як хочеш".

Уранці, як сходило сонце, а Тимофій Васильович ще спав добре,—Ганна вийшла від

його, не пішла в челядню, а попроступала до воріт з двору на вулицю. Був весняний ясний день. Москва вже прокинулась; народ метушився по вулицях. Де-не-де ще була грязь, але в багатьох місцях уже просихало. Ганна не знала куди їй податися: вона не була ще ні на одній московській вулиці, бо вчора її привезено просто в панський двір до Чоглокова. Навмання пішла вона ліворуч, тоді праворуч, ішла куди очі, не знаючи куди прийде, раз-у-раз озираючись, чи не женуться за нею, не сміючи попитати нікого з тих, що зустрівалися. Вулиця, що по їй Ганна йшла, росходилась, — Ганна зважилась нарешті попитати в зустрічної жінки, кудою йти на Грецький двір.

— Ах, голубко,—чую по твоїй мові, що ти не тутешня,—сказала їй жінка.—Мабуть уперше в Москві?

— Уперше,—відказала Ганна.

— Трудно, голубко, дуже трудно буває тут тому, хто вперше в Москві, поки звикне. Тобі на Грецький двір. Іди відсіля ліворуч, а там, проминувши два провулки з правого боку, не йди туди, а буде третій, так саме праворуч, дак ти туди йди, та все просто, просто, то й побачиш здалека дзвіницю величезну— Іван Великий зветься, дак ти все йди та на неї дивись, то й дійдеш до білого муру та й повернеш ліворуч, — там і спитаєшся про Грецький двір: люде тобі покажуть.

— Спасибі, тітусю, — сказала Ганна та й пішла кудою сказано, раз-у-раз дивлючися на золочену баню Івана Великого, що блищала під промінням весняного вранішнього сонця. Але серед плутаниці московських улиць вона знову зблукалась та й стала питати про Грець-

кий двір у зустрічних мужиків. Ці мужики були не такі привітні та ласкаві, як та тітка, що направила Ганну на Грецький двір. Почувши вкраїнську мову, ці мужики почали глузувати з Ганни та передражнювати її:

— Да ти, видно, украинская ворона залетѣла въ Москву! А какая, чортъ ее не взялъ, красивая! Ходи съ нами добрыми молодцами во царевъ кабакъ! Мы тебя угостимъ!

— Не хочу,—відказала Ганна.—Я не піду з вами.

Але один мужик ухопив її за стан.

— Геть!—скрикнула Ганна.—Кажу, не піду я з вами. Пустіть!

— Пустіть!—передражнювали її мужики, але Ганна вирвалась од їх.

Вона швидко пішла далі і боялась уже питати дороги; навчила її перша спроба, що в Москві молодій гарненькій жінці небезпечно було роспитувати про дорогу в мужчин. Пройшовши навмання кільки вулиць, вона зважилась нарешті спитати в якоїсь старої баби: де Грецький двір. Баба показала, що він був зараз біля неї.

Грецький двір був тоді на тому місці, де тепер Никольський манастирь, званий грецьким і збудований на Грецькому дворі саме коло того часу, як діялись описувані події. Біля воріт стояли на варті стрільці.

— Тут Грецький двір?—спитала Ганна.

— Тут. Кого тобі?—питали вартові.

— Гетьмана Петра Дорошенка.

— Не можно!—згрізна грімнув вартовий.—Нащо тобі його. Он наш старший. Спитай його.

Він показав на стрілецького „полуголову“, що ходив двором. Ганна підійшла до його, поклонилася й сказала:

— Чи не можно, добродію, побачити гетьмана Дорошенка?

Полуголова неймовірно озирнув її й пробурчав:

— Перше: він уже не гетьман і звати так його не можно. А друге: яке тобі до його діло? Ти черкашенка *), чи що?

— Еге,—відказала Ганна.

— Не велено без дозволу від Приказу пускати до його нікого, опріче тих, що на Малороссійському дворі черкаси в посольстві приїхали,—сказав полуголова.—Ти з їхніх, чи що?

— Я його родичка,—сказала Ганна.

— Что это такое: родичка?—казав полуголова.—Родня ему приходишься, что-ли?

— Еге,—сказала Ганна.

— Добре, я сам поведу тебе до його,—відказав полуголова.

Петра Дорошенка, як привезено його в Москву, то поселено на Грецькому дворі і був він так — мов би гість, мов би й невільник.

Уже його кликано до царя, цілував він царську руку, „думний дьяк“ **) перед самим царем проказав прощення всім його „винамъ

---

*) Москалі звали українців черкасами. Перекл.

**) Дьяками в Московщині звалися старші чиновники. Вони порядкували канцеляріями (писарнями), а часом і самими державними справами вкупі з московськими боярами або й самостайно. Їх помішники звалися піддьячими.

и провинностямъ“; після того йому сказано було, що він зостанеться в Москві аж до кінця війни з турками на пораду про всякі військові справи. З того часу він жив на Грецькому дворі, його справді кликано в Приказ разів зо три, довідувались од його про татарські й турецькі шляхи, про те, як обороняти Чигирин, і таке инше.

А одначе біля його житла стояло на варті по черзі по двадцятеро стрільців з полуголовами. Нарешті, в останні перед цим дні покликано його до „думнаго дьяка“ Ларіона Іванова, і той сказав йому, щоб він подав супліку про те, щоб привезено йому до Мос ви жінку його. Дорошенка обняв страх.

— То великий государь хоче зоставити мене тут зовсім?—спитав він.

— Цього великий государь не велів,—одказав дьяк.—Але тобі звелено жити в Москві аж доки вщухне війна з бусурменами, а поки вона буде,—того не можно сказати. Чоловікові од жінки окремо жити не годиться.

Доводилось Петрові Дорошенкові коритися. Написав він зо слів думного дьяка супліку, щоб привезено йому жінку. Дожидаючи нелюбої жінки і не знаючи яка йому доля судилась, Дорошенко мучився, мов степовий орел у неволі. Безмірно остогидла йому тоді ця Москва. Сподівався він з упокоєм доживати віку свого після свого життя неспокійного на любій рідній Україні, серед рідного народу, на волі, а його держать у Московщині та ще й у неволі, хоч і не кажуть йому, що він у неволі.

У цей-о час стрілецький полуголова привів до його Ганну Кусівну.

Дорошенко ходив, широко ступаючи, по хаті туди й сюди, як звичайно, дуже стурбований. Полуголова, ввійшовши з Ганною, сказав:

— Петре Дорофеевичу! Оця жінка хоче бачити твою милость. Каже вона: родичка твоїй милості.

— Я не знаю цієї жінки,—сказав Дорошенко, подивившись на Ганну. А тоді озвався до неї, питаючи:—Яка ти мені родичка?

— Я така тобі родичка, як усі наські люде тобі родичі,—сказала Ганна.—Ясновельможний гетьмане! Вислухай мене, я прийшла до твоєї милости за порадою. Поможи мени бідоласі!

— Я не гетьман,—сказав Дорошенко,—навіть не полковник, жадного уряду не маю. Я просто в'язень у Москві. Чим я тобі поможу? Я сам бідний. Усі статки маєтки свої покинув у Чигирині та в Сосниці.

— Я не грошей прийшла прохати,—сказала Кусівна,—хоч я така вбога, що й хліба шматка не маю на чужій стороні, а прийшла до твоєї милости за порадою. Вислухай мене, пане, дай мені порадоньку, бідній нещасній сироті, ні до кого мені повернутися, пригорнутися на чужій чужині, тільки до своїх людей.

Та й упала до ніг Дорошенкові, слізьми заливаючися. З голови в неї спала „кіка". Ганна спершу засоромилась, що стала простоволоса, але не зважилась знову надіти на голову огидного, силоміць їй надітого московського вбрання.

І через щось згадав Дорошенко, як перед їм плачучи валялись бідолашні вкраїнці, як він їх оддавав сотнями в неволю туркам та татарам. Не жаль йому їх тоді було, бо ду-

мав він тоді не про окремих людей, а про ввесь рідний край, йому він хотів добути волі й незалежности. А тепер йому жалко стало невідомої жінки, що лежала в його в ногах.

— Устань, молодице,—промовив він,—і кажи: звідки ти?

— З Чернігова,—відказала Ганна,—козацького роду, з батька Кусівна. У Петрівку торік оддали мене заміж, владика дозволив повінчати, а мій молодий у той же день пійшов у поход; а я ввечері пійшла по воду до річки Стрижня; в потайнику мене вхоплено, очі й рот зав'язано і притягнено до воіводи, а воівода зґвалтував мене і відослав зо своіми людьми у свою вотчину під Москву і там наказав мене ґвалтом повінчати з своім чоловіком, а потім, приіхавши сам до Москви, звелів мене привезти, хоче, щоб я жила з тим його чоловіком, з яким мене ґвалтом повінчано, а йому самому стала підложницею.

— А твій перший чоловік живий ще?—спитав Дорошенко.

— Не знаю, ясновельможний пане, чи він ще живий,—одказала Ганна.—Його звуть Яцько Молявка-Многопіняжний. Иого в поход погнали, а мене вхоплено, і з тиеї пори я про його не чула.

— Молявка-Многопіняжний!—згукнув Дорощенко.—Я твого чоловіка добре знаю. Він тепер уже сотником у Сосниці. Казав він мені, що в його жінку вкрадено та й віддано за иншого, казав! Яку ж я тобі, молодице, пораду дам? Іди, молодице, до думного дьяка Ларіона Іванова і все йому повідай, як отсе мені повідала. Я ось тобі цидулу напишу до його.

Він пішов до другої світлиці. Ганна дожидалася стоючи, спустивши очі додолу. Дорошенко вийшов, оддав їй написану цидулу і сказав полуголові:

— Кажіть одвести сю жону до Ларіона Іванова в Приказ. А тобі, молодице, на: от, скільки здолаю, стільки помагаю.

Він подав їй кілька срібних грошей, виніс з другого покою чорну шовкову хустку і дав їй, сказавши, що це їй на голову, щоб не брати більше московської к і к и.

XV.

Привели стрільці Ганну Кусівну до думного дьяка Ларіона Іванова, що був тоді в Приказі. Це був плечистий чоловік, год сорока, зо здоровим обличчам, з червоним од доброго випивання носом та з маленькою рудо-червоною борідкою. Прочитавши цидулу Дорошенкову, звелів укликати Ганну.

— Ми з тобою, чепурушко, бачимося вперше,—сказав він до неї,—а здається я тебе вже знаю. Чи не ти та сама, що писано було нам од гетьмана через супліку від полковника Борковського і всіх чернігівських усякого рангу обивателів, на царського воїводу Чоглокова, між иншими його поганими ділами, що він заслав якусь жінку чужу в свою вотчину та й повінчано її там удруге з його чоловіком?

Ганна росказала йому все, що з нею здіялось, так саме, як і Дорошенкові.

— Хто тебе зна,—сказав думний дьяк,—який у тебе чоловік законний, коли ти з двома

вінчалась і з другим чоловіком тоді, як перший був живий. Це вже не наше діло, а церковне. Я тебе відішлю до Патріяршого Приказу.

— Мене зґвалтували, навік осоромотили,— ридаючи казала Ганна.

Думний дьяк не зовсім зрозумів те, що вона сказала, але розібрав, що вона жаліється на ґвалт, що зробив їй Чоглоков, і сказав:

— Гаразд; ми його спитаємо. А ти, жінко, прийди сюди завтра.

— А де ж я буду?—сказала Ганна.—Я до його в двір не вернусь, лучче в річку кинусь!

— Побудеш тут, у Приказі. Я звелю дати тобі притулок,—сказав думний дьяк і звелів одвести її в нижчий поверх, де були хати, призначені за для тих, кого треба було передержати який час у Приказі.

Другого дня вранці приведено Ганну перед думного дьяка. Вона побачила тут свого лиходія Чоглокова, зблідла й затрусилась.

— Ну, Тимофію Васильовичу,—казав до Чоглокова Ларіон Іванов,—ось жінка жаліється на тебе.—Та й переказав те, що чув од Ганни.—Що скажеш на це? Знаєш ти цю жінку? —питав він на при кінці Чоглокова.

— Знаю,—сказав Чоглоков,—тільки не так було, як вона каже. Ця жінка набріхує на мене нісенітницю. Вона вперше прийшла до мене з моїм чоловіком Ваською Чесноковим і обоє стали прохати в мене дозволу повінчатись. Вона тоді була вбрана по дівочому. Я дозволив, та й не було нічого такого, через що я мав би не дозволити. Мій холоп Васька Чесноков тоді випрохався в мене додому в нашу вотчину під Москвою, я відпустив

його; він поїхав укупі з цією жінкою і повіз од мене лист до попа моєї **вотчини**, а той піп, бачивши, що обоє женються охотою, повінчав їх. А як мене з Чернігова з воїводства взято, я приїхав до Москви та й звелів Ваську з жінкою привезти до себе в двір мені на службу, а не за-для сороміцького діла як вона бреше. А вчора вранці ця жінка з мого двору втекла, ще й покрала дещо і тепер набріхує на мене таке, що чесному, богобойному чоловікові й здумати страшно.

— Мене повінчали, я не дівка була, а мужатая жона, вони мене по злодіяцькому вхопили і зґвалтували, і за иншого силоміць повінчали, мужату жону!— голосила Ганна.

— Спитай її, пане,—сказав Чоглоков,—коли її повінчано вперше й де?

— У церкві св. Спаса, сказала Ганна,— в той саме день, як виступали козаки в поход.

— А який тоді був день?—питав Чоглоков.— Тоді була Петрівка. Скажи, пане думний дьяче: хиба православний закон дозволяє вінчати в Петрівку?

— Ну, молодице, що скажеш?—запитав Ларіон Іванов Ганну.—Чи правду цей пан каже? Була тоді Петрівка?

Ганна стала поясняти, що владика дозволив вінчатись у піст. Але вона говорила по вкраїнському, то думний дьяк моргав бровами, знизував плечима, поглядаючи питально на Чоглокова, а тоді сказав Ганні:

— Не розберу я щось, що ти кажеш, молодице. Це діло не наше, церковне. Іди собі, я тебе покличу, як треба буде.

Ганна поклонилася в землю і ридаючи стала прохати милосердя й жалю до своєї

тяжкої долі, але Ларіон Іванович, замісто відповіді, подав знак і Ганну поведено. Думний дьяк сказав Чоглокову, що він по його згодом пришле, а тепер у його инше нагальне діло.

Проминувши день, Ларіон Іванов знову покликав Чоглокова.

— А де, Тимофію Васильовичу, твоя в о т ч и н а? здається, на Пахрі?

— На Пахрі,—сказав Чоглоков.

— А скільки там землі, сіножаті, лісу й робочих мужиків та двораків? — питав Ларіон Іванов.

Чоглоков росказав усе, про що в його питано.

— А скільки товару, чи є вівці, бджоли, чи є сад при дворі, горо́д, стодола, скільки скирт хліба? – питав думний дьяк.

Чоглоков і на це одказав, додавши, що всього не згадає, а є в його на все те реєстр.

— Гаразд, — сказав думний дьяк. — Продай мені половину своєї в о т ч и н и по реєстру.

Чоглокова мов громом ударено тими словами. Він почав щось плести, сам не знаючи що, але з його слів так виходило, що він продавати свого маєтку не хоче.

— Ну, як хочеш, — сказав думний дьяк. — Ти йому хазяїн і власник. Я тільки тобі сказав, що хотів би: купив би в тебе, коли б ти продав, а не хочеш—як хочеш. Я не наполегаю.

Кільки хвилин обидва мовчали. Тимофієві Васильовичу було дуже ніяково. Він розумів, чого хоче думний дьяк. Од зловісної мовчанки Ларіонової Тимофія Васильовича то мов жаром припікало, то мов снігом по-за шкурою сипало.

— Ну, бувай здоров!—сказав нарешті Ларіон Іванов. Дуже стурбований, Чоглоков вийшов од його.

Минув тиждень. Чоглоков турбувався страшенно. Ще недавно, тільки вернувшися з Чернігова, пошанував він Ларіона Іванова доброю купою грошей та й піддьячим Малороссійського Приказу не трохи дав, то в його мало вже що й осталося з того, що встиг він нагарбати собі в Чернігові на воїводстві. А тепер він бачив, що його хочуть обдерти з усього. Натякнув Ларіон Іванов та й замовк, не кличе його більше. Хоч би вже покликав та сказав—що̀ він з їм зробить, коли Чоглоков не віддасть йому половини свого маєтку.

Минуло ще кільки день, тяжких Тимофієві Васильовичу. Думав він і те й се. міркував і так, і сяк. Нічого не міг вигадати. Коли це так уже днів через десять після того, як говорили про той продаж половини маєтку, кличуть його знову в Малороссійський Приказ.

Став очевисто Тимофій Васильович перед Ларіоном Івановим.

Ларіон Іванов сидючи за своїми паперами, сказав Тимофієві Васильовичу, як він увійшов до його:

— А що, пане колишній чернігівський воїводо, кепська наша справа. Як то ми виправдаємося од жалоби, що прислав на твою милость чернігівський полковник од усього чернігівського полку та від города Чернігова війта й бурмистрів і райців та й усього міщанства й поспільства? Як ти про се думаєш, пане колишній воїводо?

— Ларіоне Івановичу, батечку рідний!—промовив крізь сльози Чоглоков,—я ж твоїй милості поклонився і пошанував тебе чим міг. Нехай же все в непам'ять піде.

— Е, ні, голубе Тимофію Васильовичу!— сказав Ларіон Іванов. — Ми тебе забрали з Чернігова тільки на те, щоб там, на місці, не робити над тобою слідства. Було б тобі гірше, коли б ми зоставили тебе в Чернігові, а новому воїводі звеліли б слідство над тобою робити. Новому воїводі схотілось би показати: отакі погані воїводи поперед його там були, а він не такий, і таких справ поганих од його сподіватися не можно. Тебе, голубчика, може там і до тюрми замкнули б, а ті чернігівці, як би почали їх допитувати, мабуть би твою милость не виправдили. Та й ця справа, от з цією жінкою, що у нас тут унизу сидить. Бачиш, чернігівський полковник написав про якусь там у їх жінку Білобочиху, наче вона, при свідках—полковій старшині—казала, що ти її підмовляв привести до тебе Ганну Кусівну за-для перелюбного діла. А тоді ця Ганна пропала не знать куди і опинилась у твоїй вотчині замужем за твоїм кріпаком, і ото бачиш, що на тебе говорить. Ми почнемо про це слідство. Та ще й те: у чернігівській суплiці пишеться, що ніби твої стрільці ходили по дворах міщанських та козацьких та підмовляли жінок та дівок тобі на сороміцьке діло. І про це пошлемо в Чернігів допитати, бо це тулиться до справи про цю жінку Ганну. А що скажуть про це в Чернігові,—ти краще знаєш. Боронь, Боже, як скажуть що недобре,—тоді тобі, Тимофію Васильовичу, буде здорово погано. Про все доведеться великому государеві доповісти. То щоб твоїй милості

не довелось їхати в далекі сібірські городи́, та ще може й не воїводою, а понизють у діти боярські, або й іще нижче. Он ще за боярина Матвієва, як він нашим Приказом порядкував, то що́ сталося з Дьомкою Многогрішним. Він гетьман був, вищий за тебе, воїводу. І нічого він такого, як ти, не робив.

— Голубчику Ларіоне Івановичу, батечку рідний! Твоя воля й сила. Не занапасти! помилуй!—зарепетував Чоглоков та й упав думному дьякові в ноги.

Ларіон Іванов сказав:

— Устань, Тимофію Васильовичу! Самому тільки великому государеві годиться кланятись до землі, а я ж не великий государь твій, а тільки дьяк його царського величества.

Тимофій Васильович устав та все плакав; він стояв перед думним дьяком, не знаючи що йому робити. Ларіон Іванов казав далі:

— Ти, голубчику Тимофію Васильовичу, не дурний і знаєш, як на світі між людьми ведеться. Усі ми, грішні, охочі добро робити найбільше тому, хто нам його робить. На тому, добродію, увесь світ стоїть і тим держиться, що ми один одному допомагаємо, один одному догожаємо і коли ми до людей добрі то й люде до нас добрі. Ти злякався слідства над собою і просиш мене, щоб я оступився за тебе; а я того разу, коли не забув, просив твою милость, щоб ти зволився продати мені половину своєї пахровської вотчини. Одначе ти на моє прохання не пристав і ласки до мене не виявив. А тепер ось просиш мене про свою справу. То як же на твою думку: і мені зробити з тобою так, як ти зо мною зробив: не пристати на твоє прохання?

— Голубчику, батечку рідний! Змилосердься! Адже ж то половина мого маєтку родового!— голосив Чоглоков.

— На це я тобі так скажу, любий мій Тимофію Васильовичу,—сказав думний дьяк. — Ти чоловік письменний і певне доводилось тобі читати, що в святому письмі сказано: лучче калікою ввійти в царство боже, ніж з усіма цілими членами укинутому бути в пекло огненне. От і ти тепер зроби так, як се премудре слово велить. Лучче тобі, мій дорогенький, утратити половину свого маєтку та й жити з упокоєм на другій його половині, ніж, маючи обидві половини, піти туди, де козам роги правлють. Однак же не володітимеш тоді своїм маєтком, достанеться він комусь иншому з твого роду, а то може ще й на великого государя заберуть. А як що почнеться над тобою гостре слідство по правді, дак тоді вже ти лиха не минеш. Це вже й тепер я бачу, та й ти сам, Тимофію Васильовичу, ще краще за мене це бачиш і знаєш.

— Бери, голубчику! — скрикнув Чоглоков та й ударився об поли руками.—Бери, тільки визволь!

— Подай реєстр усього твого добра,—сказав думний дьяк.—Напиши купчий запис, запиши його в „Помѣстномъ Приказѣ“ і мені пристав укупі з реєстром. Та не важся, Тимофію Васильовичу, мене піддурити. Гляди, щоб у купчому записові записано було точнісінько половину всього, що є в реєстрі. Я подивлюся, зрівняю, і коли виявиться, що чогось не стає, то й купчого запису не треба мені. Не візьму!

— Та коли вже так, то чи не можно,— сказав Чоглоков,—вернути цю жінку до її чо-

ловіка в мій двір та щоб уже на тому й край усьому!

— Е, дуже вже ти ласий!—одказав Ларіон Іванов.—Буде з тебе й того, Тимофію Васильовичу, що сам цілий підеш. Треба так робити справу, щоб і тобі не дати пропасти і правди не поламати. Ми так постановимо. Що жінка та на воїводу казала, того ніякими доводами не довела, та й чернігівську супліку, на того воїводу писану, нічим не доведено; а воївода, одповідаючи, сказав, що все те на його по дурному вигадали чернігівці зо злоби за те, що він, воївода, дбаючи про царське добро, не потурав їхнім лихим ділам; то ми, великий государь, звеліли далі слідства над воїводою не робити, бо нема ніяких доводів, а жінку Ганну, за те, що двумужниця, одіслати на духовний суд у Патріярший Приказ. От воно й буде так, як кажуть: і кози цілі, і вовки не голодні.

— А як що,—сказав Чоглоков,—та жінка почне в Патріяршому Приказі казати на мене те саме, що й тут? Тоді мене в Патріярший Приказ покличуть.

— Ми,—сказав тоді думний дьяк,—тут, у Малороссійському Приказі іменем царським тебе виправдаємо і від тієї Ганниної справи зовсім одрізнимо. Через слова тієї жінки можуть покликати до Патріяршого Приказу не тебе, а того чоловіка, що з нею вінчався, бо в їх обох одна духовна справа. А ти заздалегідь того свого чоловіка поклич та добре його настрахавши, накажи, щоб як покличуть його в Патріярший Приказ, тебе до справи не плутав і нічого про тебе не смів там говорити, щоб і не згадував. А ти тут нам напиши, що дозволив своєму чоловікові вінча-

тися з Ганною, ніяк не знаючи, щоб Ганна з ким иншим була вже повінчана, бо сама Ганна тобі цього не казала і ти думав, що вона дівка, бо й ходила ж вона по дівочому. А коли б навіть хто инший і казав тобі, що її вінчано в Петрівку, то ти такій дурниці не поняв віри, знаючи, що по закону нашому православному в піст вінчати не вільно. Тут у нас, у Малороссійському Приказі, оце все напишеш і нам зоставиш. Та й годі.

Поклонився Чоглоков думному дьякові Ларіонові Івановичу, ще раз назвав його доброчинцею, ратівником, батьком рідним. Того ж дня написав він свою відповідь для слідства так, як навчив його думний дьяк, а за тиждень приніс Ларіону Іванову купчий запис на половину свого пахровського маєтку і реєстр усього свого добра, що належало до того маєтку. Ларіон Іванов переглянув і те й се, перевірив, чи все записано, й сказав:

— Спасибі тобі, доброчинцю мій! По весні почну господу будувати в новій купленій вотчині. Житимемо з тобою по приятельському, як добрим сусідам годиться.

Тим часом Ганна жила внизу в Малороссійському Приказі, годуючись тим убогим харчем, що видавався на рештантів, та ще до того прохала сторожів купувати їй дещо за ті гроші, що дав їй Дорошенко. Кільки день сиділо з нею двоє волоцюг українців, узятих у Москві,—їх одсилано назад на Вкраїну. Вони були з Полтавського полку і сиділи в Приказі не довго, а Ганна й рада була, що швидко вони зникли, бо один почав був докучати із своїм залицянням. Як їх забрано, Ганна зосталася сама; її покликано тоді в Приказ, дано їй ще три рублі дрібними копійками і

сказано, що й це від Дорошенка, бо він був у Приказі за своїм ділом та роспитувався про Ганну Як одведено Ганну знову до тюрми, вона щиро молилася за свого доброчинця, що не забував її і допомагав їй.

Скінчивши справу з Чоглоковим, думний дьяк звелів привести перед себе Ганну і сказав піддьячому прочитати їй присуд, а в йому написано було так: що жінка Ганна жалілася на воїводу Чоглокова, того ніякими доводами не доведено,—через те й справа про це в Малоросcійському Приказі кінчається, а жінка Ганна посилається до найсвятішого патріярха, щоб судити її духовним судом за те, що вона незаконно вдруге заміж пішла.

Стрільці повели Ганну до Патріяршого Приказу.

У господі в Чоглокова ось що діялось: Тимофій Васильович покликав до себе холопів своїх Ваську та Макарку та й казав їм:

— Ну, хлопці! Дуже мені погано з цією проклятою хохлушою. Видрав у мене думний дьяк половину пахровської вотчини. Нема що робити! Нахвалявся лихий, що знову про мене слідство робити почнуть. Я дав йому купчий запис. Та й на тому ще не край. Хохлушу звелів одвести до Патріяршого Приказу на духовний суд: там слідство робитимуть про те, що вона за двома чоловіками. Може й вас покличуть. Глядіть же, мене туди ніяк не плутайте! Ти, Васько, на одному стань та й кажи: ніякого загаду про шлюб свій од государя свого не чув. Сам до його вкупі з Ганною приходив просити дозволу повінчатись, не знавши того, щоб вона з ким иншим була повінчана.

— За це вже, государю, не турбуйся. Як велиш, так і казатиму,—одказав Васька.

— І про те, що як стане вона казати, наче пан її зґвалтував і велів тобі водити до його на ніч, то ти одно кажи: я цього не знаю і від мого государя нічого такого не чув,— казав Чоглоков.—Про це в Патріяршому Приказі слідства не робитимуть, бо від цієї обмови мене вже в Малороссійському Приказі виправдано. Дак і ти своїми словами до того не призводь. Та й ти, Макарко, дивись!

— Моя справа ззаду,—сказав Макарка.— Коли Васька на мене не скаже, то мене може й не покличуть. А покличуть та питатимуть, то я в одно з Ваською казатиму.

— Воно,—казав Чоглоков,—вашому братчикові, холопові, коли ви що на нас, ваших государів, кажете, то віри не ймуть. Та все ж ви мене ніяким робом не смійте ганьбити. А то—ви ж сами знаєте—моя воля зробити вам потім що схочу.

Як Васька з Макаркою були вже сами, Васька сказав товаришеві:

— А государь злякавсь та й здорово! Чи то ж дурниця: половину вотчини збув. Кепська справа. Гляди, що як притиснуть його, то й другої збудеться. То й нам мабуть уже не йому доведеться холопами бути. Продасть і нас. Хай, чорт їх бери, кличуть нас до Патріяршого Приказу, хай допитують. Стоятимемо за свого государя поки змоги й сили, ну, а там то вже своя шкура за всяку иншу дорожча, хоч би й за государську!

XVI.

Патріярхові Іоакимові Савелову—було в той час між шестидесятьма й семидесятьма роками, але був він дуже жвавий і невсипуще діяльний. Як на свій час, то був то чоловік учений; вчився він у київській коллегії і дуже її й досі поважав; але це не шкодило йому бути гострим і невблаганим ворогом західного впливу, що проймав усю духовну освіту на Вкраїні; патріярх думав, що цей вплив шкодив „русской“ церкві. Патріярх Іоаким писав дуже багато, писав і з двох боків обороняв свою церкву: і проти західного впливу, що йшов через Київ, і проти старовірського росколу, що вчинився в Московщині. Одначе, не вважаючи на всі свої вчені й літературні справи, Іоаким не занедбував порядкування церковними справами, але сам особисто всього пильнував і так дуже, як ніхто з його попередників, не виймаючи й самого Никона. Ніхто з патріярхів не обмежив так самоволю архирейську, завівши коло архиреїв обов'язкові ради з духовних особ задля порядкування справами й за-для суду; це було й за-для патріяршої єпархії, але патріярх на те не зважив: сам він був такий діяльний та уважний до всього, що мало йому треба було допомоги й поради від духовних особ. У Патріяршому Приказі сиділи призначені від патріярха архимандрит та двоє протопопів, кликано виборних духовних старших —„попівських старост“, але всі вони власне мало робили за патріярха,—навпаки, він багато за їх робив. Ще як був суд над духовенством, то ці помішники патріярхови щось таки важили: допити робили, розшукували,

присуди постановляли; патріярх сам перевіряв усю їх попередню роботу і сам уже клав найостанніший рішинець. А в таких справах, де не духовних, а світських людей ставляно на суд,—ті духовні, що сиділи в Патріяршому Приказі мало до чого й торкались, а все робив дьяк та й підносив патріярхові. Найстаршим дьяком у Патріяршому Приказі був тоді Іван Родивонович Калітін, підтоптаний пан, з круглою трохи просивою борідкою, на літа було йому років з п'ятдесят; у справах був вельми тямущий, добре говорив і писав. Патріярх надзвичайно йому вірив, вважав його за розумного, дуже чесного, не грошолюбного чоловіка, патріярхові цілком прихильного. Та й усі вважали дьяка за розумного чоловіка; що ж до його чесности та негрошолюбности, то ніхто не міг би показати, що з цього, чи з того чоловіка Калітін узяв хабаря якого; але багато людей тільки плечима знизувало, довідуючись, що від деяких справ була патріярховому дьякові велика користь, і не можно було зрозуміти, як він це робив.

Як приведено до Патріяршого Приказу Ганну Кусівну, Калітін, недавно тільки того дня прийшовши на службу, сидів з товаришем своїм, другим дьяком Леонтієм Савичем Скворцовим,—він його любив і боронив. Перш ніж покликати приведену до Приказу жінку, Калітін прочитав що про неї написано з Малороссійського Приказу; там виложено було коротко всю справу з Ганною й Чоглоковим.

— Дивися лиш, Левонтію Савичу,—сказав Калітін Скворцову,—яку вкраїнську птицю прислано до нас. Тільки обскублено, та не її, а мабуть когось иншого через неї.

Скворцов був ще не такий досвідчений у справах, через те й не догадавсь одразу про все, що вже зрозумів Іван Родивонович. Прочитавши папера, Скворцов глянув на товариша, питаючи очима. Калітін засміявся.

— Тямущий дуже чоловік думний дьяк!— сказав Калітін.—Обстриг барана, а шкуру ще нам покинув. Дарма, і за те спасибі!

— Звісно,—сказав Скворцов,—пожививсь коло воїводи і захистив його добре. Усе покрив, хоч де-не-де хвостики видно. Та нам ні з якого боку коло його заходитися не можно. Чистий зовсім став. Хиба покуту яку накинути, та й то не на його,

— Покинуто ,--сказав Калітін,—покинуто й нам тоненьку ниточку, —обережненько ще можно за неї вхопитися. Подивись лиш дужче в папер! Бач, повінчано жінку вдруге з холопом воїводиним, сам воївода правий і кликати його сюди ніяк не сміємо; але холопа того на допит поцупимо. А хиба холоп так і стоятиме за свого государя? Атож! Не дуже стоятиме, як над собою самим лихо побачить!

— А можно часом,—сказав Скворцов,—налякати воїводу патріярхом, що мовляв сам патріярх доповість про справу великому цареві государеві, щоб слідство наново зробити.

— Можно й так. Правда,—сказав Калітін. А то ще глянь: здасться нам 54 артикул статуту про холопський суд.

Калітін звелів покликати Ганну.

— Молодичко!—сказав він до неї,—Ти від разу з двома чоловіками стала. Один живий, а ти з другим звінчалась.

— Повінчали силоміць,—почала була Ганна.

— Так,—перепинив її Калітін—силоміць. Ти це казала в Малоссійському Приказі. Дак ти й тепер кажеш, що не хотіла йти за другого, а тебе силоміць повінчано?

— Силоміць,—сказала Ганна.

— І не хочеш жити з другим своїм чоловіком, холопом Чоглокова?

— Не хотіла й не хочу!—відказала Ганна.

— І хочеш вернутися до першого свого чоловіка?

— Хочу. Я тільки його самого за чоловіка собі вважаю.

— Доведеться тобі, молодичко, — сказав дьяк,—пожити у нас у Москві.—Чи є в тебе який притулок і чи маєш защо їсти й пити? Може є в тебе в Москві родичі або знайомі добрі люде?

— Нікого немає,—відказала Ганна.

— То коли в тебе нема тут нікого знайомого, то може хочеш—я тебе візьму до себе в двір на роботу? Ти, молодице, не бійся, не подумай чого недоброго. Я чоловік жонатий, жінка й діти в мене, поганої думки в мене нема. Поживеш у мене, поки твоя справа скінчиться. От посидь там у калавурні, а як будемо росходитись додому, дак я тебе з собою візьму, то й поїдеш до мене в двір.

Ганну одведено. Увійшли в Приказ архимандрит та протопопа, що там сиділи. Калітін подав їм кілька паперів, коротко росказуючи про що вони. Серед того був і про Ганну папер. Духовні не дуже на його зважили.

Після півдня почали росходитися. Дьяк Калітін звелів гукнути Ганну й сказав їй:

— Забірай свою худобу та й іди зо мною.

— У мене нічого немає,—сказала заплакавши Ганна.—Я втекла в чім стояла. І сорочку одну третій тиждень ношу.

— Та ми ж хрещені люде,—сказав Калітін,—і своєму братові по Христу Ісусові, хрещеній людині по всяк час Христа ради можемо подати.

Калітін поїхав до своєї господи, що була в Білому городі за Неглинною. Він повіз із собою Ганну і, приїхавши додому, передав її своїй жінці, літній панії літ більш як сорока, звелів їй приставити до якого діла приведену жінку та й росказав, що це нещасна безпритульна сирота, мусить прожити кільки часу в Москві, і коли дати їй притулок, то це буде добре, боговгодне діло. Калітіна—почала було до неї ласкаво озиватися, та відразу ж незрозуміла кількох українських висловів і глянула на чоловіка, мов питаючи що, це.

— Хохлачка,—сказав Калітін,—у їх мова одмітна проти нашої московської, але у всьому иншому народ добрий, щирий і віри однієї з нами.

Калітіна одіслала Ганну в дворову милню, подарувала їй чисту, хоч не зовсім нову й цілу, білизну і приставила її доглядати корів.

На третій день після того, як Ганна стала в Калітіна, покликано до Патріяршого Приказу на допит холопів Чоглокова—Ваську й Макарку. Пан іще раз проказав їм свою науку—ніяк не плутати його в справу. Васька перехрестився й забожився, що й слова не скаже на шкоду своєму панові.

Холопів приведено в Патріярший Приказ саме тоді, як зібралися духовні особи, що там засідали. Васька та Макарка вклонилися, торкаючися пальцями додолу, і сто-

яли, дожидаючися допиту. Калітін підійшов до архимандрита під благословення.

— Починай, Господи благослови!—промовив архимандрит.

Калітін одійшов та й заговорив до холопів поважним та суворим голосом:

— Наш Приказ найсвятішого патріярха багато чим зовсім не такий, як инші Прикази. По багатьох Приказах про багато світських справ звелено не вірити тому, що кажуть холопи, не годиться холопа й питати, бо холоп— невільний чоловік і чести на йому нема і безчестя за його не визначено йому; а в нас що до цього не так, бо тут розглядаємо справи духовні, а не світські.

— А про духовні справи,—сказав архимандрит,—говориться в св. Письмі: нѣсть Скифъ ни Еллинъ, ни рабъ, ни свободъ. У церкві Христовій рабові така сама честь, як і не рабові. Раба однаково хрищено, як і його пана, одним миром мировано, одно тіло й кров Христову приймає і на рабів такий саме шлюбний вінець кладуть, як і на панів. Через те тут приймають те, що каже холоп, так саме, як і те, що каже вільний чоловік. Заприсягніться перед хрестом та Євангелією, що будете говорити саму правду, як перед самим Богом на страшному і нелицеприятному його судилищі, аще же станете брехати та правду ховати та вигадувати, то зазнаєте кари від Бога на тому світі, а на цьому від святої нашої церкви—прокльону, і віддано вас буде світському судові на страшне катування.

— Чуєте?—питав грізно Калітін.—Слухайте та беріть собі на ум!

Устав із свого місця протопопа, узяв згорнутий патрахіль, що лежав перед їм на столі, вийняв з його хрест та Євангелію та й положив на церковному стільці, що стояв поперед того стола, що круг його сиділи духовні. Протопопа надів патрахіль. Обидва холопи, знявши два пальці правої руки вгору, проказали слідком за попом присягу, тоді поцілували хрест та Євангелію. Протопопа загорнув хрест та Євангелію в патрахіль та й сів на своє місце.

Дьяк сказав до холопів:

— Хто з вас двох Василь, повінчаний з Ганною Кусівною, що зве себе жінкою козакові Молявці?

— Я,—сказав Васька.

— Я,—сказав дьяк,—буду тебе питати не на те, щоб довідаться від тебе про таке, чого я ще не знаю. Питатиму я тебе про таке, що вже й без тебе знаю, а питатиму тільки на те, щоб знати: чи правду, чи неправду ти казатимеш. І коли ти почнеш плутати та брехати, то я зараз звелю одвести тебе до ката та й скажу йому, щоб він тебе спершу батогами, а там, як будеш упертий, то й гарапіями покропив. Коли ж правду казатимеш, то нічого не бійсь. Ти чоловік невільний, хоч що звелить тобі пан твій, повинен був те робити, і хоч би й що не по правді зробив з наказу панського,—одвічатимеш за те не ти, а государь твій. Одказуй же по правді!

— А ти, Ярмолаю,—додав він до піддьячого, що сидів за столиком біля вікна,—записуватимеш те, що вони казатимуть.

— Питаю,—сказав він голосно,—як ти виходив сюди, кликав тебе государь твій і велів тобі казати в Приказі, що він, твій государь

брати за жінку Ганну Кусівну тебе не неволив, а наче ти, Васько, з нею, Ганною, вдвох приходили до твого пана і прохали дозволити вам звінчатись? Так було?—кажи! Це тобі перше питання.

Васька, вражений, глянув на Макарку, мов би хотів очима в його запитати: хто ж це йому росказав? хиба ти? адже тільки ти та я це й чули. Та зараз же згадав, що Макарка разом з їм в один час вийшов з двору. Нічого не тямлючи, вирячився він на дьяка. Калітін глузливо дивився на його, та не діждавшись швидкої відповіді, знову те саме спитав і додав:

— Ти ж сам бачиш, що я вже все знаю що в вас роблено й казано, хоч і не був у вас. То й нема чого брехати та вигадувати. Кажи правду! Так було?

Еге, так було,—промовив Васька.

— Добре, що правду сказав,—казав Калітін.—Тепер я тобі казатиму, щò ти попереду робив та щó з тобою робилося. А ти, знаючи, що я вже все знаю; тільки кажи, що сáме так було, як я тобі сказав.

І він почав допитувати, приладновуючися до того, що росказувала Ганна і що було написано в папері з Малороссійського Приказу, нагадав, як у Чернігові вони, Васька з Макаркою, ухопили Ганну в потайнику і притягли до свого пана на воїводський двір.—Чи так було? Кажи по правді!—спитав він.

— Так було,—відказав Васька.

— Ще хвалю за те, що правду кажеш,—сказав дьяк.—Ти людина невільна, що ти робив з панського наказу, в тому провини нема ніякої. І Св. Письмо каже: нѣсть рабъ болѣй господина своего. Пиши Ярмолаю, його сло-

ва! Чув, що він зробив з панського наказу? Пиши!

— Чув,—одказав Ярмолай та й заходився писати.

Перечасувавши, поки Ярмолай запише, Калітін казав далі:

— Ґосударь твій велів тобі вкупі з Макаркою та з двома стрільцями везти Ганну в свою підмосковну вотчину на Пахрі, а там піп, слухаючись пана вашого, повінчав тебе з Ганною, хоч вона й кричала, що не хоче, що вже з иншим повінчана. А піп на те не зважав. І ти, з наказу ґосударя твого, щоб Ганна не кричала, казав їй, що люто її битимеш і мучитимеш. Так було?

— Так було,—відказав Васька.

Калітін казав далі:

— А як государя вашого взято з воїводства з Чернігова, то він, ґосударь ваш, до Москви приїхавши, звелів тобі Васьці з Макаркою тую Ганну привезти до його в двір на Арбаті, дак ви й зробили так, як пан звелів. Чи так було?

— Так,—промовив Васька.

— Пиши, Ярмолаю!—сказав Калітін і питав далі:—А як ви приїхали до Москви, ваш пан звелів тобі, Васьці, доглядати за своєю жінкою Ганною та приводити до його, до твого пана, на ніч за для сороміцького діла тоді, як він звелить. Дак ти її раз до його приводив. Чи так було? кажи!

Васька спинився, замулявсь, бо зрозумів, що надходить найстрашніше: доводиться сказати проти свого пана таке, що панові не до вподоби буде. Калітін сказав:

— Я знаю, чого ти став. Бо саме цього найдужче не велів тобі пан казати; але ж ти

сам бачиш: я вже й без тебе все це знаю; то хоч ти крийся, хоч бреши, а тим своєму панові ніякого добра не зробиш, тільки собі самому лиха добудеш. Бо ти ж сам знаєш: батіг не янгол: душі не вийме, а правду витягне з тебе. Краще кажи усе по правді, не даючи своєї спини під батіг.

— А моєму государеві що за те буде?

Дьяк засміявся.

— Хочеш багато знати,—дуже вже розумний будеш,—одказав він.—Що буде?! Хиба ми тут твого государя судимо? Государя твого вже суджено там, де треба, в Малороссійському Приказі, та й виправдано. До нашого Патріяршого Приказу віддано на духовний суд жінку Ганну, то ми тебе й допитуємо, щоб знати: чия вона жінка: чи твоя, чи кого иншого, і кому її треба віддати: чи тобі, чи тому козакові Молявці, і чи винна вона, що її од живого чоловіка з иншим повінчано. Ось про що справа в найсвятішого патріярха, а до твого государя немає в нас діла ніякого.

— Так було, як кажеш,—промовив Васька.

— То б то,—казав далі Калітін:—пан твій на те тебе оженив, щоб ти йому свою жінку приводив на ліжко? Адже так?

— Так,—сказав Васька.

— Запиши, Ярмолаю! — сказав Калітін та повернувшися знову до тих, кого допитував, казав:

— Далі нема чого й питати вас. Другого дня, як ти, Васько, приводив Ганну до пана, вона втекла, і ви вже її більше не бачили. Тебе, Васько, вже не питатиму. Добре зробив, що казав по правді, не одбріхувався. Тебе, Макарко, не довго питатиму. Ти вдвох із Ваською силоміць ухопив Ганну в потайни-

ку, удвох з Ваською возив її з Чернігова в пахринську вотчину і на вінчанні був, а потім, з панського наказу, удвох з Ваською привіз її в Москву.

— Так було,—сказав Макарка.

— І пан при тобі звелів Васьці приводити її до його на ліжко за-для соромицького діла?— питав дьяк.

— Цього я не знаю, — сказав Макарка.— Мені такого не загадувано.

— Не тобі, а Васьці загад був, тільки при тобі. Ти чув те разом із Ваською. Ти за те не винен. Не крийся, бо чого тобі не за себе, а за иншого муку терпіти, коли він, цей инший, уже й сам признавсь у всьому.

— Змилосердіться!—промовив переляканий Макарка.—Васька правду сказав про себе, то й я те саме кажу, що й Васька.

— Запиши, Ярмолаю, — сказав дьяк та й знову озвався до Васьки: — Наприкінці кажи: хочеш ти зоставити в себе Ганну за жінку, чи нехай її одішлють до першого чоловіка?

— Не хочу!—промовив зважливо Васька.— Силоміць мене пан оженив, а не своєю волею я з нею женився. Не треба її мені! Хай собі йде, куди хоче.

— Пиши, Ярмолаю!—сказав дьяк.—Оце й усе, чого нам треба було.

Васька впав дьякові в ноги, а за їм і Макарка.

— Батечки ріднесенькі! — казав плачучи Васька.—Згляньтесе на нас бідних рабів, невільних людей! Наказали ми на государя свого, хоч і по правді все говорили, тільки ми ж будемо в його волі, то він тепер нас закатує! Сховайте, обороніть нас, голубчики, ба течки ріднесенькі

— Добре робиш, що свого государя боїшся,— сказав. дьяк.— Раб повинен боятися свого пана та слухатися його в усьому. Тільки над твоїм государем є ще вищий государь. Чи ти це знаєш?

— Та воно так!— сказав Васька.—Я знаю, що над усіма нашими государями є один над усіх найвищий пан, батюшка-царь, великий государь і має він над нашими государями таку волю, як вони, государі наші, мають над нами, бідолашними сиротами. Та тільки сам добре знаєш твоя милость, люде кажуть: до Бога високо, а до царя далеко, а государь наш до нас найближчий. До царя-батющки нашому холопьему рылу приступити не можно, про це й думати нам не годиться, а свій государь, як схоче, так з нас шкуру й зніме. Чи не можно, батечки рідненькі, умовити нашого государя, щоб нас не мучив, а поки з ласки вашої скажете йому про це, не одпускайте нас до його, а подержте десь в иншому місці.

— А, так!—сказав дьяк.—Гаразд! Можно. Ви зостанетесь для допиту при нашому Приказі поки ми поговоримо з вашим государем. Тим часом поживете у нас у дворах, поробіться, а ми вас за те годуватимем. Левонтію Савичу!—сказав він до Скворцова—ти візьми до себе в двір Ваську, а я візьму Макарку. У мене тепер у дворі Ганна, дак їй бачитися з Ваською не годиться.

Так рішили дьяки та й позабірали до себе холопів. Архимандрит, слухаючи увесь допит, як він скінчився, промовив тільки: „Гаразд, добре! Боже благослови!“

Минуло після того тижднів зо два. Калітін умисне длявся; бо хотів добре помучити

Чоглокова страхом перед тим невідомим, що могло бути з ним. Він і не помилився. Побачивши Чоглоков, що холопи його не вернулися з Приказу, почав турбуватися, і турбота ця щодня більшала. Чуло його серце, що не дурно холопів не одпущено, що на його самого насуває якась нова хмара; як і всі такі люде, він був страхополох, а дожидати чогось лихого та невідомого, було йому гірше, ніж саме лихо. Нарешті покликано й його до Патріяршого Приказу.

У Приказ позбіралися всі—і духовні панотці, і дьяки, і піддьячі—всі були вже там. Ярмолай з каламарем та з паперами сидів біля вікна за своїм столиком.

Уведено Чоглокова.

Тільки Чоглоков поклонився, як годиться, коли вже встає Калітін, підходить благословитися в архимандрита, тоді підступа до Чоглокова та й каже до його, ворушучи пальцями правої руки:

— Тимофію Васильєв Чоглоков! Як тобі не сором, як тобі не гріх таке виробляти! Бога ти, видно, не боїшся, людей добрих не соромишся! Ви пани на царській службі служите і посилає вас великий государь правди пильнувати, щоб ніде дужі малосилим, а багаті бідним кривди не робили; вам треба царським ім'ям сиріт боронити, а ти, лиходійнику, почав виробляти таке беззаконство, що й згадувати сором! Та ще де! У чужих людей, в малороссійських городах! Як після цього черкаські люде *) можуть бути царському величеству вірні і держатимуться Московської

*) Черкасами, черкаськими людьми москалі називали тоді нас, українців. *Перекл.*

держави, коли до їх посилатимуться начальниками такі гультяї, беззаконники, роспутники, ґвалтовники, як твоя милость! Скажуть черкаські люде: ми за-для оборони єдиної восточної православної віри сами пішли своєю волею під державу до великого государя, а до нас присилають з Москви таких, що з нами гірш од ляха й бусурмена чинють. Мабуть ти про Бога не думаєш і суда його страшного не боїшся і не сподіваєшся царського гніву над собою, все на своє багатство надієшся, що здобув неправедним способом. То знай же: буде й на тебе суд! озвуться вовкові овечі сльози!

Чоглоков ніяк не сподівався такої зустрічі. Кільки хвилин він не міг і слова вимовити на відповідь; збентежившися, він тільки позирав турботно туди й сюди, мов шукаючи за що б йому вхопитися, захищаючись од такого несподіваного нападу. Калітін, спинившися на мить, знову почав так саме грімати на його, нахваляючися карами. Нарешті Чоглоков, схаменувшись, зважився оборонити свою покривджену честь та й промовив:

— Шановний пане дьяче Іване Родивоновичу! я твоїй милості не підвладний і не знаю: з якої речі оце ти вигадав кликати мене сюди та завдавати мені сорома? я з тобою й говорити не хочу, а подам великому государеві на тебе супліку за безчестя.

— Ти подаси на мене супліку!—гукнув дьяк, а тоді промовив до духовних панотців:

— Послухайте, коли ласка, чесні панотці! І ти Левонтію Савичу! Він ще хоче подавати на нас супліку за безчестя! Молодий ти ще розумом, хоч літами вже, здається, й дійшов. Хиба ж ти не розумієш того, що коли тебе покликано до Патріяршого Приказу, то гово-

рить з тобою тут не дьяк, а сам найсвятіший Патріярх через свого дьяка.

— Дак ото ж і подаю до уваги найсвятішому патріярхові, — сказав Чоглоков:—попереду треба сказати чим я заробив, щоб лаяти мене, а не лаяти ні зàщо, ні прóщо!

— Ач,—скрикнув зло сміючися Калітін,—якого плохуту з себе удає! Стривай же, коли так: я тобі зараз покажу, чим ти заробив щоб тебе лаяти.

Він підійшов до дверей, одчинив їх та, кивнувши туди комусь рукою, поступився, а дверима ввійшла Ганна.

—Яка це жінка? Знаєш ти її?—питав Калітін Чоглокова.

— Знаю,—відказав Чоглоков.—Це мого холопа Васьки жінка.

— Силоміць, через те, що поламано всякий закон божий та людський, стала вона жінкою йому з твого розбійницького заміру. Вона — жінка чернігівському казакові Молявці. Ти це знав, ти на її вінчанні був, уподобалась її краса жіноча твоєму скотячому плотоугодію, ґвалтом ізробив ти над нею сороміцьке діло, а тоді звелів повінчати її, чоловікову жінку, з своїм холопом на те, щоб до себе на ліжко брати. Ось яка це жінка! Соромітник ти поганий, християнином зватися недостойний!

— Це неправда! —сказав Чоглоков.— Ця жінка сама своєю волею пішла заміж за мого кріпака. А в Москву я звелів приїхати їй з чоловіком зовсім не за для якогось сороміцького діла, а щоб служила мені. Ви ж кликали того холопа, що повінчаний з нею. Спитайте його при мені.

— Холоп усе холоп! - сказав Калітін.—Холоп і при государі своєму холоп, і без його холоп. Чи одповідаєш в усьому за свого холопа?

— Одповідаю,—сказав Чоглоков,—що він удвох із цією ось жінкою, приходили до мене і прохали дозволу повінчатись.

— Ніколи сього не було,—промовила Ганна.

Калітін казав далі:

— А відповідаєш ти за свого холопа в усьому иншому? І в тому, чого сам не знаєш — одповідаєш ти за свого холопа? Як що на слідстві й на суді виявиться твій холоп винним у чому,—чи одповідаєш ти за свого холопа?

— Ні,—сказав Чоглоков,—хай сам за себе одповідає, коли чим винен.

— І ти за те не одповідаєш за свого холопа?

— Не одповідаю,—сказав Чоглоков.

— Пиши, Ярмолаю,—сказав дьяк до підьячого та й знову загомонів до Чоглокова:— Ну, дак твій холоп Васька сказав те саме, що й ця жінка: ніколи вони вдвох не прохали тебе, а звелів ти своїм людям ґвалтом ухопити її тай повінчати на те, щоб жінку пускано до тебе на блудне діло.

— Коли холоп мій таке каже, він бреше! Холопові не можно вірити, коли він таку нісенітницю на свого государя каже,—промовив Чоглоков спалахнувши.

— Стривай лиш, не дуже бришкай!—сказав йому Калітін.—Можно йому вірити! У нас суд духовний, а не світський: тут і холопове свідчення приймається, бо й холоп такий саме син церкві. Та й у світській справі можно вірити холопові, коли ти вже сказав, що за свого холопа не відповідаєш. Левонтію Сави-

чу! прочитай лиш йому 54-й артикул Статуту про холопський суд.

Скворцов прочитав: „Коли одповідник скаже, що холоп сам за себе відповідає, то проти позовникової супліки веліти холопові відмовляти і чи правий буде, чи винен—вірити холопові щò ні почне на суді говорити“.

— Це сюди не до речі!—скрикнув Чоглоков. — Це говориться про холопський суд, — от як би в холопському приказі суд був...

— Чи ти ба, який знавець на законах! — перепинив Калітін. Кажуть же тобі, що тут духовний суд, тут холопські слова й без того приймають.

— Так і судіть собі свої духовні справи!— сказав сердитим голосом Чоглоков. — З якої речі ви мене сюди притягли та й обвинувачуєте, що я дівку зґвалтував? Це до світського суду належить, а не до духовного.

— Брешеш!—сказав Калітін.—Це блудне діло, а всякий блуд карається духовною карою.

— Це ще треба довести, що був блуд,— сказав Чоглоков!—а ви на мене не доведете.

— Доведено вже,—сказав дьяк.

— Ні, не доведено,—сміло сперечався Чоглоков,—і довести не можно і не ваше це діло. На донос цієї чернігівської жінки та на инші такі саме брехливі доноси від чернігівців уже роблено про мене слідство в тому Приказі, якому я через свою службу був підвладний. І діло вже рішено і мене виправдано. А духовного діла за мною ніякого нема. Та справа, що у вас є про цю жінку, що її з двома чоловіками повінчано, та справа до мене зовсім не торкається. Чого це ви на мене напалися? Хто що зробив а я буду одвічати!

— А ти знаєш,—сказав архимандрит,—найсвятіший патріярх є щирий і повсякчасний оборонець перед царем усім пригніченим та покривдженим,—отаким, як оця жінка. Тебе виправдано, кажеш, у Приказі; але по всіх приказах сидять люде, не янголі, а подобострастніи человѣцы. Через недомисел людський можуть вони помилитися і на неправе сказати, що праве. Над усіма Приказами є один голова—царь. А ввійти до царя найсвятішому патріярхові завсігди вільно.

— І цареві великому государеві і найсвятішому патріярхові кажу я одно: не винен я, все на мене вигадано!—казав Чоглоков.

Дьяк Калітін, показуючи на Ганну, казав до Чоглокова:

— Оця жінка може говорити з великим государем і сама своїми устами роскаже йому про все. Ти скажеш: де там їй до царя дійти: далеко й високо. Таки й правда: здається, хиба ж таки можно, щоб така проста жінка могла до великого государя, царя всієї Россії доступитись! От же найсвятіший патріярх має таку силу, що через його вона може доступитись туди, куди і не приснилось би дійти. Таке з нею буде! Кажу тобі це іменем великого государя найсвятішого патріярха; коли самохіть не признаєшся й не покаєшся, як перед Богом, і не подаси супліки,—в їй же треба тобі всі свої провини списати і зо скрухою в серці просити прощення,—а станеш казати, що тебе виправдано і нема чого тобі каятись,—то за таку гордість зазнаєш ти великої прикрости й кари. З ласки своєї піде найсвятіший патріярх до великого государя оборонцем за цю бідолашну жінку, а тоді, коли царь призволить,—і цю жінку поведуть

туди і вона все роскаже великому государєві. Гляди, щоб тобі не було тоді дуже погано. По правді тобі кажуть: не важся з найсвятішим патріярхом змагатися! Поміркуй, а тоді приходь до нас та й подай супліку. Може великий государь найсвятіший патріярх положить на тебе ласку, бачивши твоє щире каяття, і накине на тебе покуту, та на тому й край, і тоді вже він не клопотатиметься за цю жінку. Дається тобі на це од найсвятішого патріярха тиждень. Щоб за цей час ти все рішив.

Чоглоков не міг уже більше нічого казати. Він ураз побачив себе в такому надзвичайному становищу, що ніколи й не думав, щоб міг у такому опинитися. Блідий, як смерть, стояв він, мов вислухав смертний присуд.

Калітін озвався до Ганни:

— Бідолашна жінко-чужоземко! Сирото беззахистна! Не журись! Єсть іще правий суд у царя великого государя. Уся земна гордість і неправда скориться перед їм!

Ганна не зрозуміла Калітіна слів, але чулий голос, що їм він казав, так її вразив, що вона заридала.

Чоглоков низько поклонився і вийшов, страшенно збентежений.

Калітін звелів Ганні йти в двір.

Як усі поросходилися з Приказу, Калітін зостався зо Скворцовим. Скворцов сказав:

— Я напевне довідався: Ларіон Іванов таки видрав у цього гицля половину його вотчини на Пахрі по купчому запису.

— Та й я про це вже знаю,—відказав Калітін.—Зосталася друга половина та ще двір у Москві. Ми поділимося з тобою, як піп з причтом ділиться: мені дві третини, а тобі

третину. А гицель зостанеться без нічого. Як заробив, так і матиме.

Тимофій Васильович Чоглоков почував себе в дуже скрутному безнадійному становищу. Попереду він хоч і втратив половину пахровського маєтку, дак хоч друга половина зоставалася. Тепер він був певний, що коли, боронь Боже, патріярх піде до царя говорити про чернігівську жінку, то з царського наказу зроблють над їм таке слідство, що й десятьма пахровськими маєтками не зарятуєшся. „І нащо я, дурень, оддав половину своєї вотчини Ларіонові Іванову?“ — став він думати. Але згодом роздумався: ні, однаково,—коли б не віддав, то в Малороссійському Приказі мене втоплено б. Одначе він, Ларіон Іванов, узяв з мене половину вотчини, щоб од лиха мене зарятувати. А лихо таки насува на мене. Піду порадитися з ним. Коли вже обдер мене, дак хай порадить, як лихові запобігти.—Він пішов у Малороссійський Приказ до Ларіона Іванова.

Вперше його не пущено. Піддьячий сказав йому, що в думного дьяка тепер важні справи, то йому ніколи розмовляти з такими, що їх він не кликав до себе за ділом. Чоглоков прийшов другого дня. Йому сказано те, що й учора, але після того, як він дав піддьячому хабаря, його пущено до думного дьяка та ще й так, що опинився він з їм на самоті.

— Чого треба?—питав неласкаво думний дьяк та пильно придивлявся до Чоглокова, мов зроду його не бачив.

— Голубчику, батьку рідний! — загомонів благаючи Чоглоков.—Прийшов доброї поради від тебе почути. Зарятуй як знаєш. Я ж тобі половину своєї вотчини віддав, щоб од біди

зарятуватись. Аж біда тая знову на мене насува.

— Ти, здається, Чоглоков,—казав усе неприхильно дьяк.—Я в тебе вотчину купив на Пахрі та й заплатив тобі готовими грішми, а ти мені купчий запис дав. Дак що? Ти щось про цю вотчину?

— Ти, голубчику, добре знаєш, як та чим заплатив ти мені за ту вотчину, — відказав Чоглоков. — Ти ж піднявся зарятувати мене від лиха через той донос, що був на мене. За те й вотчину від мене взяв.

— Не пам'ятаю, не чув, нічого не знаю!— казав Ларіон Іванов. —За такі справи ніколи ні з кого не брав. У купчому записові стоїть, що я тобі готовими грішми заплатив.

— Еге, правда,—сказав Чоглоков, догадавшися в чім сила і з досвіду знаючи, що не треба хабаря звати хабарем, а треба вдавати, мов би то була покупка, а не хабарь. Бувши воїводою, сам так робив.

— Так, так,—казав він далі,—продав твоїй милості за готові гроші; але ж ти, батечку мій ріднесенький, тоді казав мені, що за тую чернігівську жінку Ганну мені вже нічого не буде, тільки й зосталася духовна справа про її шлюб; дак ота одна справа й піде до Патріяршого Приказу, а моя вже тут скінчилася. Я так і думав, аж воно инак сталося.

Та й росказав йому про все, що було йому в Патріяршому Приказі.

— Цього можно було сподіватися,—сказав думний дьяк. — Бо й їм же їсти хочеться, як нам із тобою. А чого ж тобі від мене треба?

— Поради, батьківської поради, добродію мій,--казав Чоглоков. — Що мені тут діяти, що робити? Здавшися на слово твоєї милости,

я думав, що вже все скінчилося і мене вже не займатимуть,

— Та воно й скінчилось тут,— сказав дьяк.— Малі були доводи в доносах на тебе,—через те й не велено няти віри тим доносам, а щоб тую жінку на духовний суд не посилати, того не казано й тобі не обіцяно. Жінка враз за двома чоловіками,—це не нам розбірати, а найсвятішому патріярхові. А ми найсвятішому патріярхові наказувати нічого не можемо. Того, як тобі казано, що патріярх обіцяється тій жінці дійти до государя, я не знав і заздалегідь думати про те не міг. Його, найсвятішого, воля, і то правда що патріярхові по всяк час вільно доступитися до царя і клопотатися перед їм за всіх пригнічених та покривджених.

— Як же ти мене порадиш, батечку мій і ласкàвцю?—спитав Чоглоков.

— Поєднайся якось із дьяком Калітіним, хоч би тобі довелося поклонитися й другою половиною твоєї вотчини,—сказав засміявшися Ларіон Іванов.

— А мені ж тоді в старці йти?—з жалем спитав Чоглоков.

— У Москві швидче милостиню дадуть, ніж десь у Сібіру,—сказав дьяк.—Коли найсвятіший патріярх обвиноватить тебе перед царем, то щоб часом тобі й спини не списали, а потім на Сібір у неволю не заслали. Та ще, гляди лиш, так буде, що ані в стрільці, ані в козаки, ані в мужики не запишуть, а просто до тюрми закинуть. Як подумаєш про те, що може статися з тобою дак і виходить: не весело по Москві ходити, милостини прохати, а ще гірше на Сібіру десь у тюрмі живому гнити. А в Москві може Бог пошле тобі

якого доброго боярина, він візьме тебе до себе, а там помалу-малу та й знову вгору виб'єшся. Про те, через що ти зубожів не знатимуть, а кажемо ж: бѣдность не порокъ. Як на мою думку, нема тобі иншого способу—треба з Калітіним поєднатись, хоч би довелось йому й половину вотчини віддати.

Чоглоков зарюмсав, зарепетував.

— Ну, та й баба з тебе!—глузливо сказав думний дьяк.

— Батечку рідний! — казав Чоглоков, засоромившись та силкуючися перемогтися. — А ти подумай, як би тобі так, як би в тебе все відразу віднімали.

— Не ручуся —сказав думний дьяк,—може зо мною колись ще й гірше що станеться. Хиба не бувало: чоловік живе в шані та в багатстві, а розгнівався на його царь —усе загинуло. Або й так бува: он за блаженної пам'яти царя Олексія Михайловича з божого попусту зчинилася в Москві колотнеча проти боярина Морозова та Траханіотова; які багатирі та могучі люде в нас були, а все за вітром пішло. Наші батьки й діди розумніші за нас були та й вигадали таку приказку: отъ сумы да отъ тюрьмы никто на Руси не зарекайся Те саме розумні люде й тепер кажуть. І я не ручуся, не знаю що зо мною буде і де Бог дасть померти. Так і ти. Згадай, як ти воіводою був у Чернігові, хиба міг тоді думати, що це воіводство так тобі в знаки дасться! Тепер терпи! Чоловік ти, здається, вчений, — про Лазаря й багача читав. Добре було багачеві на цьому світі, та на тому припекло, а вбогому Лазареві дуже тяжко тут було, дак там стало гарно.

— Моє останнє добро!—журився Чоглоков.

— Тіло дорожче за одежу, а душа дорожча за тіло,—сказав Ларіон Іванов.—Зможись, молись та кайся в гріхах Богові. Вотчини твоєї жалко, та нема що робити,—доведеться з нею попрощатися. Отака моя порада.

Чоглоков пішов од думного дьяка тяжко зажурений. Усяково міркував Чоглоков. І те й се спадало йому на думку. А може—нехай буде як Бог дасть?—спитав сам себе, але зараз же сам і одказав: неможливо! Піде патріярх до царя клопотаться про Ганну, а царь звелить люто покарати. Мене хто й зна куди зашлють, а вотчину таки заберуть на великого государя. І туди боляче, і сюди гаряче.

Він пішов до Патріяршого Приказу роспитатися, де живе дьяк Скворцов: з ним хотів він попереду поговорити, а до Калітіна вдаватися боявся: такого він йому залив тоді за шкуру сала. У Приказі йому сказано, що Скворцов уже приїхав до Приказу, а Калітіна ще нема. Він увійшов до Скворцова, поклонився в землю та й став питати, що йому робити та як прихилити до себе Калітіна, що так нахвалявся на його. Чи не можно якось зласкавити його, щоб він не казав нічого патріярхові, не направляв його клопотатися за Ганну в царя. На диво Чоглокову, Скворцов одразу натякнув йому про те, що казав думний дьяк Ларіон Іванов, а саме, щоб оддати Калітіну другу половину пахровської вотчини, ще й виявив, що він та Калітін знають уже, що першу половину віддано в Малороссійському Приказі.

— Адже й ми, патріярхови дьяки, — сказав Скворцов,—не гірші від царських у Малороссійському Приказі: чим там поклонився, тим і в нас поклонись. А воно справді, — все від

Калітіна залежить: патріярх дуже його любить і в усьому йому вірить. Як дьяк Калітін роскаже йому, так і зробиться.

Зоставалися ще сутки до того страшного терміну, що дав йому Калітін на обміркову-вання. Увесь день ходив Чоглоков по своєму двору і почував, що вже в-останнє ходить по йому хазяїном вотчини, звідки привожено йому сюди всякий запас. Прийшов другий день. Чоглоков звелів запрягти коней сів у ридван та й казав думкою до своїх коней: Ох, горопашні мої коненята! не доведеться вже вам мене возити, а мені вами їздити; доведеться може з торбами попід тинню ходити по Москві.

Чоглоков у Патріяршому Приказі застав дьяка Калітіна вкупі зо Скворцовим, і піддьячий Ярмолай сидів за своїм століком біля вікна. Духовних панотців ще не було.

— Надумавсь?—спитав гостро Калітін.

— Надумавсь, батечку рідненький, - сказав Чоглоков та й упав до ніг дьякові. -- Кланяюся тобі своєю останньою вотчиною на ріці Пахрі! Прийми з ласки своєї!

— Що? — гнівний сказав Калітін. — Що я тобі таке здався? Щоб я правосудність продавав? Хиба мені з Юдою христопродавцем урівні стати, чи як? Хиба ти не бачив, дурню, що з тим Юдою зробилось: як на західному мурі в церкві намальовано пекло, а там той Юда на колінях у сатани сидить та й держить у руках калитку з тими тридцятьма срібняками, що за Господа нашого від беззаконних архиреїв жидівських узяв? Дак ти хочеш, щоб і мені таке було? Ах ти дурень, мужлан невчений! Видно, як сам, воїводою в Чернігові бувши, грабував, дер з людей, так по собі й про всіх думаєш. Ні, ні! Не брав я ще ні з

кого не по правді й шага. Бач, вàбить мене своєю вотчиною! Хиба мені душу віддати за твою прокляту вотчину, щоб ти подавився нею! Не на такого наскочив! По инших Приказах може й беруть подарунки, а в нашому Патріяршому Приказі про таке беззаконство ніхто й здумати не посміє. А ти так зроби: напиши супліку до найсвятішого патріярха кир Іоакима, а в тій супліці спиши всі свої гріхи тяжкі: як не по правді в Чернігові людей обдирав, як жінок та дівок на блудне діло підмовляв, як Ганну звелів ухопити та силоміць оддав за свого холопа заміжню жінку, а все за для тої роскóші блудної,— нічого не сховай, ні в чому не збреши, усе вияви перед найсвятішим патріярхом, мов перед Богом на сповіді, і сам собі за кару віддай і свою вотчину на Пахрі, і свій двір на Арбаті в Москві, все, що маєш, оддай за гріхи свої на волю найсвятішому патріярхові, щоб з усим тим він зробив своєю мудростю, як сам схоче, на добро святій соборній і апостольській церкві. От коли так зробиш, то то инша річ: найсвятіший патріярх, бачучи твоє щире каяття, накине на тебе яку легку покуту церковну і простить тебе, не піде до великого государя клопотатися про жінку Ганну, а звелить одіслати її до першого її чоловіка.

— У мене нічого не зостанеться,— сказав Чоглоков.— Як же мені жити тоді на світі? Що їсти?

— Добрі люде є на світі,— відказав Калітін.—Не дадуть з голоду вмерти. Сподіваюся, що й сам найсвятіший патріярх з ласки своєї подасть тобі святу Христову милостиню. Ганьби на тобі не буде, бо що напишеш у супліці, то те таємницею так і зостанеться,—все одно,

що на сповіді попові росказав. Можеш знову вибитися вгору, ще й воїводою будеш та знову забагатієш.

— Чи не можно хоч двір у Москві зоставити мені?—казав Чоглоков.

— А ніяк!—сказав зважливо Калітін.—Словом божим кажу тобі: не изыдеши отсюду, дондеже воздаси послѣдній кодрантъ. І двір, і все, що в домі є, і всіх холопів своїх, що в дворі, — усе, все віддай! Не зроби, як Ананія та Сапфира, що обіцяли ввесь маєток свій апостолам Христовим, та й затаїли, не все віддали, а за це святий Петро покарав їх: обоє відразу так і впали без духу. Дак і ти не пробуй того робити, що вони. Он бачиш, з тебе треба було б справити гроші, щоб одіслати жінку Ганну додому в Чернігів і на проїзд їй дати, та це вже ми якось сами з твоєї вотчини зберемо.

— Беріть! Що хочете, те й беріть!--сказав Чоглоков та й заридав.

Калітін звелів Ярмолаєві написати супліку, а Чоглоков мусив її підписати. Поки писано супліку, Чоглоков сидів у кутку; видко було, що хотів перемогти себе, але ніяк не міг і раз-у-раз хлипав. Тим часом прийшли та й посідали духовні панотці. Як супліку написано, Калітін, узявши її від Ярмолая, покликав Чоглокова. У супліці грішник признавався й каявся за всі свої лихі вчинки і казав, що про все це він каже патріярхові як перед Богом на сповіді. Чоглоков підписався тремтячою рукою.

Тоді Калітін підійшов до архимандрита й протопопи і пояснив, що Чоглоков подає супліку до патріярха і кається в усіх своїх гріхах, як перед Богом на сповіді, а через те

цю супліку не можно пришивати до инших паперів, а треба її запечатану подати до рук патріярхові.

— Гаразд, добре! Боже, благослови! — промовив архимандрит.

— Еге, —промовив Калітін до Чоглокова,— всіх вас воївод треба б учити так, як ми тебе навчили. Та на лихо ти сам один тільки до нас і попався. А по инших Приказах ваш братчик легко викручується. Ну, а як до нас хто з вас за церковну справу попадеться то вже ми роскопаємо всю вашу яму, де заховано ваше паскудство.

Калітін після того пішов до патріярха, подав йому Чоглокова супліку та й од себе просив до його ласки, зважаючи на те, що щиро кається. Таке не часто траплялася. Іоаким роспечатав супліку, прочитав і сказав:

— Це син надзвичайний! Аще він подав нам таку супліку, що в їй аки би на сповіді вся своя тайная повідає, то й ми приймаємо його супліку яко сповідь і не будемо прохати царя великого государя, щоб знову над їм слідство робити і карати царським судом, хоч би того й треба було за його пакосні діла. Церковну покуту накидаємо на його таку: два роки не причащатися св. Таїн і що-дня ходити до церкви, але першого року не ввіходити до трапези з вірними, а стояти в притворі і зітхати до Бога, благаючи, щоб простив він гріхи його; а як мине рік може ввіходити й стояти в трапезі з усіма вірними; як же мине й другий рік,—дозволяється йому причащатися святих страшних безсмертних животворящих Христових Таїн. Це йому в присуд уписати, але гріхів тих, що він кається, у присуді не вписувати, бо він по щирості

покаявся,—це видно й з діл його. А ту вотчину, що він за гріхи свої оддав на святу соборну і апостольську церкву, ми велимо записати до реєстру наших патріярших вотчин, призначених на роздавання людям, що в нас служуть; а до домових наших не записувати, бо нам духовним заборонено вже давно дбати нові вотчини, а роздавати тим, хто служе, за їх заслуги—можно.

Патріярх глянув у вічі Калітіну, мов би хотів спитати: чи не віддати її тобі? Але Калітін стояв такий покірний, спустивши очі додолу, мов нічого собі не бажаючи і зовсім про себе не думаючи. Патріярх завсігди був до його прихильний, а в цю мить він йому надто вподобався.

— Ми тобі, Калітін, давно нічого не дарували,—сказав патріярх, трохи помовчавши та все дивлючись на його.

— Задовольнений дуже з ласки твоєї, всечестний пане, найсвятіший владико! — сказав, кланяючись у пояс Калітін. — Хоч малі й незначні мої заслуги і невеликий та нікчемний мій розум, одначе твоя святиня завсігди безмірно був ласкавий до мене і до сем'ї моеї і нині, як і завсігди, надіюся я на твоє благоутробіє, як тобі Господь Бог скаже і в серце твоє владичнє положить. Але зважився б я прохати твоє святійшество не про себе, а про товариша свого дьяка Скворцова. Його б якоюсь, хоч би невеликою благостинею од твого благоутробія, великий пане наш, найсвятіший владико, розважити,

— Добре в тебе, Іване, серце,—сказав патріярх,—що ти не про себе, а про свого товариша просиш. Гаразд. Даруємо ми тобі, Іванові Калітіну, тую вотчину, що подарував

нам на святу церкву цей Чоглоков, а Леонтієві Скворцову хай буде той двір його в Москві, що він дарує вкупі з вотчиною.

Калітін упав до ніг патріярхові, а тоді підвівшись та стоючи навколішках, поцілував йому руку. Патріярх благословив його й казав далі:

— Архиєпископові Лазареві Барановичеві написати від нас отецьку й братерську науку, щоб він у своїй єпархії не попускав так робити і не дозволяв вінчатися в ті дні, у які од святої східньої православної церкви піст показано. Через це чимало зла вфиника, як от і зараз приклад бачимо. Лицеміри вигадують усякі вимовки: вінчання й шлюб не вважають за шлюб і блудне діло з того починається. Усе теє преосвященному Лазареві до уваги подавши, умовляти його, щоб він звичаїв латинських не додержував, хоч вони й укорінились там серед людей через те, що довго жили вони під чужовірним пануванням; йому, яко пастиреві доброму, а не наємникові треба дбати про словесні вівці свої і берегти їх, щоб не влазив до їх вовк латинський, що душу занапащає. Жону оную Ганну одіслати до її першого законного чоловіка, щоб із ним жила: а що від живого чоловіка вдруге заміж незаконно пішла за те ніякої церковної покути на неї не накидати, бо то сталося з неминучої неволі.

— Про священника пахринського, що вінчав незаконно Ганну, як звелиш, всечестний пане святий владико? — промовив Калітін.— Треба б його покликати та в патріяршому дворі подержати в залізах із місяць.

— Ні, мало,—сказав патріярх.—Хоч йому й звелів пан тії вотчини, а він таки повинен

був пам'ятати, що в його є свій пан, архипастирь. Хай посидить у залізах у нас у глибці на хлібі, на воді та на квасі не місяць, а чотирі місяці. Та й то хай ще дякує, що не велимо його розстригти за таке богопротивне діло, вибачаючи йому тільки через те, що зробив він це зо страху й з малодушности. А жінці тій, одсилаючи її до чоловіка, видати від нашої смиренности христову милостиню на дорогу п'ятдесят рублів

Прийшовши від патріярха до Приказу Калітін казав до Скворцова:

— Хвала Богові! Сталося все так, що кращого й хотіти не можно було. Найсвятіший подарував мені пахринську вотчину Чоглокова. Я й не прохав його, а він сам без мого прохання мені подарував. А я тоді кажу йому: я дуже задовольнений, про себе не прошу, а коли б твоя ласка була, найчесніший владико, подарував би ти що, як Бог тебе напутить, моєму товаришеві Леонтієві Скворцову,—а він на те: от, каже, хвалю, що не про себе, а про товариша просиш. Даю Скворцову той двір московський, що Чоглоков оддав. От тепер у тебе, Леонтію Савичу, буде свій дворик, своє кубелечко.

Скворцов, виявляючи радість, цілував Калітіна та дякував йому, але йому було прикро, що Калітін мов зовсім забув, що обіцявсь йому третину Чоглокова вотчини, як що вона йому припаде. Але казати про це товаришеві Скворцов не зосмілився: він був чоловік плохий і таки боявся Калітіна.

— А все ж прикро!—сказав Калітін.—Ларіон Іванов добре надполовинив маєтности цього ледацюги, а нам тільки недоїдки зостались.

XVII.

Поки діялася справа в Патріяршому Приказі, Ганна жила в дворі в Калітіна з иншою челяддю в двірській хаті і робила своє діло: доглядала двох корів, доїла їх, порядкувала з молоком, підкидала коровам корму, чистила хлівець, де вони стояли; з нею коло того діла ходила дівчинка год п'ятнадцяти,—її пані привчала бути корівницею. Калітіна здивувалась, як Ганна, почавши доїти корів, припустила, як звичайно на Вкраїні, до їх телят, бо цього в Москві не роблють. Ганна росказала хазяйці, що через це телята краще ростимуть та набіратимуться сили, то й буде з їх гарна робоча скотина. Калітіна досі думала, що можно дбати хиба про самих теличок, а не про бичків, і страшенно здивувалася, довідавшись, що на Вкраїні волами орють. Приручала хазяйка Ганні й иншу роботу, а Ганна все робила дбайливо, як уміла, і Калітіна була з неї дуже задовольнена.

Так минули літні місяці 1677 року. У другій половині жовтня (сентября) того року, вернувшися, як звичайно з Приказу, Калітін росказав жінці гарну їм обом новину. Найсвятіший патріярх з ласки своєї подарував їм з патріярших маєтків вотчину того ледаща, що покривдив жінку хохлачку, поселену в їх у дворі, а жінку саму звелів патріярх одіслати додому до першого чоловіка.

Покликали Ганну.

— Здорова, молодице!—сказав їй Калітін.— Справа твоя, хвалити Бога, вже скінчилася. Найсвятіший патріярх ізвелів скасувати навіки твоє вінчання з Чоглокова холопом та й одпустити тебе до твого першаго чоловіка, та

ще найсвятіший патріярх з ласки своєї звелів видати тобі від його, найсвятішого, милостині на дорогу п'ятдесят рублів. Завтра покличуть тебе в Приказ та й прочитають там присуд.

Ганна кинулась цілувати руки Калітінові й Калітіній, дякувала за хліб-сіль і прохала прощення, коли може не змогла чим догодити, як жила в їх. Калітіна похвалила її, що добра робітниця, і бажала їй щастя долі.

— Самій тобі їхати з хурманом буде може й нудно, та й не годиться,--сказав Калітін.— Ти б пішла на Малоросійський двір та довідалась би там, чи не їде хто з ваших земляків у ваш край. То й ти б з їми доїхала.

Ганна послухалася поради, але стала питати не про Малоросійський двір, а про той, де тепер живе Дорошенко: вона хотіла подякувати йому за те, що він перший зглянувся на неї і допомагав їй у тяжкій пригоді. Вона довідалась, що царь подарував двір на життя Дорошенкові, і туди його й переселено з Грецького двору.

Знайшла вона Дорошенка на новому дворі і пущено її до його. Петро Дорошенко приняв її ласкаво, як давню знайому, роспитав, як скінчилася її справа та й сказав:

— Тобі як раз можно їхати з нашими людьми, що до мене приїздили від брата Андрія і незабаром виїздять назад у Сосницю. Тільки я тобі, молодице, новину скажу, може не дуже приймовну, та вже ж правди не сховаєш нігде. Чоловік твій Молявка, що сотникував у Сосниці, оженився з иншою, з Бутримовою дочкою дівкою. Оттакий недобрий, не хотів підождати тебе!

Ганна спершу зблідла і хвилини дві-три стояла, мов до місця прикипіла, а тоді тяжко заплакала.

Дорошенко сказав:

— Жаль тебе, молодице, далебі дуже жаль! Одначе Господь заплатив твоєму невірникові. Котузі по заслузі. Уже Молявка не сотник тепер. Ясновельможний скинув його і сотником вибрано брата мого Андрія. А Молявка живе в тестя свого Бутрима та й кажуть, що все не ладнає з своєю жінкою.

— Він проти мене нічим не винен,—сказала Ганна крізь сльози.—Як то було йому чекати мене, коли ніхто не знав, де я поділась, а до того, може і написано було і йому було читано, що я повінчана з иншим у Московщині. Запевне так було. Бог з ним Мабуть така мені доля од Бога судилася.

— Авжеж так, правда, молодице, — сказав Дорошенко.—Бог чоловіка сотворив, Бог з чоловіком і чинить так, як волить. На мене поглянь, молодице: щò я був колись і щò став! Був я гетьмáн, володів Україною, з царями-королями водився як з рівнею, а тепер на чужій стороні в пониженні, в неволі... А в тебе, молодице, є батько й мати?

— Є,—одказала Ганна,—або ліпше скажу: були, а тепер чи живі—не знаю.

— До їх їдь!—сказав Дорошенко.—Уже таки в свого роду лекше тобі жити буде. Боже тебе благослови! Нà тобі, молодице, од мене на дорогу.

Дорошенко подарував їй кільки карбованців. Ганна поцілувала йому руку.

Вислухавши в Приказі присуд про себе та відібравши подаровані їй од патріярха п'ятдесят рублів, Ганна попрощалася з Калітиними; хазяйка подарувала їй у вузлику трошки одежі: то була хазяйська дяка за недовгу, та щиру службу і милостиня на вбозтво від

сем'ї Калітіних. Добре було їм давати тую милостиню! Давали вони Ганні крихту, а сами через Ганну стали багачами.

Прийшла Ганна зо своїм вузликом до Дорошенка, а відтіля поїхала з його людьми, що привозили в Москву Петрові Дорошенкові харч, а тепер, дещо покупивши в Москві, верталися до Андрія Дорошенка. Виїздючи з Москви, Ганна думкою кинула прокльоном на лиходія, що занапастив їй життя молоде.

Їдучи все далі на південь, не довідалась вона, що проклін бідолашної жінки скарав лиходія швидче, ніж можно було сподіваться. Пограбовано його в Приказах так, що не зосталося в його нічого, вигнано з двору, — то й пішов Чоглоков тинятися по Москві: де день, де ніч. Почав з горя пити, пропиваючи тих трохи грошей, що зосталися в його після грабунку. За місяць уже не було зáщо пити; одежа в його стала дрантям, і він у тому манатті тинявся раз-у-раз біля шинку, кланявся кожному, благаючи денежку на хліб, а як по правді — на пропій. Прийшла зіма, вдарили морози, у Чоглокова не було ні теплої хати, ні теплої одежі: безпритульний ночував він то по шинках, то на вулицях під церквами. Одного разу хтось із жалю дав йому трохи грошей. Чоглоков поперед сього довго нічого не їв і як випив горілки, то вона його так узяла, що тільки він вийшов із шинку,—зараз упав, заснув на мерзлій землі та вже більше й не прокинувсь. Вранці його тіло знайдено й одвезено до вбогого дому, а там кинуто в гуртову яму в купу до инших трупів: то все були такі, що гинули з горілки і що-дня вранці збірано їх по Москві на вулицях. Не пом'янули раба божого Тимофія по християнському ті

дьяки, що загарбали його вотчину: чого їм було довідуватися про його долю;—вони й про смерть його навіть не почули.

XVIII.

Дорошенко добре знав козацьку натуру, що часто нема їй упину, як трапиться козакові молода та ще й чепурна женщина. Тих, що приїхали з Сосниці, було четверо на двох підводах. Усе були вже під літами люде, але Петро Дорошенко, не цілком упевняючись на їх немолодий вік, покликав перед од'їздом їх усіх та й гостро наказав, щоб вони поводилися з Ганною шанобливо, як з чесною чужою жінкою, щоб не чеплялись до неї з жениханням, та й додав, що коли чинитимуть инакше, то брат його Андрій спише їм спини канчуками. Через те, ввесь час поки їхали, вони не докучали Ганні ні залицянням, ні зайвими балачками. Вона поводилася з товаришами подорожніми так, що хоч і не копилила губи, але й не вкидалась у довгі розмови, не ховалася з тим, що з нею було в Москві, як її про те питано, але відповідала коротко і так, щоб вони зрозуміли, що як менше будуть про це говорити, то їй то буде краще. Через те мала вона багато часу, щоб поринати в свої думки, а в неї думка думку побивала. Звісно, легко їй ставало на серці, як згадувала, що вже не побачить вона більше ні огидного Чоглокова, ні бридкого Васьки, що з чужого примусу неволив її мати його за свого чоловіка, не побачить вона більше ні дьяків, ні сторожів по Приказах та й усіх тих москалів, чужих їй людей. Безмірно гар-

ними здаються людині ті хвилини, як пощастить їй визволиться од такого лиха та мук, що доводилось їх терпіти без певної надії збутися їх. Але звістка, що чоловік її вдруге оженився, відразу отруїла Ганні це щастя. І не хотіла Ганна, а зло на його таки залазило їй у добру тиху душу.—Він не кохав тебе,—нащо ж сватав?—казав їй у душі голос того зла.—Коли б справді тебе любив, не одружився б так скоро з иншою. Він би шукав тебе, знайшов би твій слід, він би, як твій шлюбний чоловік, довідався б, яке лихо терпиш ти на чужині далекій тай визволив би з біди свою дружину, хоч би й на край світа довелося добиватися!—Але згодом і серце й розум инший присуд казали її чоловікові:—А може ж він і шукав своєї жинки, може й на слід її натрапив. та довідався або й випис йому показано, що вона вже за иншого пішла в далекій Московщині. Хто ж би йому тоді росказав, як то здіялось, що я, повінчавшися з ним у Чернігові, та опинилась аж під Москвою, а там піп силоміць ізвінчав з москалем! По правді треба судити: не він перший од живої жінки оженивсь, а мене першу від живого чоловіка повінчано. Він того не міг знати, що мене присилувано. Хиба ж йому шукати мене, з кимсь иншим у Московщині повінчану? Хиба вже я така цяця? Коли в його така жінка, що від його відкинулась, то й він од неї одкинувсь. Та й тяжко ж, Боже, як тяжко мабуть було йому, бідолашному, як він довідався, що я чиясь чужа жінка! Може через те, що так тяжко та сумно було, він і надумався швидче самому оженитися. Ото й тепер, як вернуся до Чернігова, а він добре вже довідається, що я нічим не винна, і з

столиці мене послано до його, мого шлюбного чоловіка, то жалітиме і сам себе клястиме— нащо оженивсь! Та ще може й жінку свою зненавидить. Ох боронь, Боже й ти, Пресвята Богородице! Ні, ні! Не буду я йому в вічі лізти; хай краще не знає де я й що зо мною діється! Хай собі живе з тією, що покохав, хай і вона вірно любить його. Пошли їм, Боже, щастя! А про мене хай зовсім забуде!

Був осінній час. Осінь того року була таки суха й ясна, дощі йшли не часто; дорога була добра, гірша тільки по низинах. Їхали жваво й швидко.

Осінь у селян звичайно найвеселіший час. Упорають хліб, одбувають обжинки; скрізь пісні; в осени ж найбільше й весіллів буває. Проїздючи селами, часто наші подорожні стрівали квітчасті весільні поїзди—ішли й їхали, співаючи та гукаючи, а музика грала, додаючи веселости. Як уїхали в Гетьманщину, то в першому ж українському селі, що вони переїхали, побачила бідолашна жінка дружок— ішли вулицею з молодою й співали:

Молода Ганночка, що нахилиться,—
Слізоньками умиється,
Що розігнеться,—
Рукавцем утреться.

Сумно стало Ганні від такої зустрічі: згадувалося їй її весілля: так дивно воно почалося, не дійшло до кінця, так несподівано й страшно розбилося, а їй тільки й покинуло гірку долю слізьми вмиватися, як співано в весільній пісні.

Нарешті до Сосниці вони доїхали.

Сосницькому сотникові Андрієві Дорошенкові подано від брата Петра листа. Брат

прохав його допомогти Ганні. Андрій зараз ізвелів покликати її до се е. Поперед усього попитався її, чи добре з нею поводились люде, що везли її з Москви; тоді Андрій забалакав про її чоловіка, росказав про його життя в Сосниці, аж поки сосницька громада скинула його з сотництва, а сотником вибрала його, Андрія Дорошенка.

— А Молявка десь повіявся до своїх Бутримів! — сказав на при кінці Андрій Дорошенко.

Дуже прикро було Ганні чути все те про свого чоловіка, але не сміла й не могла вона ні в чому суперечити. Андрій Дорошенко подавав Ганні до уваги, що її Молявка—зовсім негарна людина, і не варт за їм жаліти, коли він зазнався з иншою, не діждавшися своєї шлюбної жінки і не знаючи де вона й що з нею діється. Сидів тут і сотенний писарь та й почав був доводити, що архиєпископ не по правді дозволив Молявці оженитися знову від живої жінки, бо по закону це можно тільки тоді, коли жінка не знати де єсть сім років; він радив Ганні позиватися. Ганна досі все слухала, нічого не казала, але тепер уперше озвалася й промовила, що даремна тая рада: не буде вона силувати чоловіка жити з нею, коли він сам того не схоче. Андрій Дорошенко згодився з Ганною, але додав, що добре б вона зробила, коли б таки пішла до архиєпископа та й узяла від його заздалегідь таке свідоцтво, що вона має право вдруге заміж іти. Ганна на те нічого не відказала.

Андрій Дорошенко, удвох із жінкою, приголубив Ганну і приняв її за дорогого гостя, а другого дня вранці одіслав її підводою до Чернігова.

Наближався кінець листопаду (октября). День був холодний, хмарний; сонечко то визирне часом із-за хмар, то знову за їми сховається. У такий день підвода, що взяла Ганну, в'їхала в Чернігів через стриженський міст та й повернула зараз берегом по над Стрижнем. Ганна проїхала проз бічний ухід у той потайник, що в його в останній день свого життя дома пішла вона з відрами собі на лихо. Ганна несамохіть здрігнулася. Трохи згодом підвода стала біля Кусового двору. Ганна злізла з воза, узяла свій вузлик та й пішла в двір. Серце в неї колотилось, ноги тремтіли; боялася вона: чи живі ще її батько й мати дорогі, чи вже зжурилися по їй. Перша жива істота, що стріла її, був собака: бігав на ланцюгу по вірьовці туди й сюди. Почув собака, як скрипнула хвіртка в воротях, кинувся був туди гавкаючи, але враз пізнав Ганну, став вищати з радощів та плазувати, силкуючися підлізти до неї. Ганна підійшла, погладила його. Повернувшись до хати, вона торкнула добре їй знані двері, ввійшла в сіни. І тут нікого не було. Хреститься вона, ледві вимовляє молитву: Господи Ісусе Христе, помилуй нас! Вона береться за клямку тих дверей, що в світлицю. Рука її тремтить, вона довго не може відчинити двері. Коли це двері відчиняються з середини. Перед Ганною стоїть її мати.

Скрикнули обидві відразу та й припали одна до одної.

— Мамочко!—скрикнула Ганна.

— Доненько!—промовила мати та й почала обціловувати дочку, припадаючи головою то до одного, то до другого плеча їй. Батько щось робив у садку; наймичка, та сама, що й по-

переду жила в Кусів, почула радісні вигуки з пекарні, вбігла до світлиці та, побачивши Ганну, сплеснула руками та й побігла кудись. Вона сповістила батька, той прибіг удвох із наймитом—тим самим, що колись у той день, як повінчано Ганну, Кусиха хотіла посилати його по музику. Мати й дочка все цілувалися й обнімалися; чути було тільки зітхання та вигуки короткі. Кус перший озвавсь, позираючи до образів:

— Господи милостивий! Який же ти зо мною грішним милосердний єси, що сподобив мене на схилку віку мою любу мою дитину побачити. Тепер, Господи, коли волиш мене і до себе прийняти, нехай твоя воля стане! Бо вже на сім світі ліпшого мені нічого не зостається чекати. Як же чудно ти, праведний і милостивий Господи, нас караєш і милуєш!

Він обняв Ганну за голову, цілував її довго, пригортаючи на груди свої, і плакав.

Підійшла тоді наймичка і наймит, цілувалися й здоровкалися з Ганною. Обоє вони звикли до Кусів за багато років, поробилися вже мов би сем'янами, щиро раділи або журилися, коли що траплялося в хазяйській сем'ї. І вони плакали, цілуючися з Ганною, що так несподівано прибула...

Знеможена виявами любови, Ганна сіла на лаву. Кусиха, сама не знаючи нащо, підійшла до судника та й стала шукати, сама не знаючи чого: така вже вкраїнська натура: як їй на серці дуже весело, то зараз їй хочеться—частувати й годувати всіх навкруги. Через те ж і наймичка побігла в хижку, взяла там меду і внесла в світлицю, а тоді попрохала в хазяйки —чи не дасть їй ключів од

льоху — вточити наливки. Кусиха віддала їй ключі.

— Дочко! серденько! Роскажи що з тобою діялось? Куди й як ти од нас пропала? де була? Як жива зосталась і як до нас вернулась? Ох, Боже наш, Боже! Як же то ми з батьком помучилися за тобою, Ганно,—казала Кусиха.

— Мамочко! таточку!—промовила Ганна,— простіть мене, коли в чім я проти вас согрішила. Бо запевне грішниця я була велика, що Господь послав на мене таке лихо.

— Кажи, кажи! — прохали батько й мати. Наймичка й наймит, стоючи трохи далі, стали прислухатися.

Ганна почала оповідати про своє лихо. Як росказувала вона про безсоромний та злочинський учинок воїводин, батько схопився з місця, увесь затрусився, обличча зчервоніло... Він ударив кулаком по столу, а тоді заридав пекучими слізьми. Тяжко боліло його вражене батькове серце, обурювалася душа за потоптану достойність людську. Заспокоївшися трохи, промовив:

— Бідна наша головонька! Нещаслива наших людей доленька!

Оповідання про те, як Ганну привезено в підмосковний маєток і там силоміць вінчано з холопом, знову страшенно роздратувало і безмірно обурило батька.

— О єретичі сини! Куди вони затягли нас бідних!—скрикнув він, і не можно було відразу зрозуміти, про кого він каже.

Як же Ганна, оповідаючи все по ряду, доказала до того, як, утікши від Чоглокова, прийшла вона до Дорошенка і той поклопотався за неї, Кус промовив:

— Єдине свій чоловік найшовся на чужій стороні, при лихій годині! Сам нещасливий, а споглянув на чужу нещасливу долю. Дай, Боже, йому щастя-здоров'я! Як би його там не було, до кого б вона втекла, до кого б вона прихилилась між чужими людьми-ворогами!

Ганна все росказала, що знала й чула, як дьяки обдерли її лиходія Чоглокова.

- Та й тільки!—промовив батько.—Покарали ж!

— Мало йому буде—спалити його на жару або живцем шкуру з його злупити! Усе б ще не по заслузі йому було,—сказала Кусиха, бо слухаючи оповідання Ганнине, була дуже лиха, хоч сама вона була добра і не могла зробити нічого такого, як казала.

Ганна сказала, що як виїздила з Москви, Дорошенко росказав їй, що Молявка-Многопіняжний оженився вдруге з иншою. Кажучи те, затулила Ганна руками обличча та й заплакала. Батько насупився й похнюпивсь. Кусиха почала докоряти старій Молявчисі, казала, що все це вона до того призвела, направила свого сина покинути при лихій годині і забути свою зниклу жінку.

— Бог знає,—сказав Кус,—може й не стара; може сам молодий якось довідавсь, що його жінку з иншим повінчано. Аже ж. як би пак його з другою повінчали, коли б не знали певне, що перша його жінка сама вже повінчана з иншим?

— Я його не виноважу,—сказала Ганна.—Запевне йому доведено було, що я з иншим повінчана, то й він теж ізробив. Чим він винен? Моя доля нещаслива винна.

Та й заридала знову.

— Авжеж!—казала роздратована Кусиха.— Щоб його душа так вилилась уся, як отсе через його ллються моєї дитини сльози!.

— А вже й ти!—промовив Кус.—Сама не зна на кого сердиться. Правду повідати—чи винен він, чи ні—того не знаю, а коли винен, то все ж менш од усіх.

— А хиба вона чим винна проти його?— спитала Кусиха.

— Тато правдивіші,—сказала Ганна.—Ні в чім, ні в чім він не винен. Дай, Боже, йому доброго здоров'я та щастя з иншою, аби тільки вона його щирим серцем так любила, як я. Не судив нам Бог укупі жити, а я йому не те, що нічого злого не жадаю, а рада б іще хоч яке лихо перебути аби йому добре було.

— Випила ти добрий ківш лиха, дочко!— сказала Кусиха.—Не дай, Боже, куштувати його за таке паскудне, що одвернулось од тебе і наплювало на тебе!

Кус сказав:

— Я бачу, сей молодець дуже здатний, зумів собі стежку протоптати. З простого рядовика—нашого брата—піднісся у панство, сотником одразу став! Та дзусь! запишався мабуть скоро. Скинули, кажуть.

— І я чула,—сказала Ганна.—Скинули, а Дорошенків брат сотником у Сосниці.

— Йому сількись! З багатою панною оженився, з Бутримівною. Се люде багаті,—казав Кус.

— Буває, тату, що з бідною приязніше шматок житного хліба гризти, ніж з багатою смашний обід обідати і дорогі напитки вживати. Нехай же обмина його все лихе-недобре!—сказала Ганна.

— Та як же се? — питала Кусиха. — Ганна йому жінка була, а тепер уже що ж вона: не жінка йому стала, чи як?

— Я йому жінкою й зосталась, — сказала Ганна. — У мене лист єсть од патріярха з його Приказу даний: те вінчання, що на мене в Московщині силоміць наложили, не вважати за вінчання, а мене вважати за жінку Молявці-Многопіняжному. Так патріярх присудив.

— То це в Молявки дві жінки разом буде, чи що? — питала Кусиха. — Сього по нашому хрещеному звичаю не можно. Яка небудь та одна йому жінка повинна бути: або ти, або та друга.

— Або ні та, ні ся, — сказав Кус. — На мою думку так. Хоч не винен він, що з двома побрався, а вже як перша жінка знайшлась, так не треба завдавати жалю ні тій, ні тій, і не жити б йому ні з першою, ні з другою, а йти в манастирь Богові слугувати.

— А я ще раз кажу: — сказала Ганна: — нехай живе в щасті-здоров'ї з тиєю, що полюбила його без мене. Ні в чім він проти мене не согрішив, ні я проти його. Я по вік свій турбувати його нічим не стану. Аже ж ви, тату й мамо, не проженете мене з своєї домівки. З вами вкупі житиму, вам годитиму, вам слугуватиму, старощів ваших доглядатиму, за вас, тату й мамо, що-дня й вечір, встаючи й лягаючи, Бога благатиму. От так увесь вік свій і житиму.

— Дитино люба, — сказала Кусиха, — ти ще молоденька. Може Бог, коли милосердіє його буде, нагородить тебе за все те лихо, що від-

була єси неповинно. Може Бог пошле тобі дружину.

— А як я маю з тією дружиною зійтися? — сказала Ганна.—Хиба я її шукатиму?

— Не ти, доню, її шукатимеш, а вона тебе знайде,—сказала Кусиха.—Ще ти хороша, доненько моя: хоч і спала з виду від того палючого лиха, а ще не зовсім знеділа.

— Не знаю,—сказала Ганна,—того, що буде попереду. Не знаю — і вгацувати про те не хочу і зарікатися не буду. Одно тільки знаю: не піду я ні за кого такого, що мене щиро не полюбить і що я сама його не полюблю. Отсе я знаю. А що далі зо мною станеться і яку Бог долю мені судить, про те не знаю і думати про те не хочу.

— Се розумне слово, дочко,—сказав Кус:— не маємо про пришле гадати. Треба жити як набіжить, та й годі. Слава милосердному Богові: ти у нас одна, а в нас худібонька, хвалити Бога, єсть: хоч ми не дуже багаті, а все таки недостатків не знаємо. Усе наше—твоє. Коли очі наші заплющуться,—нікому ж воно все зостанеться, тільки тобі.

Так погомонівши, посідали обідати. Усі випили наливки. Кус виняв великого срібного кубка, що подарував один значний військовий товариш іще на весіллі в Куса з Кусихою. Наливши повного наливкою, Кус підняв кубка вгору та й промовив:

— Подай, Боже, доброго здоров'я і щасливого віку доживання славному тогобочному гетьманові Петрові Дорошенкові за те, що нашу дитину ласкаво прийняв на чужій сто-

роні між чужими лихими людьми, нашими ворогами! Коли чим согрішив перед Богом, пошли йому, Господи, час покаятися і прости його по великому твоєму милосердію!

На при кінці книги Костомаров додає таку увагу: „Про дальшу Ганнину долю, в справі про неї, звісток нема. Ми пильно додержували, в ґрунтовних рисах, тієї події, що випадком натрапили, розглядаючи акти в московському архиві міністерства юстиції. Ми дозволили собі оповідаючи додавати тільки подробиці історії побуту й звичаїв того часу як ми їх знаємо з рис, роскиданих по всяких джерелах того віку“. — Що до Петра Дорошенка, то він ніколи вже не вернувся додому, на рідну Вкраїну...